

विजयिनी-काव्यम्

श्रीश्रीश्वर-विद्यालङ्कार-भट्टाचार्य-विरचितम् ।

विजयिनी-प्रतिमूर्तिः ।

HER LATE MAJESTY, QUEEN VICTORIA.

विजयिनी-काव्यम्

श्रीश्रीश्वर-विद्यालङ्कार-भट्टाचार्य-

विरचितम्

कलिकातायां

२४ संख्यक-गिरिश-विद्यारत्न-वर्षस्यै

गिरिश-विद्यारत्न-यन्त्रे

श्रीशशिभूषण-कृतिरत्न-भट्टाचार्य्येण

मुद्रितम् ।

VIJAYINÍ-KÁVYAM

A

SANSKRIT EPIC POEM
IN TWELVE CANTOS

BY

SRISWAR VIDYALANKAR

AUTHOR OF VIKRAMABHARATAM, HEMODVAHA-KAVYAM, &c. &c.

EDITED WITH OCCASIONAL NOTES

BY

KOKILESWAR BHATTACHARYYA

VIDYARATNA M. A.

CALCUTTA :

1902.

[*All rights reserved.*]

CALCUTTA :

PRINTED BY

**SASIBHUSHANA KRITIRATNA
BHATTACHARYYA**

**AT THE GIRISA-VIDYÁRATNA PRESS,
24, GIRISA-VIDYÁRATNA'S LANE.**

TO

HIS HIGHNESS, LIEUTENANT-COLONEL

THE MAHARAJAH

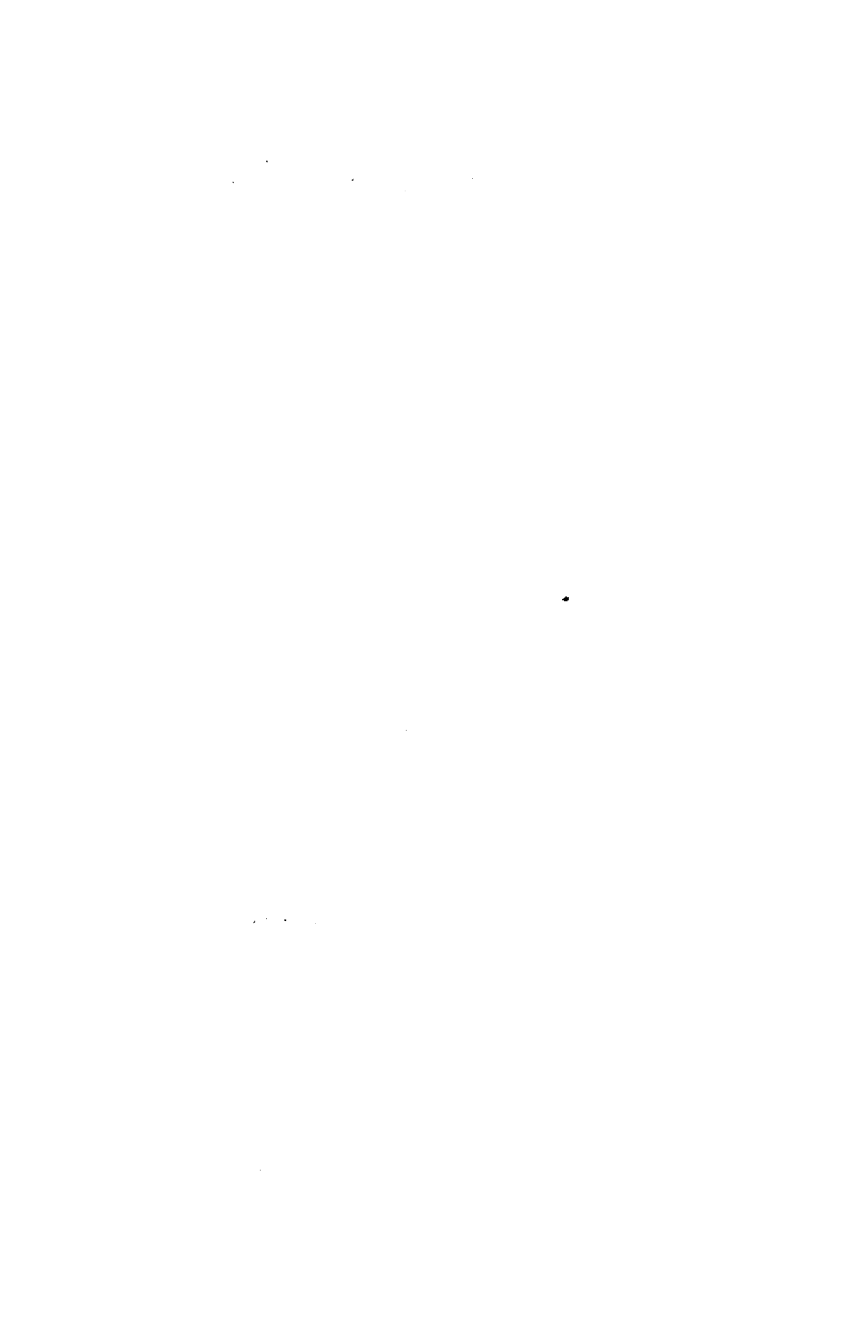
SIR NRIPENDRA NARAYAN BHUP SAHADOOR

OF COOCH-BEHAR, G. C. I. E., C. B.

THIS WORK

IS BY KIND PERMISSION

RESPECTFULLY DEDICATED,

विज्ञप्तिः ।

अथ खलु श्रीश्रीमन्महाराजस्य विहारेश्वरस्य प्रसादानुग्रहाभ्यामन्तर्हित-स्वविहारा धनत्रुटिशोथभारापि परिप्राप्तपदचारा, कवि-काव्यरूपियं विजयिनी, दिदृक्षार्थं पर्षदि लोकानां विनिवेद्यते ।

उपकृतजनसमाजः स एव महाराजः, प्रोज्ज्वलयन्निव विहारराज्यं, यत्रःपरिचितसर्वराज्यो नारायण इव नृपेन्द्र-नारायणः साम्प्रतं सर्वजनसन्तोषं वर्धयति ।

यस्य च तुङ्गीकृतवासभवनमहाशृङ्गम्, इन्दुरचितमिव सुचारु-वृत्तं, सर्वजनचित्तं दर्शनादेव विस्मापयति ।

ईश्वरप्रसूतवंशोऽयमित्यनेके व्याहरन्ति । राप्तीस्त्रेहनेत्र-स्त्रिग्वदृष्टानुगतोऽयं, प्रतिदिनमेव वृद्धुग्न्युखस्य स्वस्य राज्यस्य पुनः संस्कारं नष्टोद्धारमपि प्राप्तवांश्च । राज्ञाज्ञया यस्य पुनः स्वराज्येऽभिषेको, धनरत्नबाहुष्यैर्न केषां मनसि विस्मयं व्यातनुते स्म ?

यस्य च सर्वभावेनावराका दत्त-प्रियनाथाख्यादिप्राङ्गि-
वाकाः ; यस्य च पुनः राज्ञीमहासभाच्छायेव च महासभा ।
यस्य च राज्यसर्वाध्यक्षी, बुद्ध्या गुरुसमकक्षी राजकार्यदक्षी
मधुरभाषी कालिकादासश्च । यच्च तं प्राप्ताज्ञा राज्ञ्याः प्राङ्गि-
वाका यत्नतः समानीय राजनिकाय्ये विहारराज्ये 'राज्यरक्षा-
स्तम्भोऽयमस्माभिः प्रोथित' इति सभायां सर्वार्थे नृत्यन्त इव
सन्तः, सद्यः पाणिवाद्यमङ्गलं व्याचक्रुः ।

यस्य च राज्ञः मृगमृगयादिष्वव्याहृतमङ्गलवाहो निजोत्साहः ।
यस्य च प्रसादेन घण्टागृहस्तम्भावधि भक्ष्यभोज्यपण्यवीथि-
कारणं, सद्यः कष्टमनोलोभमनेकशोभञ्च, द्यावापृथिव्योरन्तरालं,
नक्तं नक्तं वाप्यस्य प्रदीपैर्ध्वान्तशान्तिमानीय दीपयतीत्यलमति-
विस्तरेण ।

यस्य च पुनरेकोऽन्यो मान्यश्च शिक्तकोऽस्य राज्ञो रहस्यमन्त्री
च सतां मनोऽभिनन्दनः प्रियनाथाख्यो घोषनन्दनः कायस्थ-
कुलमलयचन्दन इवापादमस्तकं सुविश्र्वासरत्नालङ्कारैश्च खचितः,
सुजनत्वेन धात्रा रचितः, विजयिणीं प्रति रचित-स्नेह-दृष्टिः,
सोऽन्नाप्युल्लिख्यते । यच्च पुनर्विजयिन्यकारणबन्धुरवमत्य च
निजक्लेशं, राजद्वाराज्ञावह्निष्कारी समुदायभारधारी प्रादुरासीत्,
स च पुनर्धन्यवादार्हः कृतज्ञतां जानङ्गिरस्माभिर्न कथं सबहुमान-
मुल्लिख्यते इत्यस्तु जयः सर्वत्रास्य प्रार्थनास्माकं चिरायेति ।

अत्रैव च खलु ध्यायमान-वङ्गोत्तर-रंपुराख्यशाखानगर-
कल्याणः श्रीयुक्तो राजा "महिमरञ्जनः" काव्यमुखेऽस्मिन् सं-
स्मर्यते । यस्य च प्रसादेन नानास्थानादनासादितादर्श-दर्शनीऽपि
कविरयं काव्यस्य, विजयिन्याः सेतिहासानेककथाश्रवणप्रसङ्गै-

र्जसोऽसुखानन्दं लब्धवान्। यस्य पुनः प्रदाय च बह्वर्थं, सोऽद्यानाङ्ग-
प्रसादमण्डपं, सर्वग्रन्थमस्तु कैरिवैलिङ्ग-गुण-पुस्तकैस्तदक्षरैरपि
च चमत्कारदर्शनैर्वन्यपुष्पारण्यमिवाद्यापि तदेवैतदभिरक्षय-
तीति। अथ खलु तेष्वेव ग्रन्थशतरत्नेषु सागरेष्विव मज्जन्मनो-
वृत्तिर्निरुद्धेगस्तिष्ठति। तत्रैव परिषद्यात्ममण्डपे च, समधि-
ष्ठितस्वजनामात्यैः सार्धं प्रत्यहमेवानन्देन यस्य खलु दिवस-
स्यार्धमतिवाहयति।

तस्यैवं साधोः सुचरितस्य राज्यादिविषय-रूप-व्याकरण-
महामहोपाध्यायत्वे प्रस्तुतेऽपि तत्रानासक्तेः प्रियेराजराजकथानु-
रक्तेरहो राजभक्तिरहो अनुरक्तिश्च ! तदयमात्मकुमारेण चिर-
ञ्जीविना, कुमारकुमारीभ्यां कुमारस्य च, चिरञ्जीवतादिति।

अत्र पुनः सोऽप्यस्माकं यन्त्राध्यक्षः श्रीमच्छशिभूषण-कृति-
रत्न-भट्टाचार्यः काव्येऽस्मिन् कृतयमो धन्यवादमर्हतीति।

काङ्कनायाम्
ज्येष्ठ, १९०८ साले }

श्रीश्रीशंकर-शर्मणः ।

संशोधनी ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अण्डं	शब्दं
७	१६	रत्र	रत्र
१४	४	समुद्रावित	समुद्रावित
५०	१३	हृदय	हृदये
५८	४	भाव्या	भाव्या
७४	१३	भदं	भेदं
१४८	२०	शिनि	शनि
१५०	२	चन्द्राभागा	चन्द्रभागा
१६८	६	पुरैका	किलैका
१८३	७	कृति	कृति
२१६	६	कृत	कृतं
२५४	७	सम्पन्नं	संस्पर्श

TABLE OF CONTENTS.

CANTO I.

THE ENGLISH PEOPLE : THEIR CHARACTER.

roduction—Description of Europe, its situation, its derivative meaning, its remarkable sea-coasts, its physical and mineral riches, its prosperity its people—The Europeans : who they are—Early home of the Aryans—Aryan dispersion—Language, physical feature, mythology of the Aryans—One branch of the same stock went to Europe and another came to India—The English are descendants of the same stock—Description of the English—Their general habits, their qualities of body and mind, their public and domestic virtues, their administrative capacity, their power, enterprise and bravery, their devotion to duty and sense of fairness and justice, their labour in stamping out famine and plague, various benefits conferred by them on India by :—Railways, roads, canals, telegraph, schools, colleges, sanitary measures, hospitals, protection of minors, improvement of arts ; their honesty, their love for subject-people—Description of English women, their personal beauties, feminine virtues, their erudition, their devotion to relieve distress, their mental qualities, general habits and accomplishments. From Page 5 to Page 29.

CANTO II.

QUEEN VICTORIA : HER EARLY YEARS : ACCESSION, CORONATION AND REIGN.

een's birth—Early years—Death of King William IV.—Her accession and coronation—Procession to and crowning at Westminster-Abbey—Homage offered by the Lords, Dukes &c. and House of Commons—Crowning by Archbishop of Canterbury—Investiture with imperial

mantle and orb—Tower-guns fired—"Te-deum" sung—Communion Service—Universal rejoicings—Queen's virtues and accomplishment her administrative capabilities—Her reign, its striking progress and prosperity, encouragement of national movements, efficiency of public service, sympathies with national life and progress, her love for her subject people, thoughtful kindness to her servants, sympathy with arms; purity of her life, careful thought bestowed on state-matters, enemies trembled, attitude towards Indian people, her goodness, personal beauty and accomplishments—Preparation for marriage—engagement.

From Page 30 to Page 54

CANTO III.

QUEEN'S MARRIAGE AND MARRIED LIFE.

Engagement with Prince Albert—Description of Prince Albert, his learning, knowledge of arts and paintings, personal beauty, amiable goodness, character—Description of marriage, Procession, marriage at Chapel Royal, St. James's—Arrival of Prince and Queen at the Chapel—Queen's dress, garland of orange-blossoms, train-bearers, head-dress—strains of national anthem—Performance of ceremony by Archbishop of Canterbury—Guns fired, crowd, army—The pair passed into throne-room—Universal rejoicings and splendour of the occasion—Description of Wedding-banquet—Married life—Prince's hunting-excursion—Prince left England for a short period—Queen's letter to the Prince—Prince's return—Advent of spring-season. . . From Page 55 to Page 77

CANTO IV.

QUEEN'S MARRIED LIFE, DIRECT ADMINISTRATION OF INDIA : DEATH OF PRINCE-CONSORT.

Advent of spring—Description of spring-season, its general effect, its effects on forests and waters—trees—birds—beasts—men—women, its charming influence, it is likened to a theatre—Queen and Prince enjoyed the season—Married life (continued)—Various amusements—Costume-balls, the Grand Exhibition of 1851, travels and tours—Birth of sons and daughters—Indian Sepoy-mutiny—India under the Crown—Proclamation of 1858, appointment of Viceroy and other officers, how

these officers govern India, how they have conferred various benefits on India by :—Railways—roads—suppression of crime—hospitals—army—telegraph, Universities, High Courts, Legislative Councils and admission thereto of Indians, Queen's religious toleration—Death of the Prince-consort, Queen's mourning, funeral procession, interment at Frogmore—Resumption by Queen of the duties of government—Queen's virtues extolled—Queen's relation to European monarchs, visit of England by foreign sovereigns, institution of various orders to reward meritorious services. . . . From Page 78 to Page 105.

CANTO V.

SOUTH AFRICA : THE BOER-WAR.

Africa described, its dense tropical forests, mountains, mineral riches, animals, gold and diamond mines—The Boers, who they are—Boer settlement, Boer attitude towards the English, Conversion of Boer republics into British Dependency, their preparation for founding an independent Boer-country—Position of affairs—Krüger's ultimatum—Wreck of armoured train—Boers attack British territories—Preparation for war on both sides—Appointment of generals on both sides—Principal places of war—Principal battles and battle-fields described—heroism on both sides—Ladysmith, Kimberly, Magersfontein, Spionkop and other minor battles—Arrival of Lord Roberts—Death of General Jübert—Raising of the siege of Ladysmith—Retreat and pursuit of General Cronji : Cronji's surrender, his departure for St. Helena—Occupation of the country by British force—Praise of Lord Roberts, his qualifications, his generalship—Incidental praise of India—Present state of the Boers—Lord Kitchener : Poet's wish for the victory of British arms. . . . From Page 106 to Page 133.

CANTO VI.

DEATH OF THE QUEEN : FUNERAL PROCESSION.

Osborne palace where Queen died—No pain at death—Death-scene—Relatives kneel beside the death-bed, Doctors attend—Poet's surmise as to why Queen passed away : for reunion with her husband, to give throne to her son—Effect of Queen's death—Universal mourning—Suspension of public business—Poet's soliloquy about the passing of

human soul—Funeral Procession—Coffin drawn by 8 horses—Troops, kings, princes, royal ladies attend—Refusal of horses through *grief* to move—Coffin carried by the *A'berta*—Collection of crowd, guns fired, music played, flowers poured, the sea adorned—Arrival at the Royal Mausoleum at Frogmore—Description of Frogmore, Interment, Queen's passing away. From Page 134 to Page 150.

CANTO VII.

POET'S LAMENTATION FOR QUEEN'S DEATH.

Poet's lamentation : whole canto is devoted to the lamentation, extolling her many qualities and grieving for the irreparable loss.

From Page 151 to Page 172.

CANTO VIII.

KING EDWARD VII. AND QUEEN ALEXANDRA : ACCESSION.

General description of King Edward VII.—His birth, learning, marriage—Description of Queen Alexandra :—Her personal beauty, charming manners, her virtues and accomplishments, erudition, her strength of character, her general and special characteristics—Description of King Edward VII. :—His accession, assumption of title, public rejoicings, personal strength and character, his virtues—qualities—characteristics, his suavity of manner, his great administrative capacities, princely merits—King's last act towards his deceased mother, Prayer to Heaven for the peace of Queen's soul.

From Page 173 to Page 190.

CANTO IX.

MOURNING IN INDIA : KING'S PROCLAMATION.

Mourning and rejoicing both simultaneous in India : Mourning for Queen's death and rejoicing for King's accession—Effects of both—Proclamation addressed by King to the native chiefs and his Indian subjects—Contents of the Proclamation related :—Consolation to the

people, Queen's praise, King's intention to rule by following the footsteps of his mother, land-revenue to be shared both by King and his subjects and not wholly appropriated by Kings, subjects' loyalty extolled, alluding to the history of how India came into British possession, battle of Plassy, dethronement of Sirajooddoula, King's kind enquiry about India and its prosperity and also about the progress of Sanskrit language, King's desire to work for general well-being of Indian subjects—Effects on India of this Proclamation—Poet's benediction to the King—Poet presents his Kavya to the King for kind acceptance, as a memorial in Sanskrit verse of the late lamented Queen and as a humble tribute to her memory.

From Page 191 to Page 209.

CANTO X.

**DESCRIPTION OF LONDON : ITS PRINCIPAL OBJECTS
OF INTEREST.**

London and its people generally described—Its splendour and municipal arrangements—General description of Public buildings—halls, towers, churches—Crystal Palace at Sydenham fully described—Albert-hall and memorial fully described—Full description of British Museum—Parliament buildings—Kohinoor fully described—Parks—Art galleries—Marketplaces—Theatres—Carriages and cabs—Schools and colleges—Navy and armour-clad vessels—News-papers and periodicals—Birds, beasts and people—Praise of Liberty—Prowess and valour of English army. From Page 210 to Page 232.

CANTO XI.

DESCRIPTION OF ENGLAND AND LONDON : JESUS CHRIST.

General description of England, its splendour and magnificence—Its males and females, its shops—The sea and the Thames—Tunnel under, and bridges over, the Thames—England and London generally described :—Schools and colleges—Tube-wells—Electric machines—Balloons—Phonograph—Painting—Sculpture—Railways and carriages—Electric railways—Gaslights—bridges—arches—coaches—bicycles—monuments—canals—roads—groves—buildings—open places—Parks—gardens—arts—industries—astronomical instruments—Trade—m

age-system—achievements by Physical science—heroism of males and amiable virtues of females]—esus Christ :—His birth, His remarkable deeds, His religion, His miracles, His crucifixion.

From Page 233 to Page 255.

CANTO XII.

BENEFITS OF BRITISH RULE : DESCRIPTION OF INDIA.

Prosperity and improvement of India during Queen's reign—British administration :—How the British Functionaries guide the helm of affairs : their councils, their depth of the knowledge of the world, how they draw up resolutions, reports &c., their politics, their voting system in councils, political economy—Enumeration of the various benefits of British rule in India :—Improved means of communication by railways --post--telegraph ; development of trade and industry, construction of roads--canals--bridges ; English Revenue-collection compared with the ancient method ; mass-education without distinction of caste and creed ; abiding Peace, Postal Savings bank and Paper-currency—Description of India—its vastness, its natural resources, its climatic influences, its periodical rains, fertility of its soil, its seasons, its magnificent forests and scenery, its fruits--flowers--animals, its mountains and rivers, its mineral riches—Description of its mango-fruit--banian tree --cocoanut tree--Description of the Himalayas and the Vindhya--Description of the Ganges--The Benares--Description of the ocean—End of the Epic. From Page 259 to Page 277.

कवेर्निवेदनम्

गीतेऽत्र मे वाद्यमुपेन्द्रवज्रा
प्रसिद्धनाद्या च तथेन्द्रवज्रा ।
अनुग्रहेणाद्य सतां समाजः
शृणोत्वित्दं* भक्तिनिरुक्तिभाजः† ॥ १ ॥

नवोद्भवेयं कवितासमष्टि-
रुपेन्द्रवज्राखचिताङ्गयष्टिः ।
तथेन्द्रवज्राकृतपादसृष्टि-
र्विभात्वमुष्यां सृष्ट्यां सृष्टिः ॥ २ ॥

सतां सतामत्रः‡ पवित्रराजि-
र्मयि प्रसन्नास्तु सुभक्तिभाजि ।
तस्याः प्रसादात् सफलास्तु चेष्टा
समाद्य सङ्गीतवरे यथेष्टा ॥ ३ ॥

इदं—इन्द्रवकीपेन्द्रवज्राकृतपादाद्यमित्यर्थः ।

भक्तिनिरुक्तिभाजः—एतत् पदं “मे” इत्यस्य विशेषणम् ।

यचे”ति पदम्—षष्ठ्यर्थे प्राग्दिशैयत्प्रत्ययेन सिद्धम् । अत्र सताम्—पूज्याना-
मित्यर्थः ।

अस्मिन्ननुप्रासकृतप्रथमे

काव्ये लसत्संस्कृतशब्दरत्ने ।

दयाभिः*रास्तां न सतोऽभ्युदासः

कुपञ्चदृष्ट्या सममर्ष्यभासः ॥ ४ ॥

मैत्र्यप्रधानं विहितैव मिथोऽक्षराणां

दृश्यैकवारमियमस्तु सदुत्तमानाम् ।

पश्यन्तु तावदपि क्वेवलशब्दसाम्या-

देतस्त्वं मम बुधाः ! सफलास्तु काम्या† ॥ ५ ॥

अस्तु प्रसादकणिकाद्य नवा नवेऽस्मिन्

काव्ये सदीक्ष्यतयाकुलितस्य तस्मिन् ।

नानाप्रकारविनयस्य कवेरुदाराः

कामं स्फुरन्तु विदुषां करुणाम्बुधाराः ॥ ६ ॥

काव्ये नवे मे कुसुदप्रसूने

मनःप्रसादादिगुणैर्नूनने‡ ।

विकासनायास्य बुधप्रसादः

कृपाभिरास्तां भुवि चन्द्रपादः ॥ ७ ॥

* असकृद्दयाप्रार्थनाभिप्रायेण बहुवचनोक्तिर्दृष्टव्या ।

† काम्या—कामनेत्यर्थः ।

‡ ननु—वितर्क । कवे—विद्वाने इत्यर्थः ।

ये संस्कृतान्तःपुरमध्यकक्षे
चिरोषिताः सत्कविताकाटाक्षे ।
करोति तेषां कविरस्य सेवा-
स्ते भारते सन्त्यथ लण्डने वा ॥ ८ ॥

ये संस्कृतोक्त्या विधिवन्मृगाख्याः
करार्पणैर्जातकिणाः सुदक्षाः ।
विद्याम्बुधौ लब्धनिधीन् बुधांस्तान्
निवेदयत्यस्य कविः सुश्रान्तान् ॥ ९ ॥

राज्ञी च राज्यञ्च जनाधिपत्यं
विचित्रचर्या च तथैकमत्यम् ।
सर्व्यं घनीभूतमनुष्यजाले
काव्यादितो भातु परत्र काले ॥ १० ॥

1. *Chlorophyll a* (Chl a) and *Chlorophyll b* (Chl b) are the primary photosynthetic pigments in green plants.

2. *Carotenoids* (including *Carotenes* and *Xanthophylls*) are accessory pigments that assist in light absorption and protect the photosynthetic apparatus from damage.

3. *Phycobilins* (including *Phycocyanin* and *Allophycocyanin*) are accessory pigments found in cyanobacteria and red algae.

4. *Anthocyanins* are water-soluble pigments that give plants their red, purple, and blue colors.

5. *Flavonoids* are a large group of pigments that include *Quercetin*, *Flavone*, and *Flavonol*.

6. *Anthoxanthins* are a group of pigments that include *Chlorogenic acid* and *Caffeoyl quinic acid*.

7. *Anthraquinones* are a group of pigments that include *Anthraquinone* and *Danthron*.

8. *Anthrazoles* are a group of pigments that include *Anthrazole* and *Anthraquinone*.

9. *Anthraquinones* are a group of pigments that include *Anthraquinone* and *Danthron*.

10. *Anthraquinones* are a group of pigments that include *Anthraquinone* and *Danthron*.

11. *Anthraquinones* are a group of pigments that include *Anthraquinone* and *Danthron*.

12. *Anthraquinones* are a group of pigments that include *Anthraquinone* and *Danthron*.

13. *Anthraquinones* are a group of pigments that include *Anthraquinone* and *Danthron*.

14. *Anthraquinones* are a group of pigments that include *Anthraquinone* and *Danthron*.

15. *Anthraquinones* are a group of pigments that include *Anthraquinone* and *Danthron*.

विजयिनीकाव्यम् ।

प्रथमः सर्गः ।

चिरस्थिरं वाक्यमथादतीतं
गद्यैश्च पद्यैश्च तथापि गीतम् ।
ब्रह्मेदमानन्दरसानुविद्धं
प्रपद्यते * ज्ञानघनं प्रसिद्धम् ॥ १ ॥
श्रीश्रीश्वरः श्रीश्वरपादपद्म-
ममुक्तसंसारविमुक्तिसङ्ग † ।
प्रणम्य युञ्जानजनैकभाव्यं
मुद्देदमाविष्कुरुते सुकाव्यम् ॥ २ ॥

* प्रपद्यते—प्रणम्यते मयेति शेषः । सदेकरूपत्वात् "स्थिरः" । "इद"मिति सर्व-
व्यापित्वाभिप्रायेण ।

† अमुक्तोत्यादि—पादपद्मप्रतिशेषणम् । अमुक्तानां मुक्तिमञ्जुपरिभाष्यः ।

अर्धेः प्रतीच्यामपरच पारे *
 द्वीपां महानस्ति नृपाधिकारे † ।
 अनेकपल्लीनगराधिवेशान्
 भूमण्डनं ‡ संविदधत्प्रदेशान् ॥ ३ ॥
 यः सिन्धुराजस्य वरं प्रतीरं
 धत्ते च यः पार्थिवसैन्यवीरम् ।
 इरूपवत्ता-ध्वनितस्य तस्य
 समुद्ररुद्रादपि भीर्न यस्य § ॥ ४ ॥
 पुनश्च यस्मिन् इरूप-नाम्नि ¶
 किं चिन्मेतन्न सलोकधाम्नि ।
 शत्रोश्च मित्रस्य च पुण्यधाम
 स्मरस्य तद्द्वेष-धरस्य ॥ नाम ॥ ५ ॥

* इदानीं इरूप(Europe)-द्वीपवर्णनमारभते (२—१०) ।

† नृपाधिकारे—न च पारिक्काद्रिवत् प्रजापरमकोऽयं द्वीप इति भावः ।

‡ मण्डनम्—चलहारः । द्वीपस्य विधिविशेषणमितत् ।

§ इदानीं विरूपकपण्डस्य विषयकारणप्रकारणम् (‘‘इरूपः,’’ ‘‘इरूपकपणेति’’) चर्चाकृत्य स्त्रीक-
 वयेन वर्णयति । इरूपेति—इः कन्दर्पः । तस्य द्वीपस्य कन्दर्पकपलेऽपि रुद्रान्न
 भयमिति अर्थः ।

¶ इरूपकपेति—इः कन्दर्पः, रुः शिवः, नारायणस्य सन्धिः । कन्दर्पेर्द्वे रूपते वत् इरु-
 वयस्य शिवकामरूपस्य मिथो मील्यसुपगत्य एकत्र संस्थानमिति ।

॥ तद्द्वेष-धरस्य—अरुणस्यैः शिवस्य इत्यर्थः । नामैति सत्त्वावगमनम् ।

यः सर्वपाश्चात्यगणाधिवास-
 चन्द्रायते यस्य यशःप्रकाशः ।
 लण्डान्तदेशैश्च * नृसन्निवेशैः
 सुशोभितो यश्च विशेषवेशैः ॥ ६ ॥
 आत्मप्रतिष्ठासु न यस्य हेला
 सन्धार्यते येन समुद्रखेला ।
 जलभ्रमिभ्रामितदृष्णसर्प-
 स्तृणीकृतो येन समुद्रदर्पः ॥ ७ ॥
 निरौतिभावा† दुपभातशान्ति-
 र्यो राजराज्यैश्च गृहीतकान्तिः ।
 अभ्रान्तविज्ञानकलादिभूर्यः
 प्रकाशते यश्च सयन्त्रसूर्यः ‡ ॥ ८ ॥
 द्वीपोऽयमुच्चैर्धृतरत्नशोभः
 केषां न तं द्रष्टुमुपैति लोभः ? ।
 महान्ति रत्नानि च यत्र भान्ति
 यश्चोच्चलस्त्रीमुखरत्नकान्तिः ॥ ९ ॥

* लखानदेशैरिति—इंलण्ड-स्काटलण्डायर्लण्ड-इराइलण्डप्रभृतिभिः ।

† ईतिः षट्प्रकारा, सा चातिवृष्टिप्रभृतिना ।

‡ यन्त्रसूर्येति दिवाग्रप्रकाशकः ज्ञायायाइको यन्त्रविशेषः ।

यस्मिंश्च नित्यं सुषमा*वलीभृत्
विराजते लण्डननामनीभृत् † ।

निःखादिकानामपि यद्दृष्ट्वा
जागर्त्ति चित्तेषु विधाय भिक्षाः ॥ १० ॥

(षष्ठाभिः कुलकम् ।)

तद्द्वीपमध्ये खलु ये वसन्तः‡-

स्त एव चार्थ्या यशसा लसन्तः ।

आर्थ्या हि मूलानि बभूवुरेषां

नानास्थलस्थाः परतश्च येषाम् ॥ ११ ॥

ते § चैकमूलाः पुनरेकमन्त्रा-

स्तस्युः पुरैकत्र न ते स्वतन्त्राः ।

उपाधितः केवलमेव भिन्ना

विदेशवासाद्भवन्निखिन्नाः ॥ १२ ॥

* सुषमा—परमशीला ।

† नीडम्—जनपदः ।

‡ इदानीम् इल्लुपवासिनामेकमूलप्रभवत्सु चार्थ्यत्वञ्च निगद्यते । येषामेषां तद्द्वीप-
वासिनामुत्तरकाले नानास्थलस्था चार्थ्या एव मूलानि बभूवुरित्यन्वयः ।

§ "ते"—इत्यनेन पूर्व्वश्लोकस्य चार्थ्यशब्दः पराश्रय्यते । चार्थ्याणां नानादेशगमित्वा-
दिकनिदानौ वर्ण्यते (११—११) ।

तैरेव सप्तादिमितैः सुविज्ञैः
 खराज्यरक्षासु दृढप्रतिज्ञैः ।
 देशोपदेशोपगतैः सभार्यै-
 र्महीयतेऽद्यापि महीयमार्यैः ॥ १३ ॥
 ते चैकमूलाः शनकैस्तु काले
 श्वेमुः पुरा भारतवर्षमाले * ।
 साङ्गोच्चमालोक्य बह्वप्रकारं
 प्रदुद्रुवुः सिन्धुनदस्य पारम् ॥ १४ ॥
 पुरैकमूलाः खलु चैकभाषा
 विदेशसम्प्रेक्षणसाभिलाषाः ।
 सिन्धुस्थले ये किल हिन्दवस्ते
 ख्यातास्तदन्येऽपि जने समस्ते ॥ १५ ॥
 हीनं जनं दूषयतीति हीन्दुः
 स एव वार्यो † भुवि जातिसिन्धुः ।
 य एव चार्यस्तु स एव हीन्दु-
 र्न भेदताया अपि भाति विन्दुः ॥ १६ ॥
 (युग्मकम् ।)

* मुद्रतभूतलनित्यर्थः । गान्धारादिप्रदेशं प्राविशन्निति भावः ।
 † शब्दः पश्चान्नरं सूचयति । सिन्धुतौरमनणकारिणः, हीनजनदूषका वा ये ते
 हिन्दवः—इति हिन्दुशब्दस्य त्रीकद्वयेन द्विप्रकारा व्युत्पत्तिरुक्ता । आर्याणाम् एकोन
 शता भारतवर्षे निवसन्नामुदिति तात्पर्यार्थः ।

ललङ्घिरे केऽपि मनोज्ञमच्छं*
 यदृच्छया तेऽथ समुद्रकच्छम् ।
 दृष्ट्वा च तत्पारभवं सट्टक्षां
 निन्युः कृतार्थान्च ततो दिदृक्षाम् ॥ १७ ।

ते तस्य गत्वा परपारमेवं
 श्रुतिक्रियावर्जितयज्ञसेवम् ।
 सप्ताश्व†दीप्ते खलु सप्तदेशे
 तस्मिन्नथोषू रचिते निवेशे ॥ १८ ॥

नार्थस्य पाश्चात्यगणस्य भेदः
 प्रतीच्यविज्ञै‡रनुमीयतेऽदः ।
 तावेकमूलौ च तथैकजाती
 चिह्नप्रमाणादिदमेव भाति § ॥ १९ ॥

प्रचण्डघोणेऽरुणनेचकोणे
 प्रायो मुखार्जैः सितमिश्रघोणे ।
 आर्थस्य चिह्नानि विभान्ति गाचे
 पाश्चात्यदृन्दे न च किं सुपाचे ? ॥ २० ॥

* इदानीमाख्यायाम् इतरुपादिदिशगमनमुक्तिष्यति ।

† सप्ताश्वः सूर्यः ।

‡ Professor Max Muller, Syce and other Philologists.

§ पाशाव्याः चार्थजातिप्रभवा एवेति भावः ।

एवं पृथक् * चिह्नविराजमाना
 रेजुर्विदेशे द्युतसन्निधानाः ।
 आर्याः शनैः पल्लवितां प्रयाता-
 स्ते सज्जनाश्चैकतया विभाताः ॥ २१ ॥
 तेषाञ्च ये वीर्यजितप्रदेशाः
 शनैर्लसद्दूर-पद-प्रवेशाः ।
 तदेकशाखाद्य† जयासनस्था
 राज्येश्वरी नम्रसमस्तमस्ता ॥ २२ ॥
 लण्डे‡ऽद्य सा सम्प्रति वीरजाति-
 र्जयिष्णुरेका प्रबला च भाति ।
 इं राजनाम्नी भुवि मानतुङ्गा
 शिल्पादिबुद्धाविव दर्भशुङ्गा § ॥ २३ ॥

पृथक् रेजुरित्यन्वयः ।

तदेकशाखेति—इयमेव इं राजजातिः । तेषामार्याणाम् एका शखा इंसण्डदेशे
 निवद्भामूदिति तात्पर्यार्थः । “It has been believed by Savants that
 Central Asia was the cradle of the human race ; that here
 the ancestors of the Hindus and of the European races lived
 together and that it was from this common home that one
 branch went to the West and another came to India.”

लण्डः—इंसण्डः (England). “सत्यमाना भानेतिवत् इंसण्डलोपेन इंसिंहः
 सिंहः” इति यथा शङ्कराचार्येण व्याख्यातं सङ्गणनानभाष्ये, तथा अप्यापि इंसण्ड-
 लोपेन इंसण्डो लण्ड इति द्रष्टव्यम् । “प्रसिद्धशब्दानां तदेकदेशसङ्घेन सङ्गुदायसङ्घं
 भवति” इति च कलाप-पद्धौ ।

शिल्पादिषु कुशाचीयबुद्धिसम्पन्ना इत्यर्थः ।

यद्*व्यक्तयः सम्प्रति साष्टकोटयः
 प्रदृश्यते सर्वजनैश्च यज्जयः ।
 अनन्यसंस्पृष्ट इवास्ति यद्गुणः
 कृपासुधिर्यां भजते पुनः पुनः ॥ २४ ॥
 उड्डीयते यज्जयत्रैजयन्ती
 विपक्षगर्वं परितस्तुदन्ती ।
 स्वजातिवेशैर्नयनाभिरामा
 नवाम्बरा कान्तिमतीव वामा ॥ २५ ॥
 या स्वर्गसंसर्गवताञ्च तुल्या
 धनैर्जनैरायतनैरमूल्या ।
 आर्य्यस्य सादृश्यमिता च सार्य्या
 न “मङ्गलीया”† न परेति धार्य्या ॥ २६ ॥
 नानापथादेत्य समुद्रपारात्
 रणे रणे बद्धजय-ध्वजारात् ।
 दातुं दधाना धनरत्नभाग्डं
 निषेवते यां कमलाप्यकाण्डम् ॥ २७ ॥

* यदिति—सम्प्रति इराजजातिवर्ष्यते (२४—२०) ।

† The Mongolians.

प्रशंसनीया च पररजेया
 पराक्रमाद्या च फलानुमेया * ।
 या चैकरूपैकमतैकवर्णा
 यशोभिरापूरितसर्वकर्णा ॥ २८ ॥
 या सद्गुणैर्विस्मितभारतार्थ्या
 जयत्यरीन् विक्रमतः सुकार्थ्या ।
 सदा मुदा चन्दनवारिधारां
 तापे प्रजानां तनुते तुषाराम् ॥ २९ ॥
 उड्डीयते यद्विजयादिकेतनं
 सहस्रशोभं खलु यन्निकेतनम् ।
 यदीयसाम्राज्यबलं समुज्ज्वलं
 सदा समासादितलोकमङ्गलम् ॥ ३० ॥
 (कुलकम् ।)

धन्या हि सा† यत्र समुद्रवास्ते
 साहेबसङ्घा भुवने समस्ते ।
 ख्याता नृणां ये प्रियतां दधाना
 विभान्ति विस्फारितचारुमानाः ॥ ३१ ॥

फलानुमेया—अनुमेयफला (पाहिताधिवन्) ।

सा—इति त्रयोविंशतीकोक्ता इन्द्राजनादिः । इदानीं तज्यातिव्यक्तयो रथ्यांने
(११—०१) ।

कम्पो भुवः क्षिति समस्तलोके
जिज्ञासया व्याकुलिते सतोके * ।
ये प्रेक्ष्य तत्स्थानमयानयात्रं
चक्रुर्जनं शान्तिपरीतगात्रम् ॥ ४० ॥

पुरैकदा घोरतरे समागते
दुरन्तरक्षस्यध† भारते तते ।
पुरातनाभ्यासवशाद्दहो सदा
नृचक्षुरिराजमुखेऽपतत्तदा ॥ ४१ ॥

प्रजाः कृशाः शून्यवनेऽपि हा वृषाः
प्रपीड्यमाना बहवः क्षुधा वृषा ।
कुलालभाण्डं खलु मृन्मयञ्च यत्
प्रभूतमूल्यं सहसा बभूव तत् ॥ ४२ ॥

“बभौ च यः प्राक् विजयस्त्रजाजे-
र्जयाच्च दुर्भिक्षकृतात् ‡ समाजे ।
स एव साहेबगणाऽस्य तस्य
क्षयप्रदो भास्यति राक्षसस्य” ॥ ४३ ॥

* तीक्ष्णम्—दुग्धपीप्यश्रियः ।

† दुरन्तरक्षसि—दुर्भिक्षकपराक्षसि । इदानीम् इराजानां परहितचिन्तार्थया दुर्भिक्ष-
दमनादिकां वर्णयति (४१—५५) ।

‡ दुर्भिक्षकृतात् प्राजेः (युद्धस्य) जयात् यः (साहेबगणः) विजयस्त्रजा बभौ इत्यन्वयः ।

इत्येव मर्त्तत्रा वचनं विचक्षुः
सम्पातयामासुरमुच चक्षुः ।
स * चापि शत्रोर्वधबन्धनाय
धनं समादाय ययौ जयाय ॥ ४४ ॥

(युष्मकम् ।)

पत्रेण विज्ञापितसर्वबन्धु-
जनाः स्वमध्याङ्गमिवावबन्धुः ।
साहेबपुत्रा विलसत्तनुत्रा
बभुञ्च तद्बन्धननीतसूत्राः ॥ ४५ ॥

अनीय धान्यादिधनं दिगन्तात्
यानेन प्रोतेन च ते समन्तात् ।
बलाद्दुर्यत् * प्रथमेऽङ्गि युद्धं
तेनैव दुर्भिक्षबलं हि रुद्धम् ॥ ४६ ॥

अहर्निशं धान्यधनस्य चेष्टया
प्रधावतां तत्त्वविदां यथेष्टया ।
यमैर्न चाभक्ष्यमये सुसुप्तिका
न भोजनैर्वापि शरीरगुप्तिका ॥ ४७ ॥ .

स—साहेबगण इत्यर्थः । शत्रोः—दुर्भिक्षशत्रोरित्यर्थः । “विचक्षुः”रिति ‘क्षु’देशे
लिटि रूपम् ।

बलाद्दुर्यत्—ते. वदुर्वृत्तं चतुः, तेनैव (दुर्वृत्त) दुर्भिक्षबलं बद्धमित्यन्वयः ।

दुर्भिन्नदस्योरथ वारणाय
 पदे पदे विज्ञजनं निधाय ।
 उपायचिन्तानिरताः समन्तात्
 सदा जुघूर्णुर्विषमे तदन्तात् * ॥ ४८ ॥
 क्व वा तदुष्णीषकथा क्व पादुका ?
 बभुञ्च तस्य प्रतिकर्त्तुमुत्सुकाः ।
 मुदा भ्रमन्तो द्युमणेः खरे करे
 निराकुला मध्यदिनेऽपि दुश्चरे ॥ ४९ ॥
 ते रङ्गतो रङ्गपुरीयभाषा
 ग्राम्याः प्रयुज्यैव सभृत्यदासाः ।
 प्रैक्षन्त तत्स्थानमभतपर्च्च
 दुर्भिन्नतः सम्प्रति यद्विदूर्ध्वम् † ॥ ५० ॥
 आज्ञाप्य च ग्रामचरेतरेषां
 स्त्रियं समस्तां ह्यथरुक्षकेशाम् § ।
 दुर्भिन्नसंज्ञाय निशाचराय
 दुरुक्तिदृष्ट्या परिभर्त्सनाय ॥ ५१ ॥

(युग्मकम् ।)

- * तदन्तादिति व्यवसोपे पञ्चमी ; तत्राग्रसुद्विष्येत्यर्थः । + Rungpur District.
 † दूर्ध्वादित्यचराद्विद्येनेदमुक्तम् । § तैलाभावादिति भावः ।
 ¶ सभृत्यदासास्ते, ग्राम्याः रङ्गपुरीयभाषाः प्रयुज्य दुर्भिन्ननिशाचराय दुरुक्त्वा भर्त्सनाय
 ग्रामचरेतरेषां स्त्रियम् आज्ञाप्य, दुर्भिन्नतः यद्विदूर्ध्वं तत्स्थानं प्रैक्षन्—इति स्त्रीक-
 दयस्य अन्वयः । भ्रूताः—Officers, दासाः—Orderlies.

उदूखलात्का मुषलं धुनानाः *
 सम्भार्जनीं काश्च रूषा दधानाः ।
 द्रुतं प्रयातुं न च ताः प्रशक्ता-
 स्तथाप्यधावन्नथ राजभक्ताः ॥ ५२ ॥
 उदूखलं ताश्चिरमस्तधान्यं
 दृष्ट्वा समन्तात्कृपणं वदान्यम् ।
 कृत्वोपवासेन दिनावसानं
 प्रारेभिरे दुर्वचनप्रदानम् ॥ ५३ ॥
 असावनादृष्टिसुतोऽतिमात्र-
 प्रारब्धचेष्टामधुनाद्र्गगात्रः ।
 धान्यव्रजैरेव पिपीलिकाभिः
 सर्पोऽपतत्तैर्विनिद्वत्तनाभिः * ॥ ५४ ॥
 दुर्भिर्छरक्षः क्षतबाहुवक्षः
 पपात भूयो न जनं ततश्च ।
 जितं बभौ नापि मृतिं प्रयातं
 कलौ भविष्यत्युनरेव जातम् ॥ ५५ ॥

उदूखलात्का मुषलादीनि एव दृष्टकार्योपकरणानि । काः—काश्चन स्त्रिय इत्यर्थः ।

दृष्टिसुतो दुर्मिथः । स सर्वं इव विगष्ट इत्यर्थः ।

असावस्य अनित्यत्वान् नात्र "विनिद्वत्तनाभिः" (पाणिनिः ५।४।७५) ; गोधूलिवत् ।

महत्त्वमिराजन्तुणामखर्व-
 मथाद्भुतं विस्तृतसर्वपर्व * ।
 निरीक्ष्य सहिक्रममप्यनेके
 कामं वदन्तीदमिदं न के के ? ॥ ५६ ॥
 “उल्लङ्घ्य भङ्गत्रयमेव सेतो-
 लङ्कापुरीं प्राप्य क्ररस्य हेतोः ।
 पोतस्थलस्थाश्च विभीषणं † तं
 विज्ञापयिष्यन्त्यथ येऽर्धवन्तम् ॥ ५७ ॥
 अदत्त-राजस्वमिमं वसन्तं
 विभीषणं पिञ्जरमध्यगन्तम् ।
 इष्टेषणे ‡ गौर § पदातयस्ते
 नूनं दर्शयिष्यन्ति विधृत्य हस्ते” ॥ ५८ ॥
 कुर्वन्ति नार्च्चां समयस्य के ॥ वा ?
 काले न केषां जठरस्य सेवा ? ।
 कालं सदा मानयताञ्च तेषां
 वृथा न कालस्य गतिर्हि येषाम् ॥ ५९ ॥

* पर्व—मङ्गलम्, उत्सवो वा ।

† अद्यापि केषां विभीषणो राजलं करोति, यस्य अमरलात् इति कथा अनुसन्धेय

‡ Station (Railway station).

§ “गौर” नाम पदातयः ।

॥ के—इत्यादिना ११श्लोकोत्त-“वाहेवसदा” कथिताः । (इत आरभ्य पुनश्च
 अनेकवर्षेभ्यः त एव वाहेवसदा वर्षान्ते ।)

पद्मामुपानद्द्युतिरञ्जिताभ्यां
 गतिक्रियाविष्कृतकाकलीभ्याम् ।
 व्रजन्ति ये कञ्चुकिताः * सुधीरा
 ह्रस्वास्तथा दीर्घतराश्च वीराः ॥ ६० ॥

यदाज्ञया चैव जलं सदा चलं
 नियुज्यते किङ्करवच्च सानलम् ।
 मरुत्ततिः कार्य-विधौ वशीकृता
 तडिल्लता यैरपि पिञ्जरे धृता ॥ ६१ ॥

हिताय वर्वन्ति विदेशसेवा
 येषां पुनर्भारतरक्षणे वा ।
 चिकीर्षवो भारतमङ्गलानि
 भ्रमन्ति तप्तानि मरुस्थलानि ॥ ६२ ॥

कृषिप्रयोगानुपदेशयन्ति
 तदुन्नतिभ्यश्च धनं त्यजन्ति ।
 शिल्पोपदेशञ्च तथा प्रजाभ्यः
 कुर्वन्ति ये भूपतिदेवताभ्यः † ॥ ६३ ॥

कञ्चुकिताः—Having coats and pants on.

भूपतिदेवतेति—“अष्टाभिश्च सुरेन्द्राद्यैः मानाभिर्गिन्धितो नृपः” इत्याद्यनुशासनात्
 भारतीयानां भूपतयो देवस्यागोयाः । उपदेशयन्तीति “तस्मादपि महापटे” इत्यनेन
 सिद्धम् ।

छात्रान् परीक्षाभ्युधितोऽवतीर्णान्
 कुर्वन्ति ये कार्यधुराभ्युदीर्णान् ।
 तान् शिष्ययन्तो यशसा धनानां
 निर्निन्दनामाप्तिमुदयमानाम् ॥ ६४ ॥
 तीर्थप्रदेशं प्रति यात्रिकाणां
 मृदां विशुद्धिं समलापमानाम् ।
 कृत्वाशु दृष्टिं रचयन्ति शिष्टां,
 गृह्णन्ति तेभ्यश्च शुभप्रतिष्ठाम्* ॥ ६५ ॥
 नृणां प्रयाणेऽध्वचया निरर्गला
 नला†ज्जलप्राप्तिखनिस्तथाऽमला ।
 कृता च यैस्तत्त्ववहा शतहृदा
 द्रुतं हि या धावति शब्दसम्पदा ॥ ६६ ॥
 धनार्जनारम्भविधौ शिरालं
 विद्यागृहं यैर्निरमाय्यबालम् ।
 आरोग्यशाला च तथा विशाला
 भ्रमन्ति यस्यां भिषजां हि मालाः ॥ ६७ ॥

* दृष्टिं कृता (तीर्थप्रदेशान् स्वयं दृष्टा इत्यर्थः) मृदां विशुद्धिं रचयन्तीत्यन्वयः ।

तेभ्यः—यात्रिकेभ्य इति यावत् ।

† मसम्—Water-pipe, tube.

येषां सदास्ते फलवान् प्रयत्न-
 स्ततो जयः सिध्यति लम्बरत्नः ।
 वृषा जटालेऽपि च कार्यजाले
 ये सत्यसन्धित्सव एव काले ॥ ६८ ॥
 ये भूतिमप्राप्तवयःक्रमाणां
 कृत्वायतोऽनेकसुवर्णमानाम् ।
 रक्षन्ति, काले पुनरेव तेभ्यः
 समर्पयन्ते दयया नतेभ्यः * ॥ ६९ ॥
 प्रायो लिपिज्ञा धनयत्नवन्तः
 स्वकार्यनिर्वन्धपरा लसन्तः ।
 आरभ्य सम्पादनकार्यकारि
 वीर्यञ्च येषां सहजं नतारि ॥ ७० ॥
 शचोर्गतीनामनुवीक्षणादौ
 तथेक्षणे वायुगते रणादौ † ।
 येषामनीकाधिपतेः प्रशंसा
 न कैः श्रुताऽधोमुखवैरिवंशा ? ॥ ७१ ॥

his sloka refers to the Courts of Wards established by the Government. भूतिम्—धनम् (Property of minors).

‡—युद्धारम्भे ।

स्वाधीनचर्यानुगतापि बाला
 तथैव पाने मदहेतुहाला * ।
 न यान् समुद्वेजयते, विशाला
 गूढाशया ये च तथोच्चभालाः ॥ ७२ ॥
 प्रगृह्य भास्वन्मति-रत्नहारं
 तरन्ति ये दुर्द्विवसान्धकारम् ।
 नित्यं कृतक्षेमसमष्टिसृष्टि-
 विज्ञानभानोरपि येषु दृष्टिः ॥ ७३ ॥
 इमा विराजन्त्युपयुक्तजातयो
 न चैकदाभ्योऽथ भुवीतिकाक्षयः ।
 तन्नौ मृतानामनुकम्प्य केवलं
 दयालवो न ज्वलयन्ति चानलम् ॥ ७४ ॥
 स्त्रियोऽपि यद्देशनिवासभाजा-
 मग्रप्रस्थिया भासितसत्समाजाः ।
 शिक्षाभिरिंलगडः भुवो वरिष्ठा
 लसन्ति वेशेन च या विशिष्टाः ॥ ७५ ॥

* बाला—स्त्री । स्वाधीनाकारापि रमणी, तथा बाला च न यान् उद्वेजयते इत्यन्वयः ।

† इदानीम् इराजन्त्ययो यर्थेने (७३—८८) ।

‡ England.

याः कोमलाभ्यां सुषर्मा दधाना •

दोर्व्वल्लरीभ्याञ्च विराजमानाः ।

आनन्दयन्तीव सुतान् पतीञ्च

गृह्णन्ति तत्रत्यजनानतीञ्च ॥ ७६ ॥

विभूषिताङ्गो वरकञ्चुकैर्याः

प्रक्षीणमध्याः प्रतिपन्नधैर्याः ।

विद्या-घनिष्ठा विलसत्प्रतिष्ठाः

स्थिताञ्च याः श्रेयसि, भर्तृनिष्ठाः ॥ ७७ ॥

आर्याभिरासां भरताङ्गनाभि-

रनेकसादृश्यमिहास्ति ताभिः ।

तासां कयापौशकृते * विवादे

वक्तुः पुरः साकृति † रुज्जगादे ॥ ७८ ॥

याः पद्मनालोपमचारुदोषा ‡

धराप्रचारा इव देवयोषाः ।

याः सुन्दरीणां गणनाग्रगण्याः

शुचिस्मिता लण्डनदेशकन्याः ॥ ७९ ॥

ईशकृते—ईशरस्य अरुपमिदमप्यविषयकतर्के इति भावः । इदं युष्मा लिखितम् ।

साकृतिः—साक्षात्पौशमिति यावत् ।

‡ दोषा बाहुः ।

भौमाङ्गनानां चरितैरदारा-
 स्तारा इवाकाशगतावताराः ।
 सौन्दर्यवीर्यैर्जयितां लभन्ते
 शाखा यथा पल्लविता वसन्ते ॥ ८० ॥
 हयेषु यासां परमास्ति शिक्षा
 नवेषु पुष्पादिषु संदिदृक्षा ।
 अल्पोपकारेष्वपि नित्यतुष्टा
 लसन्ति याः सद्यश्च सा च पुष्टाः ॥ ८१ ॥
 यास्तीक्ष्णबुद्धेरतिरेकवीर्यात्*
 विपत्पयोधिं प्रतरन्ति धैर्यात् ।
 गीतेषु वाद्येषु च शिक्षितानां
 वरा विभान्तीह वराङ्गनानाम् ॥ ८२ ॥
 स्वकेशबन्धेषु विशिष्टविद्या
 यासां विभान्तीह जनस्य हृद्याः ।
 नानाविधाकारविशेषवेशा
 दिने दिने केषु † लसन्ति केशाः ॥ ८३ ॥

* चापिचलेऽपि यमकत्वात् समासः । † केश—जीवित

क्वं पृथीत्वा स्वयमेव बालं
 गवद्भ्रमाद्यट्टुट्टिभालम् ।
 भुवि भ्रमन्तीव च राजहंस्यः
 कण्ठस्वरैर्निर्जितगीतवंश्यः ॥ ८४ ॥
 प्रशंसिताश्चैव तथा श्रिया सिताः
 सितासितालङ्कृतयः सुभाषिताः ।
 समुल्लसद्यौवनरत्नमन्दिरा
 वसन्ति भूमावतिरञ्जितेन्दिराः ॥ ८५ ॥
 याः संस्कृताः सव्यतमाश्च वामाः
 सदा स्फुरत्कञ्चुलिकाभिरामाः ।
 सभाप्रसङ्गेऽपि कथातरङ्गे
 मिताक्षरा भान्ति तथान्यसङ्गे * ॥ ८६ ॥
 आर्त्तान् निरीक्ष्यालसतां त्यजन्ति
 तेषां हितायौषधमानयन्ति ।
 पूये सरक्ते न दृणां वहन्ति
 सदा तदारोग्यमुदा वसन्ति † ॥ ८७ ॥

(प्रयोदशभिः कुलकम् ।)

* अन्यसङ्गे—वाक्यादिभिः सह भ्रमणादिव्यवहारे । कञ्चुलिकाः—Gowns.

† समरवेपथी निदर्शनमत्र वृषी दृष्टम् ।

विभान्ति येषाञ्च * सदेदृशस्त्रियः
 स्थलानि न स्युः किमु ते महाश्वियः ? ।
 यदीयदृष्ट्याऽद्य धरा स्थिरायते
 यथा, तथा भाविदिनेऽपि चायते † ॥ ८८ ॥

प्रजाप्रिया ये सरलेष्ववङ्गा
 येषां न चारातिमुखेषु शङ्का ।
 स्वजातिदृन्दोपकृतौ च रक्ता
 नृपस्य कार्यं नृपतेश्च भक्ताः ॥ ८९ ॥

कृतापराधास्वपि ये प्रजासु
 नित्यं प्रसीदन्ति नतासु तासु ।
 विज्ञातशीलाः खलु भारतानां ‡
 श्वियं दधानाश्च महार्हमानाम् ॥ ९० ॥

विज्ञानवापीषु कृतावगाहै-
 स्ततो विनश्यद्द्विषदग्निदाहैः ।
 तैरेव यैर्वर्तितसद्विचारा
 धरा स्थिरेयं धृतराज्यभारा ॥ ९१ ॥

• येषां—साहेबसङ्गानामिति यावत् । पुनश्च इरेजानां वर्णनं क्रियते (८८—९१) ।

† अथ यथा धरा स्थिरायते, तथा निश्च्यते भाविदिनेऽपि (भविष्यत्कालेऽपि) धरायाः स्थिरत्वसम्भावना—इति अन्वयरीतिः ।

‡ भारतानां—भारतवासिनामिति यावत् । जनपदैर्लुगिति तद्विस्तृतमन्वयस्य चोपः ।

सेनात्मशक्तिश्च तथा मनौषा
जये चयीति प्रभवत्यधीशा ।
समुत्सुकास्तत्र गतालसाश्च
त इल्लिशाः * कीर्तिकलावशाश्च ॥ ६२ ॥

घुन्वन्नब्दस्य † शब्दं ध्वनि-सकल-जयी
लज्जयन् वज्जनादं

व्यग्रानग्रे विलङ्घ्य द्रुतगतिरसकृत्
युद्ध-कामान-शब्दान् ।

यद्राज्ये पर्व्वताग्रे द्रुमनदसहितं
वर्द्धयन् कूपकम्पं

वाष्पाख्यो द्राग्रथोऽयं ध्वनिभिरथ पथि
क्षिप्रमायाति याति ॥ ६३ ॥

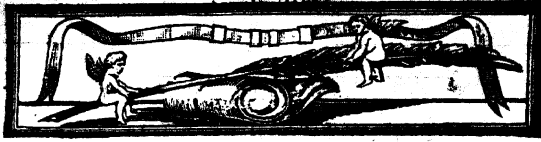
द्वयमिति भुवि धन्या या पुरामग्रगण्वा
मणिक्किरणकलाभिस्वारूपबलाभिः ।

प्रवहति बह्ललक्षां लण्डनश्रीरभिख्यां ‡
विजितसकलदेशा शिल्पिभिः प्राप्तवेशा ॥ ६४ ॥

इति श्रीश्रीभररोये विजयिनीकाव्ये इराजचरितकर्णनो
नाम प्रथमः सर्गः ।

• The English. † चदल—नीचल इत्यर्थः । ‡ अभिख्या—श्रीभान् ।

द्वितीयः सर्गः ।

तस्मिन् सदिं राजन्नेन्द्रवंशे
 पाश्चात्यभूपालकुलावतंसे ।
 स्त्रीरत्नरूपा धृतधातयत्ना
 जज्ञे पुरैका बङ्गराज्यरत्ना ॥ १ ॥
 नारीषु च श्रीषु कृताग्रपादा
 प्रजोपकाराय लसत्-प्रसादा ।
 नृसुन्दरी देवपरिग्रहाह्वी
 शिखण्डिनीवाजनि चासवर्ही ॥ २ ॥
 इं राजदृन्दस्य कुलस्य सिन्धोः
 कलाऽवलामूर्त्तिमयीबमिन्दोः ।
 भिक्टोरिये*त्युद्गतधाम-धारा
 येयं विधात्रा रचिताऽभ्युदारा ॥ ३ ॥

(विशेषकम् ।)

विविन्दुश्चिन्दुनवेन्दुवर्षे *
 खट्टस्य दृष्टे शुभशान्तिहर्षे ।
 चैत्राभिधे सा बह्नुदासदासी †
 कुलेऽजनौन्द्रस्य ‡ वसन्तमासि ॥ ४ ॥
 वंशे खराज्यारिभयादिनुक्ते
 प्रजावतारे च पुनः समुक्ते ।
 कन्यैव पुत्रव्यसनच्छिद्रेषा
 बभौ परानन्दवहा सुवेशा ॥ ५ ॥
 अत्यद्भुता प्रीतिवहा च यस्या
 बाल्येऽपि लीला जयति स्म तस्याः ।
 चतुर्थवर्षेऽपि लिपेरभिज्ञा §
 सासीत्युरा विस्मितसर्वविज्ञा ॥ ६ ॥
 बाल्यं हि यासाद्य ॥ वयः, पयांसि
 दृष्ट्वाभ्यधावच्च तथा वयांसि ।
 कपोतपोतं परिधर्त्तुकामा
 पदप्रचारं कुरुते स्म वामा ॥ ७ ॥

* १८१८ खड्गाले ।

† दासिण सह दासी ; इत्युत्तरणे तु दासीदासमित्येव खान् । सहयुक्तेऽप्रधाने द्वितीया ।
दासः—Page.

‡ इन्द्रस्य—चतुर्थीन्द्रस्येति भावः ॥

§ "One of the Queen's earliest signatures, in capital letters and in pencil, written by her, when 4 years old, is in the British Museum."—Holme's Queen Victoria.

॥ वाक्यं वयः पयांसोति वयवः ।

अगादवस्थाः खलु रिङ्गणीया
 वार्थ्यापि धात्रीभिरवारणीया ।
 हृष्याङ्गने जातु पतत्यदा सा
 रोरुद्यमानापि सुचारुहासा * ॥ ८ ॥

विडालिकायाः परिगृह्य शावकं
 मुदाभ्यधावत् गृहदीपपावकम् ।
 प्रभञ्जनाद्यं घृतवेचपेटिका,
 ततो बभुर्व्यस्ततराश्च चेष्टिकाः † ॥ ९ ॥

सा दुग्धपोष्यां गतवत्यवस्थां
 प्रागबन्धुभिः कल्पितसुव्यवस्थाम् ।
 अपरि बाला शनकैस्तदानी-
 मिन्दोः कलेवोर्द्विगता हिमानी ॥ १० ॥

यिया च बाला सुगुणाभिरामा
 मग्नेव न्नावग्यसरःसु वामा ।
 सादृश्यमस्याः क्व च नापि भेजे
 सा भूचरौ चन्द्रकलेव रेजे ॥ ११ ॥

* "The Queen's earliest recollection is that of *crawling on the floor* on an old yellow carpet."—*Holme's Queen Victoria*.

† "Victoria plays with my old bricks, and I see her *running and jumping* in the flower-garden."—*Ibid.*, P. 31.

कुमारिका कान्तिमतीत्य सा शनै-
 निरौक्षिता स्नेहभृतां मुदाननैः ।
 पदं दधौ यौवनसीमनि श्रिया *
 सुहृदिणी चारुसखीजनप्रिया ॥ १२ ॥

शान्ते पितृव्येऽथ तदीयहस्तात्
 प्रव्यक्तभावेन † तदेव पञ्चात् ।
 अन्तसाम्राज्यमनन्तदाय-
 मिमां हि सौभाग्यवतीमियाय ॥ १३ ॥

निर्विन्दुवस्विन्दुमिते स्वमेके ‡
 ससिन्धुवक्त्रौ शुभशान्तिसेके ।
 सा प्राप राज्यं नृमुदां प्रवाहे
 खृष्टीयकेऽनेकशुभा शुभाहे ॥ १४ ॥

* On the 24th of May 1837, the Princess attained her majority.

† पितृव्यः—King William IV., who expired on Tuesday, the 20th June, 1837. मनु जन्ममेव खलं, अद्यसिदान्तिमित्यस्य चार्थ "प्रव्यक्तभावेनेति" । जन्मना खलं यत् सत् पूर्वमेव जन्म, इदानीमु सत् प्रव्यक्तमिति तात्पर्यार्थः ।

‡ खमेके—सुवक्त्रे; यन्मो वाचः, खमेवं संवत्सरेऽस्मिन्नुवाचवात्; १८१० खृष्टीय-
 प्रव्ययैः ।

वाद्यञ्च खाद्यञ्च जलं स्थलञ्च
 प्रत्यग्जगामेव कलं बलञ्च * ।
 आनन्ददृष्टं † सहसातिमात्रं
 भुवः पदादुच्छलितं नृगाचम् ॥ १५ ॥
 तदा जयिन्या भुवने "जितं जितं"
 पुराविरासौदिति गीतमुत्थितम् ।
 विरेजिरे राजनमस्त्रियाः पराः
 शिरोनतेरन्यनृणाञ्च सङ्कराः ‡ ॥ १६ ॥
 सैन्यानि तस्मिन् नवसज्जितानि
 प्रणेमुरारादपशब्दितानि ।
 स्वीकृत्य § कल्लोलरवेण सिन्धु-
 र्ननत्तं विस्फूर्जितवारिविन्दुः ॥ १७ ॥

* कलं—यन्त्रादि; अथवा 'कलिकलः कामधेनुः' । बलं—सैन्यम् । इदानीमित्यारभ्य विजयिन्याः सिंहासनाभिरीक्षणं (Coronation) राज्यप्राप्तिसंज्ञितानन्दोत्सवादिषु च वर्णयति (१५—१७) । † आनन्ददृष्टमेव कर्तुं पदम् ।

‡ The Queen was crowned in the Westminster Abbey. This sloka refers to the *Homage-ceremony* at her Coronation. The Archbishops, Bishops, Dukes and other Peers performed their *homage*, each *kneeling*, kissing her hand and touching the Crown; the Queen sitting all the time in the *Chair of Homage*: सङ्कराः—सङ्घर्षा इत्यर्थः । अन्वष्टयां विरोजते: (प्रचलितस्त्रियाः) सङ्कराच्च विरेजिरे इत्यन्वयः । § तस्मात् राज्यसङ्घर्षमिति शेषः ।

यदासनं सञ्चितिभुक्तिमग्नं *
 तदेव तत्प्रादतल्लोभिलग्नम् ।
 शिरस्यधोहीमन्किरीटतीरः
 स्फुरन्मभूद्दीरकहेमकीरः † ॥ १८ ॥
 मणिप्रवेकोऽञ्जलिताग्रदेशः

स्यमन्तकाख्यो मणिराज एषः ।
 जहार मौलौ सुषमां मघीनः
 प्रभासमाक्रान्तकिरीटकोणः ॥ १९ ॥

(युग्मकम् ।)

तदाद्भुतं ताण्डवनञ्च वाहे
 नलाग्निशब्दस्य दिशो जगाहे ।
 सानन्दकोलाहलगीतवाद्यं
 चकार नृश्रीचपुटस्य खाद्यम् § ॥ २० ॥

* सञ्चितिः—सञ्चानं, मुक्तिः—भोगः ।

† This sloka refers to the *Crowning-ceremony* at her Coronation. "The Archbishop having offered a prayer to God placed the crown on the Queen's head. This was no sooner done than from every part rose a loud cry of 'God save the Queen.'"

‡ आसनं—St. Edward's Chair. तीरः—चपभागः, कीरः—पक्षी ।

§ प्रवेकः—प्रचयः, सुख्यं वा ।

§ "At this moment, the trumpets sounded, the drums beat, and salutes were fired from the Park and Tower guns."

नक्षत्रशब्दः
 कामापादिपरः ।

प्रन्नो विनष्टः किमिदम्कारः
 कर्णान्तिके यद्बहुवाद्यचारः ।
 स भारतेऽपि ध्वनिरागमिष्य-
 मध्येऽम्बुराशिर्यदि नाभविष्यत् * ॥ २१ ॥

प्रवृत्तिरासीत् कृतभूप्रदक्षिणा
 जनेन यस्यां मिलितं पताकिना ।
 त्वरा च साहस्य शतहृदारथं
 समुद्रमद्भारतवर्षभूपथम् † ॥ २२ ॥

अथोभि सैन्येन ततः पदातिना
 रणस्य वेद्येन नलास्त्रधारिणा ।
 रराज मध्येऽपि तथाऽबलाबलं ‡
 तरङ्गयानाक्रमणेन चञ्चलम् ॥ २३ ॥

* क्रियातिपत्ती लङ् ।

† समुद्रमद्भारतवर्षभूपथमिति परं शतहृदारथस्य विशेषणम् । प्रवृत्तिः भारतजनानाम्
 परं भूप्रदक्षिणं कृतवतीति अट्ठायेः ।

‡ This sloka refers to the grand Coronation-procession outside
 the Abbey. चञ्चलवचनं—जीवेत्यम् ।

तुरङ्गयात्रां चतुरङ्गवाहिनी
 चकार हर्षेण जयप्रवाहिणी ।
 अवाहना मङ्गलगाथा पङ्क्तिं
 ललङ्घिरे * द्वादशहस्तभूविलम् ॥ २४ ॥
 प्रसादयन्ती हृदयं, जगज्जनं
 प्रवृत्ति†रेषा नयति स्म वन्दनम् ।
 जयध्वनिः सङ्गत-तत्कुतूहलं
 प्रकम्पयामास निनाद्य तत्स्थलम् ॥ २५ ॥
 इयं ‡ श्रियः क्षेत्रमिवाक्षिरञ्जनी
 दृढं निबद्धा च नृनेचखञ्जनी ।
 वियोगतोऽभूदिति कस्यचित्प्रिया
 निश्चय्य भर्तुर्निगडे द्यतक्रिया § ॥ २६ ॥
 शुभाशुभालोकनलोकपञ्जिकां
 तथैव भूभारतराज्यरञ्जिकाम् ।
 निपीय तद्राज्यकथां नृणां मुखे
 न वर्त्तितुं शेकुररातयः सुखे ॥ २७ ॥

* This śloka also refers to the *Procession* outside. चर्वाक्षिरवाहिति

श्रियः ।

† प्रवृत्तिः—राज्यप्राप्तिवाचा ।

‡ इयं—विजयिणी इति वाच्यम् । § वियोगाद्यद्वयात् प्राप्तिं श्रियकरं वृत्तयेति भावः ।

दिवः श्रियो व्यञ्जनया समागमे
 तदा समाजे च नृणां मनोरमे ।
 सुदर्पणश्री रविविम्बपाततः

प्रपश्यतां दृष्टिहरा व्यराजत ॥ २८ ॥

प्रजाजनो मूर्धनि दर्शिताञ्जलिं
 ययौ समादाय पथक् पथग्बलिम् ।

अभूत् शुभैका च सभा सभाजिता
 निमन्त्रितास्तत्र यथाक्रमं स्थिताः * ॥ २९ ॥

तथेश्वरध्यानपरायणा जनाः

सभान्तरे चापि हतोपवेशनाः ।

विधातुमाशीर्वचनानि संयता

विरेजिरे तां प्रति ते च सुव्रताः † ॥ ३० ॥

(युग्मकम् ।)

बभूव सौगन्धिकषूपविस्तृति-

र्द्धान्तदाश्चर्यकरौ च संस्कृतिः ।

अभून्व केषामिव तत्र विक्रिया ?

पराजिता श्रीरपि कुचचित् श्रिया ॥ ३१ ॥

• This sloka refers to the *House of Commons* who, after the Crowning-ceremony was over, joined in the homage. (*Vide Holmes' Queen Victoria.*)

† This refers to the Communion-Service. "She took her seat on the Throne, when the Service was concluded and the final blessings pronounced."

अभन्ततो वन्दिसिर्जनक्रिया
 पुनर्गृहीतं न च यन्मनो * भिया ।
 मुदम्भसा सर्व्वजनावनेक्षणं †
 तथैव केषां वदधे च वेतनम् ॥ ३२ ॥

क्वचिच्च सङ्गीतकथा मनोहरा
 सताण्डवा वाद्यवती शुभस्वरा ।
 अभूत् क्वचित्ताण्डवनं तथार्व्वतां
 विकाशितं तेन मनोऽम्बुजं सताम् ॥ ३३ ॥

विराजितासौल्लसनाकरश्रिया
 सुगन्धिपुष्पव्यतिसर्जनक्रिया ।
 शिवं बभौ सर्व्वमुखेन केवलं
 निमीलति स्मेव भयादमङ्गलम् ॥ ३४ ॥

न चापि बाधा न नृणां क्षुतं क्षुतं
 दिगङ्गनात् द्राक् कलहैरपि द्रुतम् ।
 स चाभिषेको ‡ऽम्बुधिमूर्तिराबभौ
 मरुच्च संस्पर्शसुखाकरो ववौ ॥ ३५ ॥

• यन्मन इति शेषां वन्दितानां मनः भिया पुनर्गं गृहीतं, निर्भयमाकीर्तयत्यर्थः ।

† चम्पूवृत्ति शेषः । "A fair was held in Hyde Park, the theatres were thrown open and the whole of London was illuminated."

‡—Holmes' Queen Victoria.

‡ अभिषेकः—The Coronation.

भिकटोरियोपाधिमिदं हि राज्यं
लब्ध्वा च यन्त्रान्यनृपैर्विभाज्यम् ।

विदित्युते सा सुयशःकदम्बा

प्रजाजनानां फलितार्थमम्बा * ॥ ३६ ॥

यदा न रेजुर्धृतपालनव्रता-

नृपाः प्रजानां नियमेन भारताः ।

इयञ्च साहेबकुलागमञ्जरी

तदैव धात्रा निरमायि सुन्दरी ॥ ३७ ॥

प्रजास्वरूपाः प्रणतस्वभावा-

ये सन्त्यमौ वङ्गविहङ्गशावाः ।

मातृस्वसैषां जनकस्वसा वा †

तेष्वेव वा स्थापितमातृभावा † ॥ ३८ ॥

वङ्गाम्बिकायाः स्वस्तुल्यकक्षा

सखीसुहृत्तद्रिपुनाशदक्षा ।

प्रजौषधेरिन्दुकलेव नारी

बलञ्च तस्याः परमौषकारि ॥ ३९ ॥

* इदानीं विजयिनो विजयिन्नाः कौर्ण्डिन्नायापादिकस्य वर्यंयति (२५—८५) ।

† उभयत्र इवमिति शेषः ।

मिथोऽनुरागादनुरञ्जिताभिः
 करग्रहं*प्रीतिपरम्पराभिः ।
 नान्नाद्य वर्वर्त्ति हितानुरागा
 वङ्गाम्बिकाया वङ्गभाग्यभागा ॥ ४० ॥

सर्वप्रजानामिह यच्च वित्तं
 विवेद तच्चाथ निवेश्य चित्तम् ।
 चुटेः समुच्छेदतयैव तासां
 सदा प्रसन्ना निजगादभाषाम् ॥ ४१ ॥

सदाभिसन्धित्सुरभूत्समासतो
 जनोऽद्य को भारततः समागतः ।
 इयेष तं प्रेक्षितुमादरेण सा
 नृपत्वबुद्ध्या न शशाक चावशा ॥ ४२ ॥

प्रजानुरक्तिश्च सदैव निर्मला
 धृता यथा सा च निवेदितस्थला ।
 प्रजामयी वापदि च प्रजावती
 प्रजा प्रजेतीति यदीयभारती † ॥ ४३ ॥

* करग्रहेति—सखीप्रीत्या करधारणं, प्रजाभ्यः करग्रहणं वा ।

† चासीदिति शेषः ।

नृपालसिन्धोरिव चारुचन्द्रिका
 यशोविकाशैः सितदिक्कलापिका ।
 इयं प्रभावेण जगत्कृता कृता
 विशृङ्खलं वीक्ष्य च भारतं सिता ॥ ४४ ॥
 अथैकदा क्लेशमिव प्रयाता
 प्राह स्म पुत्रानिति वङ्गमाता ।
 “वत्साः ! क्व वेयं करधारिणी मे ?
 बलस्य काश्ये पतितास्मि भीमे !” ॥ ४५ ॥
 सखी-प्रिया सा प्रणयेन तस्या-
 स्तदन्तिकस्थेव बभूव वश्या ।
 क्षणेन माताथ बभौ पुरावत्
 तिरोदधे पाद*गतापि सापत् ॥ ४६ ॥
 (युग्मकम् ।)
 अहो ययाद्यापि पवित्रधान्ना
 साम्ना महिम्ना च तथैव नाम्ना ।
 सा सागरावर्त्तनिभेव जाति†-
 अन्द्रत्विषा द्यौरिव संविभाति ॥ ४७ ॥

* पदे—पादाः प्रत्यक्षपर्वताः । माता—वङ्गमाता ।

† सा जातिरिति—इराजजातिः ।

इयं द्रुमाणामिव यष्टिरिक्षु-
 र्न तादृशी काथबला च दिक्षु ।
 सुवर्णवर्णप्रतिमेव किं वा
 मुखश्रिया स्मारितचन्द्रविम्बा ॥ ४८ ॥
 इयञ्च पथ्याप्तसमग्रपूजना
 वरा पृथिव्यां विलसन्महाधना * ।
 अनन्तसाम्राज्ययशःसुसन्निधे †-
 विशेषवित् को भवतीह सद्भिधे ? ॥ ४९ ॥
 यैषा प्रजानां विहितेव माता
 दिवः प्रदेशादिव गां प्रयाता ।
 स्वयं विधात्रा कृतचारुयत्नं
 विनिर्भमे या रमणीषु रत्नम् ॥ ५० ॥
 सा मानवी किन्तु महीन्दिरेव
 निषेविता सदृशसां गिरेव ।
 धीरा च वीराङ्गसमुद्भवा च
 साख्यं समापन्न कयापि या च ‡ ॥ ५१ ॥

• चासीदिति शेषः ।

† तस्याः इति शेषः ।

‡ वत्सरा नासीदित्यर्थः । आपदिति—चासीतेर्भुक्ति कप्रम् ।

रराज वानन्तगुणावतारा
 समुल्लसद्भारतराज्यभारा ।
 या वत्सला वत्सगणेव्वतीव
 सर्व्वप्रभुत्वेषि च मानवीव ॥ ५२ ॥
 या चान्विता गौरतरेण धाम्ना
 भिक्टोरियेति प्रथिता च नाम्ना ।
 उपर्य्यसौ छचितचन्द्रसूर्या
 याचासु याधञ्च सुचाकतूर्या ॥ ५३ ॥
 इयं लसद्भारतभूः प्रभूता
 पवित्रतीर्थादिजलादिप्रूता ।
 स्त्रीराज्यमासीच्च ययाद्य माता
 सा नन्द्यते,* सा च † सुदा दिभाता ॥ ५४ ॥
 स्त्रीराज्यभूः स्त्रीकृतराजधानी
 भूर्भारतीयेति जनस्य वाणी ।
 क्षेत्रञ्च या तत्र सतां दयायाः
 सा नन्द्यते, सा च नरेन्द्रजाया ॥ ५५ ॥

(युग्मकम् ।)

स्वप्नेऽपि यस्या न बभूव चित्ते
 स्पृहा तथाऽन्यस्य कदापि वित्ते ।
 विनारिवर्गं भुवनाधिपायाः
 सर्व्वप्रकारेण दयां गतायाः ॥ ५६ ॥

सा वारिधिर्भारतजाश्च मीनाः
 प्रसादतोऽस्या न च तेऽद्य दीनाः ।
 अन्यानधीनाः परितापहीना
 गायन्ति तस्या यशसाञ्च वीणाः ॥ ५७ ॥

प्रसादतोऽस्याः सुचिरन्तने सुखे
 प्रजा जना भान्ति धनार्ज्जनोन्मुखे ।
 शरीरपीडासु चिकित्सकालयं
 व्रजन्ति, कुर्व्वन्ति * न रोगतो भयम् ॥ ५८ ॥

प्रजासु या मातृगुणस्य भित्ती-
 बबन्ध याद्याप्यसमाप्तकीर्त्तिः ।
 गुणैरगाधा क्षतवैरिरोधा
 यासीत्सदाधिष्कृतशुद्धबोधा ॥ ५९ ॥

सुशिक्षिता यद्विषयेऽद्य वा नरा *
 बले च वीर्ये च मतादमन्धराः ।
 द्रुतज्वराद्वक्षकुला†दितोऽन्यत-
 स्ततो भयं नास्ति जयश्च सन्ततः ॥ ६० ॥
 राजप्रभावेण विदूरिताधे-
 र्या जन्मभूमिर्जयिनीत्युपाधेः ।
 सिन्धोः सदिन्दोः स्फुटफेनजाला
 यथा, तथा सा सितभा विशाला ॥ ६१ ॥
 स्पर्शेन चायस्त्वमपास्य चायः
 स्वर्णायते‡ऽद्यापि भवेन्नरायः ।
 राज्ञीप्रसादे सति शष्पजालं
 मुद्राधनैः स्पर्शयते § सदाऽलम् ॥ ६२ ॥
 सैकोपमास्य ¶ प्रतिभूर्विवादे
 या चान्यमूर्त्तिस्त्वधुना धनादेः ।
 सा नोट-पत्री ॥ करिघोटकादे-
 र्धनायते मूल्यविधौ क्रयादेः ॥ ६३ ॥

* वा नरा—इति वा-शब्दः पञ्चानरं सूचयति । पत्नी नराः । वागरा इति शत्रुपक्षः कटाक्षितः । † कक्षकुलीन इति यादयो व्यञ्जने ।

‡ स्वर्णायते—इति चाचार्येण कर्तव्यपमानात् क्वञ् ।

§ स्पर्शयते—“तस्मादीति तदापटे” इत्यनेन चिप् ।

¶ सैकोपमेति—पूर्वश्रीश्रीका कथां इत्यनेन प्रपञ्चयति ।

॥ नोटपत्री—The currency notes. धनायते—इत्यत्र पूर्ववत् चाचार्येण क्वञ् ।

मुद्राभिधाना विषये समस्ते
 नारौ नरीनर्त्ति गता नृहस्ते ।
 मुखारहन्दैः कृतसन्निधाना
 तस्थान्ततोऽस्या भुवि का समाना ? ॥ ६४ ॥

(युग्मकम् ।)

खट्वत्ति*सेवाहतदैन्यशोकः
 प्रायः कुवेरायत एव लोकः ।
 पुरेव चाद्यापि यदाधिपत्ये
 स शिञ्चितो यद्यपि भाति सत्ये† ॥ ६५ ॥
 धनानि तिष्ठन्ति सदा जने जने
 यदीयराज्येऽद्य सुतुङ्गवेतने ।
 खट्वत्तिरेवञ्च पदे पदे तता
 प्रसन्नसाहेबगणादुपागता ॥ ६६ ॥
 लब्ध्वाधिकारापि च राज्यरत्ने
 तद्रक्षणस्याविरुवास‡ यत्ने ।
 क्षेमात् प्रजानां कृतचारचारा
 शुद्धान्तदुर्गाधिगतायुदारा ॥ ६७ ॥

*खट्वत्तिः—पराधीनजीविका । खट्वत्तिरिति वा पाठः, तेनात्मजीविकेत्यर्थः ।

†स—लोकः । स यदि शिञ्चितः, सत्येऽपि यदि च वर्तते, तदेवेति भावः ।

‡कुवेरायते—कुवेर इव आचरति इति क्वञ् ।

आविरुवास—आविरासीत्, सति भावः । राज्यरक्षणयत्ने सम्येदेव नियुक्त आसीदिति तात्पर्यार्थः ।

इं राजजातिः सुखसिद्धवासा
 घराघरस्येव तले स्थिता सा ।
 सान्निध्यतोऽस्या भयतः सुदूरे *
 राज्ये वरौवर्त्तनपास्तसूरे † ॥ ६८ ॥
 यतो यतो धावति साद्य जाति-
 स्ततस्ततः शत्रुजयो विभाति ।
 प्रतापतोऽस्याश्च शुभाशिषा वा
 सा तादृशी, सा च तथाप्रभावा ॥ ६९ ॥
 स्वजातिवृन्दस्य विपत्प्रयोधिं
 दृष्ट्वैव या चाप सुतुङ्गमाधिम् ।
 कुतो नु वात्सल्यमिदं वदुद्यत्
 राज्याज्जयिन्या वहिरस्ति तद्वत् ? ॥ ७० ॥
 न सैन्यमन्यत्प्रचकार सा यत्
 रराज राज्ञीत्यकुतोभया तत् ।
 विपक्ष-सेनास्वरितं स्वपक्षान्
 पश्यन्ति यद्बीजितगृध्रपक्षान् ॥ ७१ ॥

* भयतः सुदूरे—निर्भोका सती कस्यापि वसतीति भावः ।

† सूरे—सूर्यः ।

‡ वदवत्—पतद्गुपम् ।

का वा कक्षान्या भवति प्रजादे-
 र्वन्या विमाद्यन्ति न जातिवादे ।
 एकत्र घट्टे कृतवारिपाना
 नमन्ति तिष्ठन्ति गताभिमानाः ॥ ७२ ॥
 भ्रूषा हि जानन्ति गुणं सुदक्षं
 यथा जलस्योत्थितदेहरक्षम् ।
 राज्ञीप्रसादस्य तथैव तत्त्वं
 प्रजा हि जानन्ति लसन्महत्त्वम् ॥ ७३ ॥
 यदाङ्गयोरुगिजनस्य रोगः
 व्यलीयत द्राक् रचितप्रयोगः ।
 सेनाधि*विध्वंसविधावकल्यं †
 चिकित्सकैरुद्भियते स्म शल्यम् ॥ ७४ ॥
 राज्यं विनष्टं भुवि राजदोषात्
 भवेदमात्यप्रभवादतोषात् ।
 नासीत् स राज्ञ्या, न च वा स तेषां ‡
 राज्ञेव रक्षाकवचञ्च येषाम् ॥ ७५ ॥

* भाषिः—मानसी व्यथा ।

† चकल्यं—भटिति ।

‡ स—राजदोषः । स—जतीषः ।

अद्यापि यस्याः सचिवेष्वतोषं
 विलोकते नो खलु कोऽपि दोषम् ।
 तेनैव राज्यं चिरमस्तशोषं
 विराजते सम्प्रति पूर्णकोषम् ॥ ७६ ॥
 मुद्राधिपत्येऽपि च लाङ्गले च
 भान्ति * प्रजा युद्धचमूबले च ।
 राज्ञीति नाम्ना खलु ताश्च तुष्टा-
 स्तदीयवान्मृत्युकथाभिजुष्टाः ॥ ७७ ॥
 विद्याप्रतिष्ठा जलदानवापीं
 या लोकयात्राद्यतसत्प्रथापि ।
 यस्याः प्रसादैरधुनाप्युदारे
 ज्वलन्ति दीपाश्च तथान्धकारे ॥ ७८ ॥
 इति प्रजानां हृदये कृतासना
 शशास राज्यं महनीयशासना ।
 सुहृन्मुदां यष्टिरियं मनोरमा
 तथा द्विषद्वायसवारणक्षमा ॥ ७९ ॥

* मातोष्यसाध्यापीति पूर्वोक्तिमानवः ।

अधिश्रितश्चीर्वयसि स्थिता नवे
 नवेन्दुभासाभ्यनिराय सा भवे ।
 सिताम्बरत्विट् विकसत्कुमुदती
 श्रिया समुद्भासितविग्रहोन्नतिः * ॥ ८० ॥
 ततः शनैः प्राथ च यौवनं सा
 श्रिया समुद्दीपितराजवंशा ।
 क्रमोन्नतिं प्राप विधोः कक्षाया
 जयिन्यसौ श्रीपरिदृश्यकाया ॥ ८१ ॥
 सभां शुभस्थां ग्रहकान्तिक्रान्तां
 पक्षद्वयान्दोलनगाञ्च शान्ताम् ।
 विधाय तामिन्दुकलाञ्च चारु-
 स्त्रिपक्षमुद्भासयते स्म कारः † ॥ ८२ ॥

* चम्बरं—वस्त्रं, पक्षे—आकाशम् । चन्द्रपक्षे—चम्बरे चेतसा, राज्ञीपक्षे—वस्त्रस्य भावस्थम् । कुमुदतीति—राज्ञीपक्षे—कुः—पृथिवी, सुत—आनन्दः ; चन्द्रपक्षे—कुमुदतीपुत्रम् । राज्ञीपक्षे—विग्रहः—देहः । पञ्चामरे—विः—गगनं, तत्र गङ्गाः—शुक्रादयः ।

† ग्रहः—नवग्रहः, राज्ञीपक्षे सभापक्षे च—ज्ञानम् । पक्षद्वयमिति—इन्दुकलापक्षे—सितासितं पक्षद्वयम् ; पक्षे—समायाः पक्षद्वयम्—उन्नतिशीलत्वं (Liberals), रक्षणशीलत्वं (Conservatives) । कारः—जगत्कारविधाता । सभा—पार्लियामेण्ट् (Parliament)—नामधारिणी । त्रिपक्षं—सभा (पार्लियामेण्ट्), चन्द्रकक्षा (प्रसिद्धा), तां (विजयिणीम्)—इति त्रिपक्षम् ।

स्पर्शाश्लसौन्दर्यनिभेव शुर्वी

तथा भविष्यन्मृपजन्मदोर्वी ।

वरिष्ठविज्ञानघना सुमाना

खट्टप्रसूतेरिव या समाना * ॥ ८३ ॥

वर्णत्विषाङ्गैर्दुभिः सगन्धैः

पतत्तिपत्रै रचितानुबन्धैः ।

सा शाण्डिताग्रैव च पञ्चवाणी †

पञ्चोपचारैर्नृभिरित्यमानि ॥ ८४ ॥

नार्यो § यदीयांशुकरत्नभारं

चक्रुः समादाय नटुप्रचारम् ।

पुरश्च पश्चाच्च तथैव तासां

चलत्सभा भीतिमती सुभासाम् ॥ ८५ ॥

* स्पर्शाश्ल—स्पर्शनसिः, तक्षीन्दर्यं खट्टमातरि राज्ञाञ्च । भविष्यन्मृपः—खट्टः, राज्ञीपत्रे—भविष्यन्मृपासत्पुत्राः । जन्मदोर्वी—जन्मभूमिः, प्रसूतिरिति यावत् ; क्विप्तिद्वयवद्भित्काञ्च एव पुत्रप्रसवात् भविष्यत्पदप्रयोगः । जन्मत् सर्वे सुगमम् ।

† पश्चानां वाण्यानां समाहारः—इति पञ्चवाणी (सरस्वति शेषः) । चकारान्तीतरपदी द्विगुः श्लियामिष्ट इति वार्तिकानुशासनम् । एतेन चरवाणसाहस्यं नाटयति कविः ।

‡ वर्णः, लिट् (दीप्तिः), चक्रं, गन्धः, पतत्तिपत्रं (पत्रिपत्रः)—इति पञ्चोपचाराः ।

§ नार्यः इत्यादि—i, e, The train-bearers.

आसन्नपाणिग्रहणं वयस्या*-

स्तस्याः समुद्गीक्ष्य लसद्रहस्याः ।

आसंस्तदानन्दविधावखर्वे

तन्मन्त्रिणस्ते सुहृदश्च सर्वे ॥ ८६ ॥

वरेति पात्रेत्यभिधीयमाना

द्वियातुरा सा परिवृत्तमाना ।

पुरः सखीनां सुमुखी चलाक्षं

चकार चालीकरुपा कटाक्षम् ॥ ८७ ॥

वराभिसन्धिप्रथया ततस्ते

तद्दोषणापत्रधराः स्वहस्ते ।

काष्ठां परां प्रापयितुञ्च लक्ष्मणा-

स्तामाननन्दस्तरसा स्वपक्षाः ॥ ८८ ॥

वस्विन्दुमे खृष्टविभोः सशून्ये

वर्षे च तुर्ये † दशमेऽङ्गि पुण्ये ।

स पाणिवन्धः शुभफेब्रुयारे‡-

दिङ्घोदिनीकम्पयिता सुवारे ॥ ८९ ॥

* अथवा आसन्नसमाप्तेः विजयिन्वा विवाहः (Engagement) प्रसूयते ।

† १८४० ख्रिष्टाब्दे ।

‡ February.

अभूतपूर्वः खलु यः पुराभूत्
 विपक्षपक्षस्य तथा मनोनुत् ।
 व्ययैरकाशीत् भुवि यस्य निःखं
 पदं क्रयादेः*सकितञ्च विश्वम् ॥ ६० ॥

(युगमकम् ।)

इति गृहजलधेः पवित्रपारं
 सचिवगणः सगणस्ततोऽभ्युदारम् ।
 घटयितुमुचितं दयां दधत्या
 वरवरणं चक्रे धिया महत्या ॥ ६१ ॥

इति श्रीश्रीशङ्करीये विजयिनीकाव्ये
 विजयिनीराज्यप्राप्तिर्नाम
 द्वितीयः सर्गः ।

* क्रयादेः पदं—पण्यवीथिकास्यस्यैः ।

तृतीयः सर्गः ।

किशोरलावण्यनिधेरनन्तरं
स्वयौवनं रत्नमियाय सा परम् ।
जयिन्यसौ रक्तसरोजवर्णिका
श्रुतिस्फुरच्चारुसुवर्णकर्णिका ॥ १ ॥
न गोचरे भारतवर्षवासिनां
स्थिताप्यसौ तद्दृशसाञ्च भाषिणाम् ।
कथाभिरुच्चैर्यशसां समातता
न कस्य सा कर्णपथं समागता ? ॥ २ ॥
या मञ्जुला रत्नकदम्बपीना
पुष्पायुधस्त्रीव वयोनवीना ।
सूर्योऽपि राज्ये भजते न चास्तं
मनोऽपि यस्याः परितः प्रशस्तम् ॥ ३ ॥

मनांसि लावण्यसरोवरेऽस्थां
 राक्षामथासन् कमलानि * तस्याम् ।
 लब्धुं न कस्यापि बभूव पुण्यं
 स्वयंवरस्थासनमच शून्यम् † ॥ ४ ॥
 केषां तदुल्लासपथङ्गतानां
 लाभे च विश्वासविवर्जितानाम् ।
 अभूत्तदाशोषितहृत्तरङ्गः
 खान्तेषु ‡ लीनः क्षतशक्तिसङ्गः ॥ ५ ॥
 बभूव सा यौवनरत्नमञ्जुला
 सभा बभौ तद्वरसंग्रहाकुला ।
 चराचरे चारुचराः प्रतस्थिरे
 नृपात्मजाः सद्गनि यत्र रेजिरे ॥ ६ ॥
 वरो जयिन्याश्च बभूव भौमः §
 स्थिरो विवाहं प्रति सार्वभौमः ।
 समं सुतैर्यस्य सुताः कुमार्यः
 स्फुरन्त्यहोऽद्यापि च राजनार्यः ॥ ७ ॥

* मनांसि एव कमलानि ।

† बभूवेति शेषः ।

‡ खान्तेषु—मगःसु । तदाशा—तहाभाशा इत्यर्थः ।

§ सम्प्रति विवाहः (Marriage) प्रकथ्यते विजयिन्याः । तत्रादौ पाचवर्षानम् (७—१०) ।

स चाख्ययाल्बार्ट्* स विराट् स पार्थिवः
स चाभवद्भ्राम्यभृतां महानिव ।

स्वरूपसङ्गोभितकामिनौमनाः
शशंसुरेनं न च केऽपि सज्जनाः † ॥ ८ ॥
तमेनमुल्लासितचारुयौवनं
प्रमोदिताः के न समीक्ष्य सज्जनम् ? ।

कषाच्च यस्यास्तरणस्य सम्पदा
विरेजिरे के‡ भ्रमरभ्रमप्रदाः ॥ ९ ॥

मणिप्रसूनश्चियमावहन्त-
स्तथासिता-स्वारुतरा लसन्तः ।
वेशैर्भुवि ख्यातिमुपादधाना
नवश्रिया मौलिविराजमानाः ॥ १० ॥
(युग्मकम् ।)

नुनाव यं भूमिभृतां समाजः
स राजपुत्रः स च भाविराजः ।
कुलेन शीलैश्च शिष्यया च
गुणैर्यमुच्चैरभजह्या च ॥ ११ ॥

* Albert (of Saxe-Coburg and Gotha).

† केऽपि सज्जनाः इत्यादि—इति वाक्यः ।

‡ के—मौली ।

एतेन सार्द्धं भुवनस्य राष्ट्रया
 मतं विवाहाय ददुस्तदा ज्ञाः * ।
 प्रीतिर्हि यस्याः खलु येन जाता
 तेनैव भाव्या शुभता ससाता † ॥ १२ ॥

स आल्बर्ट ‡ इत्येव समाख्यया श्रुतः
 प्रजार्ध्यमानेन निरन्तरं स्तुतः ।
 अजन्यनेनैव करग्रहक्रिया
 महामहिष्याः सममद्भुतश्रिया ॥ १३ ॥

वरो जयिन्याः स समागतस्ततः §
 कथेयमुच्चैरभवत्प्रधानतः ।
 तद्धित्यधेनाम्बिमिता च सा तता
 क्षणाद्भूत् भारतवर्षमागता ॥ १४ ॥

ततो गतिर्भद्रनृणां वरादरा
 तमीक्षितुं प्रादुरभूत्त्वरा त्वरा ।
 गृहे गृहे वादितवाद्यवादकै-
 रभूत् सभा चापि सुखाद्यखादकैः ॥ १५ ॥

* ज्ञाः—पण्डिताः । “शो विद्वान् सोमजिऽपि” इति कोषः ।

† “सर्प-सात-सुखाणि च” इति कोषः ।

‡ Albert.

§ Prince Albert landed at Dover on the 6th February 1840 and reached Buckingham Palace on the 8th.

गीतिः कृषिञ्चापि तथैव चित्रा
 कला च यत्कण्ठमगात्यवित्रा * ।
 ताभिश्च साक्षादिव कन्यकाभिः
 राज्ञा च योऽशोभि समेधिताभिः ॥ १६ ॥
 उदार-विद्यः स च योधनास्त्रे
 विज्ञानशिल्पादिविशेषशास्त्रे ।
 उत्साहदो लखण्डनमण्डनस्य
 श्रियञ्च चित्रस्य चिरन्तनस्य † ॥ १७ ॥
 खष्टे शताष्टादशसंख्यकेऽब्दे
 खतुर्थ्यमाने ‡ च सतुर्थ्यशब्दे ।
 तस्या विवाहोऽजनि दिङ्घ्रिताहे §
 माघे मुदा रङ्गतरङ्गवाहे ॥ १८ ॥

* गीतिः—Art of music. कृषिः—Industrial art. चित्रा कला—Art of painting. "His feeling for art in all its forms was very sensitive and his executive skill, both as *Musician* and *Painter* very considerable."—*Encyclopædia Britannica*.

† "Here the prince conceived the idea of illustrating the life and work of one great master—Raphael—by a complete series of reproductions of his designs."—*Holme's Queen Victoria*.

‡ १८४० खष्टाब्दे । सम्प्रति विजयिन्वा विवाहोदयोगः (Preparations for marriage) वर्णयते (१८—१९) ।

§ दशमदिने इत्यर्थः । माघे—i. e. In February.

करग्रहोऽस्मा नृपगर्वस्वरहनः

स्वया श्रिया ग्रस्तसमस्ततरहनः * ।

शिखिश्रिया रात्रिरगादलीकतां

व्यलोकयन्† द्यामपि गामिवागताम् ॥१९॥

द्वीपः प्रदीपस्य रुचोऽब्जलांशः

शब्देरिवाभूज्जनमाह्वयन् सः ।

भूकम्पमाशङ्क्य पयोधिरुच्चै

रराव वेलावनराजिगुच्छैः ॥ २० ॥

द्यौः शब्दसङ्घैरिव सम्पफाल

भल्लूकराजासन‡ सुञ्चचाल ।

वाचंयमानां निभृतप्रदेशे

भग्नं मनो, वाद्यकृतप्रवेशे ॥ २१ ॥

खनिश्चकम्पे कनकादिनिर्मिता

ससप्तपातालविलादिसंस्थिता ।

क्षयैः‡ निर्जास्तित्वविनाशशङ्किनी

धनेश्वराणामपि भावनाजनि ॥ २२ ॥

* London.

† व्यलोकयन्—जना इति शेषः ।

‡ पदे—इतिवार्ताधिपतेरासनम् ।

§ क्षयैः—विनाशाद्येव्यवैः ।

साऽभ्यर्चिताग्रे प्रबभूव काली *
 पुष्पे निपातोन्मुखषट्पदाली ।
 दृष्टिर्बभौ रक्तिमसान्द्रधारा
 भूभारते फल्लुरजःप्रकारा ॥ २३ ॥
 दृष्टिक्रियादृष्टिरभूत्तदादौ
 तथैव चाशोभत तत्र सा गौः † ।
 पौष्पी च वाङ्मय्यभवच्च दृष्टि-
 स्ततस्ततः स्तम्भितनेत्रदृष्टिः ॥ २४ ॥
 बह्वपकारेण सदा नृपा नता
 ष्टशं वचः अहृदिरे तदागताः ।
 वसुन्धरानन्दमयीव निर्मिता
 रसान्तरारक्तिरभूत्तिरोहिता ॥ २५ ॥
 तदाज्ञया ये निगडाद्विसुक्ता
 न्ययुञ्जताशीस्तु त एव सूक्ताः ‡ ।
 तेषां प्रियाणाञ्च बभूव तोषः
 शुभध्वनिर्मङ्गलगौतघोषः ॥ २६ ॥

* कलिकातायां कालीघटे कालीपूजां मनसि कलेदसुक्तम् ।

† गौः—दृषिनी ।

‡ सूक्ताः—मधुरभाषिणः ।

तदङ्गगा कञ्चुलिका * सरत्ना,
तस्या धुरुद्धारविधौ सयत्ना ।
रराज राजिर्नवसुन्दरीणां
कटाक्षदक्षेव च किङ्करीणाम् ॥ २७ ॥

तारावलीनामिव तत्र तासां
मध्ये कलाजीव † सुचारुभासाम् ।
सा पाटलाभारुणगौरवर्णा ‡
ललास ताडङ्ग-निबद्ध-कर्णा ॥ २८ ॥

चूडामणिश्रीषु मणिं § नवं सा
बबन्ध सन्दीपित-राजवंशा ।
रूपेण सम्पादितचारुमूर्त्ति-
भूषावलीनामभवच्च पूर्त्तिः ¶ ॥ २९ ॥

तस्याः प्रयाणे, वरसुन्दरीणां
प्रयाणयोग्याम्बरधारिणीनाम् ।
वक्त्रैरभूच्चन्द्रमसाञ्च सृष्टि-
स्तासां पथि प्रीततराक्षिदृष्टिः ॥ ३० ॥

* कञ्चुलिका—गाडन् इति भाषा, आसीदिति शेषः । "Her train was borne by 12 bridesmaids; daughters of Peers." † चाजी कला—चन्द्रकला ।

‡ अत्यन्तगौरीवर्धः ।

§ मणिं—कङ्कनूरनामकमिति यावत् ।

¶ "She wore a wreath of orange blossom, and round her shoulders the collar of the Garter."—*Holme's Queen Victoria*,

सीमन्तविन्यस्तदृषन्मणिः * सा
 तेनैव विस्मापितसर्वविश्रवा ।
 अपूरि कापि द्युतिरुन्नताया
 दिङ्मण्डलाङ्गादकरी शुभायाः ॥ ३१ ॥
 सिता न कृष्णा न तथैव पीता
 पीतासिता चापि पुनः सिततीता ।
 पदे पदे कञ्चुकिलाभिराभि-
 र्यासीत् वराभिर्विलसद्भिः ॥ ३२ ॥
 सा देवसक्तेव न मर्त्यरक्ता †
 देवी यथा श्रीर्दनुजारिभक्ता ।
 रराज राज्ञी नरराजपाश्र्वे
 शुचिस्मिता माल्यरजःप्रकर्षे ॥ ३३ ॥
 वाद्यैरगद्यैर्जयमङ्गलेन
 स नीतपूर्वः ‡ चतुरङ्गसेनः ।
 सा चन्द्रिकेवाविरभत्प्रसन्ना
 पाचस्य गात्रान्तिकसन्निषस्था ॥ ३४ ॥

* दृषन्मणिः—कडिगूरनाम्ना ख्यातः ।

† अथाधुना राज्ञाः परिणयक्रिया (Celebration of marriage) वर्धते (३३—४८) ।

‡ “भूतपूर्वेषु चरट्” इति सूत्रे दर्शनात् “पूर्वेषु” शब्दस्य परनिपातः, सुसुपेति समासश्च ।
 सः—वरः । सा—विजयिनोत्सवः । “The marriage was celebrated at the Chapel Royal, St. James’s.” “The Prince had preceded the Queen to the Chapel,” “After a short interval the Procession of the bride entered.”

वरस्य कण्ठे स्रजमर्पणाय
 दधार, लज्जां मनसा विहाय ।
 स्मेरानना सर्व्वसमक्षमेषा
 वेशप्रवेशाच्च सुचारुकेशा ॥ ३५ ॥
 उद्यानपुष्पै रचितोपरागा
 गन्धैश्च नीरन्ध्रितदिग्विभागा ।
 विवाहशोभाजनि तत्र तस्या
 दिदृक्षयानन्दलसत्सदस्या ॥ ३६ ॥
 करं दधारात्मकरेण भर्तुः
 किञ्चिद्दहिया तत्र विवाहकर्तुः ।
 शरच्चरच्चन्द्रकलेव पात्री
 भृशं श्रियालक्ष्यत चारुगात्री * ॥ ३७ ॥
 सा जङ्गमा चन्द्रकलेव पात्री
 शुभप्रभाभासितचारुगात्री ।
 बभूव पद्मेव विराजमाना
 लावण्यगङ्गाद्यतसन्निधाना ॥ ३८ ॥

* "भङ्गावकण्ठेभ्यो वक्तव्य"मित्यनेन वा लीङ् ।

तौ दम्पती हीर* हिरण्यभाजौ
 दुकूलशोभाविलसन्सुभाजौ ।
 यावेकतालावपि सप्ततालौ †
 कर्षीरथे ‡ रेजतुवच्चभालौ ॥ ३६ ॥

वाद्योद्यमैर्गर्ज्जदिलाविलाया §
 मुखाम्बुजन्यस्तमनःशिलायाः ।
 काप्याविरासीद्दुतिरिन्दिराया
 वरस्य तस्यापि वरा धरायाः ॥ ४० ॥

ताम्बूलसेवाविमुखे प्रदेशे
 मुखे त्विडन्यैव तथैव केशे ।
 अन्या विवाहव्यवहारमाला
 तथैव च व्यञ्जनपक्तिशाला ¶ ॥ ४१ ॥

न रञ्जितं सूक्ष्मपटैः स्त्रियः शिरः
 ततो न चास्मिन् मुखचन्द्रिकागिरः ।
 न देशरीत्या च भुवः प्रदक्षिणं
 न पूजनं दैवमभूत् सदक्षिणम् ॥ ४२ ॥

* हीरः—हीरकम् ।

† एकतालाविति मनुष्यमानेन ; सप्ततालाविति कर्षीरथाधिराजान् ।

‡ कर्षीरथः—पुष्पादिरञ्जितरथः । § इला—पृथिवी, तद्विलानि—गङ्गराधि ।

¶ सर्वेषु आसीदिति शेषः । पक्तिः—पाकः ।

न चाम्बिराजान् न तद्विन्धनागमः
 पुरोधसा न स्म च पद्यते नमः ।
 तद्यापि निष्पत्तिमिवाय सा क्रिया
 नवाङ्गपूर्णेव न राजतो भिया ? ॥ ४३ ॥

सुखेन तन्मन्त्रमुवाच पण्डितः
 पुरोहितः * कञ्चुकवस्त्रमण्डितः ।
 न वर्त्तितव्यं हि हिमप्रदेशिना
 जनेन केनापि च कञ्चुकं विना ॥ ४४ ॥

मिथः श्रिया पूर्वतरावुदारौ
 नृणां वने चञ्चलपुष्पहारौ ।
 तौ रेजतुर्व्यञ्जितनेत्रतारौ
 पंचैः प्रसूनैरिव कर्णिकारौ † ॥ ४५ ॥

पुरैव सहर्षणरत्नमन्दिरे
 बद्धश्रिया दीपवरा विरेजिरे ।
 विजग्मतुस्तत्र समं ‡ महामती
 करं समादाय करेण दम्पती ॥ ४६ ॥

- पुरोहितः—The Archbishop of Canterbury. † तुजान् श्रियेभ्येकशेषः ।
 ‡ समं—तुल्यकाव्यम् । "After the conclusion of the ceremony, the Queen and Prince Albert, with the members of the Royal Family and the Principal Ministers of State passed into the Throne-room."—Holme's Queen Victoria.

निजप्रियाभिः सह चारुदृष्टयः
 सबाययुस्तत्र नृणां समष्टयः ।
 तयोर्द्वयोः श्रीमुखदर्यानेच्छया
 प्रतिष्ठया व्यापृतया च भावया * ॥ ४७ ॥

अनेकघस्ता† कथि ताण्डवं बभौ
 दिने दिनाङ्गे ‡ निशि चोत्थिते रवौ ।
 दिदृक्षया चापि विरेजिरे जनाः
 सभाष्टहे हेमविकल्पितासनाः ॥ ४८ ॥

इत्थं तयोः पाणिनिपौडनेन
 दृढैकताभूत् विधिबन्धनेन ।
 वरो बभौ दृक्ष इवाम्बनामा
 छाया परा तस्य बभूव रामा ॥ ४९ ॥

* प्रतिष्ठेत्यादि—प्रतिष्ठा गलपन सम्प्रसादप्रत्यये, चरितकल्पितया भावया च इति भावः ।

† चक्षः—दिनम् ।

‡ दिनाङ्गे—“अपूर्णाङ्गे नक्त अक्षितम्” इति भाष्ये द्वाङ्गुलचरद्वयेन चरैकमपि द्वाङ्गुल-सम्प्रसादः उक्तः—इति गोपीचन्द्रः । तेन दिनाङ्गे इति पदं सिध्यति ।

तयोऽद्यान्तर्नगरे प्रवासः
 क्रमात्ततोऽभूत् यशसां विकाशः ।
 इमौ मिथः केवलमुच्चगीतौ
 बभूवतुर्नाम वियोगभीतौ ॥ ५० ॥
 समासनस्थौ च समानभावौ
 समान्तरावेकरसानुभावौ ।
 समत्विषौ सैन्यलसत्प्रताकौ
 विरेजतुस्ताविव चक्रवाकौ * ॥ ५१ ॥
 सखा सखीसुं हरसे निमज्जितो
 रराज तत्रैव चिरं तयान्वितः ।
 सखी तु सख्युः समुदायमङ्गला
 बभौ करीन्द्रस्य सुवर्णशृङ्गला ॥ ५२ ॥
 ततो विवाहे रचिते च साङ्गे †
 रिक्थस्य वर्षैरुपशोभिताङ्गे ।
 दिष्ट्या प्रभूणाञ्च दृष्टद्यधोदः
 सभक्ष्यभोजः प्रबभौ प्रमोदः ‡ ॥ ५३ ॥

* पुमान् ज्ञियेति "चक्रवाका"विशेष एकशेषः ।

† साङ्गे—निवृत्ते ।

‡ विवाहानन्तरमिदानीं भोजनव्यापारो (Wedding-Banquet) वर्धते किञ्चित्
(५२—६३) ।

सूर्यद्वेषिमरीचिदीपगहने
 प्रत्येकदीपानने
 रय्ये श्वेतशिलातले सुविमले
 संस्कारकार्योज्ज्वले ।
 दूर्वाभिः कनकादिकण्टकवरै-
 रन्यैरुपायान्तरै-
 राहारोऽयमुपाह्वयत् जनचयं
 भिन्दंश्च पीडाभयम् ॥ ५४ ॥

एकदा त्रिविधमिन्द्रियं शनै-
 स्तृप्तिमाप बद्धधा विलोकनैः ।
 एकपक्तियुगनह्रवाहि तत् *
 भोजनं प्रवष्टते सुगन्धवत् † ॥ ५५ ॥

घ्राणतर्पणमभून्नसोर्धनः
 श्रोत्रयोरशनमुत्तमः स्वनः ।
 व्यञ्जनं वदनमुत्तमौदनं
 श्लोचनञ्च बुभुजे प्रियाननम् ॥ ५६ ॥

* पक्तिः—पाकः । युगनह्रवाहि—एकैकशः स्थाने युष्मद्युष्मकमीष भोजनमिति भावः ।

† सर्व्वधनीतिवत् समासः । 'प्रभाववान्,' 'वसचिद्भद्रकृत्तवान्' इत्यादिवत् प्रयोगश्च ।

केऽपि तत्र मधुपानमोहिता
 लज्जया समभवंस्तिरोहिताः ।
 नायिकाभिरग्नेऽभवन् परे
 सत्कथाभिरुदिताग्रहा वरे ॥ ५७ ॥

उच्चमूल्यवरकञ्चुकत्विषा
 तत्सदोऽथ शुशुभे नृगीदृशा ।
 तन्मुखैर्ललिततेजसोऽञ्जलं
 पङ्कजव्यतिकरैरिव स्थलम् ॥ ५८ ॥

मिष्टान्नपक्वान्नलसत्सुपूपै-
 निर्मार्णमाहात्म्यविभातरूपैः ।
 मत्स्यशिडकाद्यैर्दधिदुग्धकुल्या
 प्रवर्त्तिताभूदतिदीर्घमूल्या ॥ ५९ ॥

नानाविधाः संस्कृतमांससङ्घाः
 समाहृताश्चैव विहङ्गजङ्घाः ।
 यद्यैव च प्रादुरभूच्चसक्ति-
 सद्यैव तेषां प्रवभूव मुक्तिः ॥ ६० ॥

मूल्या बभौ व्यञ्जनपण्यशाला
 क्षयोदयाह्वीपितहेमशाला ।
 राज्ञश्चया द्रव्यवरैरुदीर्णा
 बभूव सा तत्क्षणमेव पूर्णा ॥ ६१ ॥
 वसन्तपक्काम्बरसै रसालैः
 फलैस्तथा दुग्धमयालवालैः ।

द्राक्षादिभिर्दाडिमनारिकेलं *
 भोक्तुर्ददौ प्रीतिमथातिवेलम् ॥ ६२ ॥

कदलफलसमष्टिर्दृष्टिमात्रात्मतुष्टी-
 व्यञ्जनयदिह, लब्धे तन्निवृन्देऽस्तनिन्दे ।
 मधुरसरघचक्राद्या च धारा मधूनां
 सुखयति हृदयाजं सा स्म तासां बधूनाम् ॥ ६३ ॥
 शिरसि शिरसि तेषां यन्त्रतः पुष्पवृष्टि-
 र्यरचयदतिशोभां, तुष्टिरासीत् सपुष्टिः ।
 इति कतिपयघञ्जैः पार्थिवो ज्ञासयाप्तं †
 परममग्नज्जातं लीलयाभूत् समाप्तम् ॥ ६४ ॥

* च च समाहारवन्ती द्रव्यः (जातिरभाषिणामिति सूत्रेण) । The two stanzas (62 and 63) refer to the Dessert-Service.

† पार्थिवानामुज्ञासो यनेति पदं "जीववा" इत्यस्य विशेषणम् । जातं—इत्यम् ।

एवं थियया दिग्विजयार्ज्जनेन
 वयःप्रमाणेन तथा धनेन ।
 तेनैव भर्तु^१ सुमुदे सुगात्रौ
 नारीषु सा श्रेष्ठतमा सुपात्रौ ॥ ६५ ॥
 अथैकदा तेन सहैव पत्या *
 चकार सा वाजिरथस्य गत्या ।
 वहिःप्रचारं रचितेऽधिमञ्चे
 वने वसन्तीय[†] मरुत्प्रपञ्चे ॥ ६६ ॥
 तदङ्गमङ्गेन तथैकतीक्ष्णतं
 तुरङ्गपृष्ठे तु तथैव तद्भृतम् ।
 अभत्तयासौ मृगयाकृताग्रहः
 स चार्द्धनारीश्वरविभ्रमावहः ॥ ६७ ॥
 सा हेमगौराङ्गमपाङ्गभङ्गैः
 स्वभ्रूलताचारुविलासरङ्गैः ।
 निक्षिप्य वाद्यास्तृतगीतसत्रे ‡
 पात्रस्य गात्रे विवभौ सपत्रे § ॥ ६८ ॥

- * अथेत्यादिना चतुर्भिः स्त्रीभिः मृगयावर्षनं (Hunting-Excursion) प्रसूयते ।
 वाजिरथस्य—अथवाहितयानस्यैत्यर्थः ।
 † वसन्तीयेति—हितार्थे प्राक् क्रीतादिति ह्यप्रत्ययः, साध्वर्थे तु सन्धिवेलेत्यादिना अण्-
 प्रसङ्गः ।
 ‡ सत्रं—वदनं, मृगयामूर्धिरित्यर्थः ।
 § सपत्रे—सवाहने, अत्रोपरिस्थे इत्यर्थः ।

क्षरन्त्यसौ स्नेहमयञ्च दुग्धं
 तं मोहितं प्राक् पुनरेव सुग्धम् ।
 चक्रे च, बभ्राम च सा निकुञ्जे
 तेनैव सार्द्धं स्फुटपुष्पपुञ्जे ॥ ६६ ॥

व्याघात् सदारो हरिणः सदारात्*
 एकः स बिभ्यत् प्रययौ तमारात् ।
 ऋगी च तं वीक्ष्य ऋगेण नीता
 सुदीनदृष्टिं तनुते स्म भीता ॥ ७० ॥

प्रिया च तं मन्तमिवान्तरङ्गा
 निवारयामास पतौङ्गितङ्गा ।
 स चान्यदन्यद्वनमाविवेश
 प्रियाङ्गयाकारि मनोनिवेशः ॥ ७१ ॥

लक्ष्मेष्वयं प्रागभवत्प्रशंसौ
 स वादयामास वनेषु वंशीः ।
 निशम्य गीतानि ऋगा विलोल-
 स्तस्तस्मिन्निवृत्तं सकोलाः ॥ ७२ ॥

* सदानीं तदीरहाभिर्मनयावर्धनं क्लिबति (७०-७१) ।

स वेदितोऽभून्मृगजाङ्गलेन

दाता वचा वाचकमण्डलेन ।

स चाश्रितः प्राक् ऋगयास्यशास्त्रं

प्रध्यापयामास च नालिकाश्रमम् * ॥ ७३ ॥

वनेचराणां प्रवभावजेयः

पञ्चाननौजाः सं च सारमेयः ।

राज्ञीङ्गितैः षड्गुणयोगयुक्तः

बली वनेऽभून्निजपाशमुक्तः ॥ ७४ ॥

श्वा मातरिश्वेव ततस्स्वरावान्

गर्त्तादपि व्यानयति स्म शवान् ।

चक्रे च सम्मर्द्दनमप्यरूणां

वनान्तरेऽध्यासवतां वरूणाम् ॥ ७५ ॥

इति ऋगमहिषादेर्व्यहभदं विधाय

प्रणतसहस्रेभ्यस्तानिमान् सम्प्रदाय ।

वनभुवि विचरन् स प्रह्वया श्वस्तदानीं

परतरमरमापत् † कान्तया राजधानीम् ॥ ७६ ॥

* नालिकाश्रमं—पशुश्रम इति भाषा ।

† चाग्नीतेलुङ्कि उपम ।

वनमिति घनहिंस्रैः शून्यरूपं विधाय
 प्रियजनगणसङ्गी तत्प्रदेशं विहाय ।
 पथि च जयपताकापल्लवैर्वीज्यमानः
 पुरमनु जयलक्ष्मणा प्राविशल्लब्धमानः ॥ ७७ ॥

कदाचिदास्थानवहिर्गतं तं
 सखी सखीप्रौतिरसे वसन्तम् ।
 लिलेख पत्रं विरहोक्तिपूर्णं
 विहाय सर्वं विधुरेव तूर्णम् ॥ ७८ ॥

“विदेशिबन्धी ! कुशलं निरापत् ?
 सुखप्रभाता क्षणदा नु तावत् ? ।
 मनः प्रसन्नं नु न पापतापि
 विडम्बना क्लेदयते न कापि ? ॥ ७९ ॥
 स्थितं स्मृतेरध्वनि ललण्ड*सख्यं
 किमस्ति तद्यद्भवताधिरक्ष्यम् ? ।
 यल्ललण्डनं पार्थिवसन्निधानं
 पश्यन्त संस्थासु न खिद्यमानम् † ॥ ८० ॥

* लण्डः—इंग्लण्डः (England. प्रथमसर्गस्य २३ श्लोकस्य टीका द्रष्टव्या) । लण्डसख्यं स्मृतेरध्वनि इति किम् इत्यन्वयः । इंग्लण्डे नया सद्य यत् पूर्वं सख्यं सन्पादितं, तदधुना खरसि किमिति तात्पर्यार्थः ।

† न खिद्यमानम्—इति काङ्क्षः । खिद्यमानमालो इति यावत् । संस्थासु—सभासु । पार्थिवस्य तत्र सन्निधानम् उपस्थितमित्यर्थः । यल्ललण्डमिति—यस्य इंग्लण्डस्य लण्डनं नाम नगरमिति भावः, कर्तुं पदमेतत् ।

विराजते प्राप्य च योऽद्य पार्थिवः
 पदं भुवः सर्व्वदिवः स्थलादिव ।
 व्यथां स जानाति न हन्त ! योषितः
 कथं नु यो लण्डनभूचिरोषितः ? ॥ ८१ ॥

अथैकदाहं विरहेण दुर्व्वला
 पदाति-रानीतनदीतटस्थला ।
 समानदुःखा निशि चक्रवाकिका
 मया व्यलोकि क्षतशक्तिरेकिका ॥ ८२ ॥

विधाय तां क्रोड़वराम्बरान्तरे
 मयैव रुद्धास्ति सुवर्णपिञ्जरे ।
 ममेव तस्या विरहेऽस्ति दारुणः
 प्रपीड्यते तेन च सा पुनः पुनः ॥ ८३ ॥

चरस्तु तस्याः प्रियकामया मया
 न्ययोजि राजन् ! वरसङ्गमाशया ।
 तथा मम प्राणधनोपमानया
 निनीयतेऽहः पुनराग्निचिन्तया ॥ ८४ ॥

सा खेचरीयं प्रिय ! कातरेण
निवेदितार्त्तिर्बहुधा कृतेन ।
प्रियस्य राज्ञश्च सदा-विभातैः
प्रतीक्षते दर्शनमश्रुपातैः” ॥ ८५ ॥
ज्ञात्वा स पचादिति मर्त्यराजः
प्रस्थानमाज्ञाय समाजभाजः ।
प्रियान्तिकं प्रेष्य मनः पुरायं
पञ्चाङ्गतं तस्य चकार कायम् * ॥ ८६ ॥

इति कतिपयकालं लण्डनीये प्रदेशे
वसति सति महिष्या तन्वृषे सन्निवेशे ।
सुरभिसमयलक्ष्मीः † पुष्पितारामकुञ्जा
द्रुतपदमधितस्थौ स्वधिया रक्तगुञ्जा ॥ ८७ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनीकाव्ये विजयिनीविवाहो
नाम द्वितीयः सर्गः ।

- “When Easter came (1844), the Prince left England, feeling that duty demanded his presence in Coburg.” He returned in June 1844.

† वसन्तसमय इति यावत् ।

चतुर्थः सर्गः ।

शुभदिवाहविधेः परतस्तयो-
र्मुदमिवानयितुं जगति द्वयोः ।
अथ मधुः शुशुभे कुसुमत्विषा
समभिगृह्य दिनानि तथा निशाः * ॥ १ ॥

मलयपक्षसमीरणवीजितो
वनबधूकुसुमाञ्जलिपूजितः ।
दिशमुपेत्य जगौ ष्टगपक्षिणां
रसनया स नयादिव दक्षिणाम् ॥ २ ॥

(युग्मकम् ।)

-
- महाकाव्यातुरीयात् किञ्चिदसन्वयार्थं कियते (१-११) । "The climate of London is generally mild and according to the seasons equable, with an *early spring* and a long autumn."—*Encyclopædia Britannica*.

स्फुटितपुष्पघटा च पदे पदे
 सपदि षट्चरणद्युतिमादधे ।
 ध्वनिरभून्मधुरं मधुमद्वने
 सवयसां वयसामपि निर्जने ॥ ३ ॥
 भ्रमरपक्ष्मणैः सहसाऽसितं
 कुसुमितैश्च नगैः सुषमान्वितम् ।
 मधुमहे * दृणुते स्म महेन्दिरा
 रसमुदा समुदायवनं स्थिरा ॥ ४ ॥
 उपचितः सकलर्तुनृपो यदा
 तरुगणा सुमुचुश्चदनं तदा ।
 अपि सदागतिना परिधावता
 वनन्तानलताण्डवनं गता ॥ ५ ॥
 ध्वनिरभूत् किल कोकिल-कण्ठतः
 कुसुमदृष्टिरपि द्रुमतस्ततः ।
 मलयचन्दनगन्धचयोऽन्यतः
 पवनतोऽवनतो वनतस्ततः † ॥ ६ ॥

मधुमहे—मधुसूते । महेन्दिरा—वसन्तलक्ष्मीः ।

चन्दनगन्धचयः पवनवेगवशात् ततः (प्रसृतः) सन्, पवनतः (सदृशां गीतः) अमु-
 दित्यर्थः । The scent grew mollified, as it spread far and wide.

न वचनं न कटाक्षपरिक्रिया
 प्रसरणं स्वजनान्न वहिर्हिया ।
 युवतिदृन्दमहृष्यत तैर्जनैः
 करधरैरधरैर्धितचुम्बनैः ॥ ७ ॥

इदमिवाह मधुः स्म वचः स्वयं
 द्विरदृष्टं हितवाद्यरवैरयम् ।

“शशधरस्य करैर्भुवने तता
 तुहिनता, हि नता रवि-तापता * ॥ ८ ॥

विधिद्वयावगतो भव-निर्भिति-
 स्तत इयाय शनैर्जनसंस्थितिः ।
 स विदधे स्त्रियमेव जगन्निधिः
 कमलिनी-मलिनीलकचां † विधिः ॥ ९ ॥

पुरुषतो रमणी-जठरे प्रजा-
 वटधिरेऽद्य च तन्नियमाङ्गजाः ।

शशिकलाविनिभेव च सा ‡ ततः
 सकलया कलया समपूर्यत ॥ १० ॥

- * भुवने तुहिनता ततेति—वसन्तसमये चन्द्रस्य रशुद्दीपककिरणाः प्रीतिजनकतां भजन्ते इति भावः । रवितापता ततेति—रविकिरणस्य च सदृशा जायते इति भावः । वाद्यरवैरित्यत्र सङ्घाते द्वितीया ।
- † अलिबन्नीलः कचः—इति स्त्रीपद्वे । अलिरेव नीलकण्ठस्थानीयः—इति कमलिनी-पद्वे । स्त्रीशामतिस्तदुत्साहिव्योतनाय कमलिनीया शशिकलाया च सङ्घसादृश्यमुक्तम् ।
- ‡ सा—पूर्वोक्तोक्ता स्त्रीजातिरिति यावत् ।

विलसितः स च यद्वपुषीश्वरः
कुसुमनिर्भितपञ्चशरः स्मरः ।
स हि पुनर्भियते न रणक्षतो-
ऽप्यमरतोमरतोऽप्यथवान्यतः ॥ ११ ॥

दधति यं † हृदये त्रिदिवोकसः
स्वयमलक्ष्यगतिर्न च कुत्र सः ।
दिवितलेऽपि भुवोऽस्ति जलाशये
पुनरसौ नरसौधमुखालये” ॥ १२ ॥

(कलापकम् ।)

गिरमिमामभिधाय ततः शनै-
र्विहगकूजन-षट्पदगुञ्जनैः ।
मधुरियाय मुखे सहसा दिशा-
मतनुना, ‡ तनुना ज्वलितोऽर्चिषा § ॥ १३ ॥

* तोमरः—अस्त्रविशेषः । अथवा सुरनरादिभिलस्य न कापि चतिरिति भावः । यावत् मदननामा प्रायधानुविशेषः शरीरे तिष्ठति, न तावज्जीवनाशशङ्का इति तात्पर्यार्थः । चन्द्रकिरणस्य स्त्रीजातेषु प्रशंसानुलिख्य दाम्भामिदानौ करस्य प्रशंसा गीयते इति द्रष्टव्यम् ।

† यं—अरमित्यर्थः ।

‡ मतनुना—अरेण सह इत्यर्थः ।

§ अरेण सह मधुः तनुना व्यापकेन अर्चिषा तेजसा ज्वलितः सन्, दिशां मुखे वचन-परम्पराभिः प्रादुर्भूय इत्यर्थः । गुञ्जनैरित्यत्र करणे द्वतीया ।

जितहिमा न निदाघपरम्परा
 जितनिदाघमभून्न हिमं त्वरा ।
 द्वितयमेव तदा विनतं शनै-
 रुभयतो*ऽभयतो† दृश्ये जनैः ॥ १४ ॥

नवमुपान्तशिवारवमद्भुतं
 द्रुतपदैः शशकैरपि विद्रुतम् ।
 वनमभूत् ससरः करिखण्डितं
 कदलवह्लवद्द्रुम-मण्डितम् ॥ १५ ॥

वनवराहकुलैरुषितं समं
 मृगमृगीगणगुम्फितमुत्तमम् ।
 कचिदिवाकुलमुद्धत-मारुतै-
 रनलवन्नलवः*न्मुखरं रुतैः ॥ १६ ॥

(युग्मकम् ।)

सुरुचिरं कलहंसगणाट्टं
 सरस-सारस-सारचमत्कृतम् ।
 विलमपि द्रुमकुञ्जविराजितं
 कमलवन्मलवज्जलवर्जितम् ॥ १७ ॥

* उभयतः इति—अनादरे षष्ठी ; योषसमर्थं शीतसमयशानाहल्येत्यर्थः ।

† अभयतः इति—द्विचरै पञ्चमी । अतिप्रचल्योः शीतशीतयोः प्रारम्भकाले यथा लोकाः, “अतिदारुणोऽयश्चतुरागच्छतीति” भयाकुण्ठो भवति, सनलसुखप्रदस्य वसन्तस्य प्रारम्भे तु न तथा इति अभयत इत्युक्तम् ।

‡ रुतैः सङ्घ मृग्यः इत्येव समासः कार्यः । मलः—शरः, नाशट्टचमित्यर्थः ।

तरुगणा नवपल्लवधारिणः
 खनगणाश्च निकुञ्जविहारिणः ।
 सुरभिपुष्परुचा भृशमुन्नते
 स्मरसखे रसखेलनतां गते ॥ १८ ॥
 यदुदये सति भङ्गमितं तम-
 स्त*मभिवीक्ष्य रथे सविहङ्गमः † ।
 निजदृशामिषमैक्षत भार्थ्या
 खगगणो गगनोपरिचर्यया ॥ १९ ॥
 तत इतो भ्रमिता वनधेनवः
 पवनवेगचला इव वेणवः ।
 अतिबभौ पशुपंक्तिरलङ्कता
 सचमरा च मरालगणान्विता ॥ २० ॥
 मधुरमेव चुकूज पिकीं पिकः
 कुवचनं स्म शृणोति न चापि कः ।
 रतिकृतं प्रियया सुमुखे स्मरे
 क कलहं कलहंससरोवरे ? ॥ २१ ॥

* तं—सूर्यमित्यर्थः ।

† सविहङ्गमः—सञ्जीवः खगगण इति भावत् ।

विषयिणः सुखभोगसमीहया
 विविधवर्त्मनि ते विहितोदयाः ।
 मधुदिनं व्यनयन् नृमुदावहं
 परमया रमया * समराचग्रहम् ॥ २२ ॥
 शुभदिनं खलु तन्न च दुर्द्दिनं
 यदभवन्मधुना विलसत्किणम् ।
 प्रणयिना वनिताः सह सङ्गता
 सुसुदिरे सुदिरेण † तडिल्लताः ॥ २३ ॥
 विरचयन् भणितिञ्च पुरातनीं
 प्रियवियोगभिदे घृत-तर्जनीम् ।
 मधुरसौ गतनिद्रतमस्विनीं
 मदयते दयते स्म न कामिनीम् ॥ २४ ॥
 “न हि शठेन हितो वचनव्यय-
 स्त्यज ततोऽनुनयं वितथाश्रय ! ।
 त्वमिह घूर्त्त-पथे परया कृतो ‡
 रसिकयासि कयाप्यनुलोभितः” ॥ २५ ॥

* रमा—प्रिया गारीत्यर्थः ।

† सुदिरेण—सिद्धेन इत्यर्थः ।

‡ घूर्त्तपथे—कापञ्चमार्गे । अपरया कयापि त्वमनुलोभितः सन् कापञ्च-मार्गे कृतोऽसि इत्यन्वयः । वितथाश्रयेति—सन्तोषमपदम् ।

कमिति कापि विगर्ह्य च खण्डिता
सपदि मानविधावथ पण्डिता ।
वत ! निरास पतिं विगताशना
कपटतः पटतः * पिहितानना ॥ २६ ॥

(युग्मकम् ।)

अवचसां चिरमानमखण्डयत्
कुसुम-केलि-कृतं कलहं जयत् ।
वृगदृशो वृदु-कौशलतः सृतं
कवलतो बलतो वचनामृतम् † ॥ २७ ॥

विपिनभ रचितापणभूवने
फलि-फलैः सदलैश्च नृ-वीक्षणैः ।

अपि सपर्य-गुवाक-चयावृता
समधुका ‡ मधुकाम्बफलास्तृता § ॥ २८ ॥

द्रुतमभूदनभूर्धन-शाइला
निविडकेशचयेव नवाबला ।

कुसुम-सौरभमुन्मिषितान्नगात्
पवनतो वनतो वह्निरन्वगात् ॥ २९ ॥

* पटतः—वस्त्रेण ।

† वृगदृशः कवलात् (सुखात्) निःसृतं वचनामृतं, कखण्डजयानन्तरम्, अविमानवतां
प्रियाणां मानं बलीनं अखण्डयत् इत्यन्वयरीतिः ।

‡ मधुकं—यष्टिका, यष्टिमञ्जिती भाषा । § मधुकासेत्यादि—इवापि कल्पस्थः ।
विपिनभूमिराफणभूमिरिव रचिता आसीदित्यर्थः ।

न हि विधुर्विसिनीं निधि हासयेत्
 अहनि तद्दृदि किं मुदमानयेत् ? ।
 इति रूपेव तदा न चकार किं
 नृसविता सवितारकमेव विम् ? * ॥ ३० ॥
 मधुनिशा किमियं सकलोत्तमा ?
 किमुत तस्य रमा स्फुटचन्द्रमाः ? ।
 किमुत वा चिदिवात् सुषमोन्नता
 नवसुधा वसुधातलमागता ? ॥ ३१ ॥

लसद्विहङ्गमागमागमाप माधवीच्छवि-
 स्ततो धरा-धराधरा ध्वनत्पिकाधरा बभुः ‡ ।
 मधुत्विते कुतूहले, मधुक्षरज्जलस्थले
 बभाटतुर्यदा मधु, न के मधुन्नतिं दधुः ? ॥ ३२ ॥
 इति श्रियोऽम्बुधेः स्वके तटे मनोजनाटके
 मधुद्भवे महोन्मवे प्रवर्तिते भवे नवे ।
 स्वयञ्च गायको मधुर्नटीव कोकिलाबधु-
 विद्रूपको भवन्नलिस्तान तत्कथावलीः ॥ ३३ ॥

* विम्—गगनमित्यर्थः ।

† माधवीच्छविः वसन्तश्रीभा, लसन् विहङ्गमानां पक्षिणाम् आगमः समागमी यत्र ईदृशम् अगं वक्ष्यन् आप इत्यर्थः ।

‡ धरायाः पृथिव्याः ये धराधराः पर्वताः ते, ध्वनतः पिकानां पक्षिणाम् अधराः अधरीषाः यत्र तादृशा बभुः, पिकध्वनिश्चत इति यावत् बभुः इत्यर्थः । न केवलं वक्ष्ये पक्षिसमागमः, पर्वता अपि पक्षिजनशब्दिता बभूवुरिति तात्पर्यार्थः ।

इत्यमुच्चसुरभेः समन्ततः

सा*ऽनुभूय च मुदं वसन्ततः ।

तेन च प्रणयिना समं वरा

हर्षमाप बद्धा वृहत्तरा ॥ ३४ ॥

यानरत्नवरवाहनादिभिः

सज्जितैः क्वचिदथाश्वसादिभिः ।

तत्र तत्र विजहार निर्ज्जने

सा प्रियेण सह पुष्पिते वने ॥ ३५ ॥

तेन सार्द्धमबला वरान्तरा

स्वप्रियेण यशसा विकस्वरा ।

दिद्युते कमलकामिनीव सा

भास्करेण कलिता दयान्मसा ॥ ३६ ॥

तं कदाचिदकृतावनेजनं

गाचरक्षकमुपादिशत् जनम् ।

राज्यरूपनिगडे स्थितं न † तं

सा बभार विनयादुपानतम् ? ॥ ३७ ॥

* सा—विजयिनीत्यर्थः । अथेदानीं तयोर्दम्पत्योर्गोर्हस्यसुखादिकं वर्णयति (३४—४०) ।

† मिरथासने नञ् ।

आफलाग्निसमयाच्च तं नता
 सा मुपोष परमां मुदं गता ।
 एकचक्षुरपतत् तदीक्षणं
 मातुरन्यदपतत् प्रजेक्षणे ॥ ३८ ॥

वामपार्श्वपरिरज्यमानया
 सोऽप्यभूद्य तया वयःस्थया ।
 भूविभूतिततिरञ्जितत्विषा
 भूमहेन्द्र इव कम्पितद्विषा ॥ ३९ ॥

राज्यवासिमनुजोद्भवैर्नवैः
 सा सुचारुचरिता महोत्सवैः ।
 गेहिद्वत्यमकरोत् श्रियङ्गता
 स्वप्रियेण सहिता तदा सता ॥ ४० ॥

अस्त-विप्रिय-कथा-विधुन्तुदा
 चन्द्रमूर्तिरिव तेन सा मुदा ।
 सन्निशय्य गृह-पक्षि-काकलीः
 सन्निनाय रजनी-क्षणावलीः ॥ ४१ ॥

एकयानगमनादिका क्रिया
 सर्व्वञ्चैव वदधे च तत्रिया ।
 तस्य साधुहृदयस्य तोषणे
 सा सदा निययुञ्ज च भूषणे ॥ ४२ ॥
 द्योतिता विविध-शिल्पि-साधितै-
 भूरिवस्तुनिकरैः सुशोभितैः ।
 स्वप्रियेण रचिता प्रदर्शनी*
 कैः श्रुता न भुवि लोक-हर्षणी ? ॥ ४३ ॥
 आत्मगुप्ति-परवेशधारणै-
 रन्सुवैः † सकल-शिल्पितीक्ष्णैः ।
 रम्यतारुडवसदःसु सा शनैः
 प्रीतिमाप मिलिता च तैर्जनैः ॥ ४४ ॥

- This refers to the Great Exhibition of 1851.

"The Grand Exhibition of 1851 *originated* in a suggestion the Prince (Albert) threw out at a meeting of the Society of Arts, and owed the greater part of its success to his intelligent and unwearied efforts."—*Encyclopædia Britannica*.

"The Exhibition had 4 great departments,—raw material, machinery, manufactures, fine arts,—which were subdivided into 30 classes."—*Ibid.*

- † आत्मगुप्तीत्यादिना विजयिनो-सम्पादित-दृश्य-गोष्ठी (Costume-balls) वर्णिता ।

"In order to revive trade in London, dinners, concerts and balls were frequently given and on the 7th of May 1842 with the same object, a grand *Costume-ball* was held in Buckingham Palace. At this, the Queen appeared as Queen Philippa and the Prince as Edward III.—*Holme's Queen Victoria*.

Such another ball was given in 1851.

ग्राम-देश-नगरादि-वीक्षणैः-
 भूरि-पर्यटन-सञ्चितां शनैः ।
 लोक-वृत्ति-चरितेष्वभिज्ञता-
 माप सा नियतभर्तृसङ्गता ॥ ४५ ॥
 यत्र यत्र जयिनीसमागम-
 स्तत्र तत्र स बभारिन्दमः ।
 यत्र यत्र लतिका प्रसनवाट् †
 तत्र तत्र सगतिर्हि भृङ्गराट् ॥ ४६ ॥
 सानुकूलविधिनाथ निर्मिता
 व्यद्युतत् सुतसुतादिभिर्दृता ।
 एकयष्टिरपि कानने स्थिता
 वल्लरीव फलपल्लवान्विता ॥ ४७ ॥
 नापि काचिदिह भारतेऽङ्गना
 तादृशैः सुनियमैः सुसाधना ।
 प्राक् शशास वसुधां ह्यतादरा
 यादृशीयमभिवीक्षितान्तरा ‡ ॥ ४८ ॥

* This refers to the frequent *travels* and *tours* of the Queen with the Prince to Ireland (1849), Scotland (1842), Paris (1855), Germany (1862) and other places.

† प्रसूनाणि वदन्तीति विश्वप्रस्ययः ।

‡ इदानीं विजयिनीया भारतशासनप्रथा (Administration of India by the Crown) वर्धते (४८-०१) । अन्तरा—मध्यसमये इत्यर्थः । "India in its long cycles, has had no such Empress tender-hearted,

किञ्च, कालिमनि मानसेऽवटे
 द्रोहितां दधति भारते भटे * ।
 राज्यरक्षणविधौ सुधोषणां †
 साकरोद्दितसर्वतोषणाम् ॥ ४६ ॥
 अग्रहीन्व नियमाधिकं करं ‡
 सोपपादितजनार्त्तिसङ्करम् ।
 तं न्यवारयत मङ्गलालया
 पत्रवद्धमकरोच्च सहया ॥ ५० ॥
 दास्यतीह न च यः करं रवौ
 संस्थिते सति भुवो जनोऽथ वौ ।
 तत्करात् पर-करं कृतक्षतिः
 खैरिणीव वत भूर्गमिष्यति ¶ ॥ ५१ ॥

large-minded, just, humane. the loving parent of her subjects of every race and clime."—*Extract from the Viceroy's Speech at the Imperial Legislative Council.*

- * This refers to the Indian Mutiny of 1857. अवटे—मते इत्यर्थः ।
- † सुधोषणां—“In 1858, a Proclamation was issued in India in the name of the Queen. This Proclamation was regarded as the Magna Charta of India.” “It was translated into all the Vernaculars and read aloud in every district.”
- ‡ This refers to the Permanent Settlement of the land-revenue of Bengal.
- § पत्रवद्धम्—विधिवद्धमित्यर्थः । Compare :—“Due regard would be paid to the ancient rights, ways and customs of India.”—*Extract from the Queen's Proclamation of 1858.*
- ¶ This refers to the Sale of land under Act X of 1859 and sub-

एवमाद्यष्टतत्तित्कमिधितं
 कार्यबन्धमसृजत् समुच्छ्रितम् ।
 अम्बु ते कटु पिवन्तु वारिषे-
 र्लङ्घका जगति येऽत्र तद्-विषेः ! * ॥ ५२ ॥
 धर्मपद्धतिषु यस्य या मतिः
 सा तथास्तु भुवि तस्य, न क्षतिः ।
 मादृशामिव न योषितां क्वचित्
 धर्मवारणकलङ्कितास्ति चित् † ॥ ५३ ॥
 एवमादिनियमानघोषयत्
 सा सतां हृदयमप्यतोषयत् ।
 आत्मवद्धनियमं समागता
 विस्तरेण यशसाभवत्तता ‡ ॥ ५४ ॥
 (युग्मकम् ।)

sequent Acts. मत्करिष्यादि—एकजनस्य इत्यात् स्वयिक्ता भूरन्यदस्य गच्छति
 क्रमादिना । धी—पाशाशे इत्यर्थः ।

* It is a translation of the well-known Bengali Proverb—"Let him drink the brine-waters of the seven Seas."

† This sloka alludes to the *Religious Toleration* of the Queen. "The Proclamation (of 1858) assured the people that their Caste or religious faith, the British Government had no desire to tamper with."

‡ तता—प्रचिद्वैभवं ।

भारतादिपरिरक्षणे स्वरा
 शिचिता युयुजिरे नृणां वराः ।
 ते गमागम-विधानतत्पराः
 पालयन्ति भुवमुन्नतान्तराः * ॥ ५५ ॥
 आत्मशक्तिमभियुज्य मानवे
 विश्व-विश्वसन-भूमिका भवे ।
 अथनेकमिव सैकमानतं
 भारतं प्रति समर्पयच्च तम् † ॥ ५६ ॥
 साऽपरानपि ‡ जगौ जनेश्वरी
 सन्नतान् करुणया शुभङ्करी ।
 “भारतस्य च सभां यियासवः !
 क्षेममस्तु भवतां हितेषुवः ! ॥ ५७ ॥

* अधुना भारतशासनाय राजप्रबन्ध(Judicial and Executive Officers)-
नियोगादिकं कथयति (५५-५६) ।

† सर्व-प्रधान शासकसुद्धिश्च इदमभिहितम् । “From this time forward,
the *Governor-General* has been the representative of the
British Sovereign in India and has been styled Viceroy and
Governor-General.”—*Mukerjee's History of India*.

‡ अन्यान् राजप्रबन्धान् (Other Officers) उद्दिश्यैतदभिहितम् ।

As an instance of this, the following may be read with
interest :— “Only three days before I left England to come
here, I had the high honour of seeing and conversing with

तत्र सन्ति सरस्वाः प्रजावजा-
 स्ते च मे सुतनया इवात्मजाः ।
 पालयन्तु ननु तानवेक्षया
 तेषु भातु भवतां सदा दया” ॥ ५८ ॥

(युष्मकम् ।)

भारतेन्द्रपदतां गता जनाः
 प्राङ्गुविवाकगुणरञ्जितासनाः ।
 प्राथ्य पीतनिकरेण भारतं
 कार्यमैक्षिषत तेष्यनारतम् ॥ ५९ ॥
 तेष्य * भान्ति नगराद्बहिर्गता
 ग्रामवास्यशुभखण्डनोद्यताः ।
 शिञ्जिता नृपतिकार्यदीक्षिता
 दुःखितान् पृथगवन्ति रञ्जिताः ॥ ६० ॥

Her Majesty. Her Majesty spoke about India and she enjoined me to observe to her subjects a disposition similar to that which was ever manifested by herself. That was the last injunction given in such simple words as a *mother* might use to one to whose care she was confiding her *children*.”—
Extract from the Speech of His Excellency the Governor of Madras in a Condolence Meeting held in Madras on 1st February 1901.

* इदानीं राज्ञी-मिनियुक्तान् भारतीय-राजपुरुषान् (Officers) वर्यं वृत्ति (१०—१५)।

दखवो भुवि विगर्हितक्रिया-
 स्तस्करादिभिः*रखञ्च यद्विया † ।
 भारतेऽच विपुलार्थकाननान्
 दूरतः परिहरन्तप्रहो जनान् ॥ ६१ ॥
 ते प्रयान्ति सदसि प्रजाञ्जलिं
 मौलिक्रष्टकरपिण्डिताङ्गुलिम् ।
 वक्तृताभिरपि भान्ति मानिताः
 शत्रुषु स्वसय एव शाणिताः ॥ ६२ ॥
 शिष्टपालन-सुदुष्टनिग्रहे
 भान्ति येऽच यशसारिविग्रहे ।
 ये भ्रमन्ति, यदि ते न चागता
 मात्स्यनीतिः‡रभविष्यदातता ॥ ६३ ॥
 भारतादिषु सुभिच्छहेतवे
 ये त्यजन्ति निजमङ्गलं भवे ।
 आर्त्तरक्षणनिकुञ्जकाननं
 स्थापयन्ति भिषगीक्षिताननम् § ॥ ६४ ॥

* सहायै द्वितीया ।

† यद्विया—येषां राज्या निपुक्तानां राजपुरुषाणां (Officers) मिया । "The days of the Thugs, Pindaris, Robbers and Bargis are gone."

‡ मात्स्यनीतिश्च—परस्परं भक्षयन्ती दुर्बलान् चलवपराः इत्यादि ।

§ Vide also Canto I., 67 and 45-49.

अद्य चापि जयिनीकृतप्रथा *
 भारते परिविधूय नृव्यथाः ।
 प्राड्विवाकविषये जले स्थले
 साऽञ्जता जयति भूमिमण्डले ॥ ६५ ॥
 यानवाप्यरथसङ्कुलादिभिः
 संस्कृतैर्नलमुखैर्जलादिभिः † ।
 सोपचारमुपकारमङ्गलं
 दूरयत्यशुभदुष्टजङ्गलम् ॥ ६६ ॥
 वाहिनौ च जयनद्वकेतना
 ह्रस्वदीर्घपुरुषा ससाधना ।
 रक्षतीह विभुः‡वाग्वशंवदा
 भारतं तुरगविक्रमोन्मदा ॥ ६७ ॥
 धावतीह भुवि लौहसम्पदा
 सत्वर-ग्रह-विधौ शतहृदा § ।
 के च नो हृदयरंहसा समं
 यद्विवाद ॥ मनुमेनिरेऽन्वमम् ? ॥ ६८ ॥

* इदानीं विजयिनीप्रवर्धितां भारतस्य विविधद्वितानुष्ठानपद्धतिं (Benefits of the British Rule) वर्णयति (६५—७१) । (Vide also Canto XII, 17—32.)

† Vide also Canto I., 66.

‡ विभुः—सेनापतिप्रभृति ।

§ "The country has been covered with a net-work of Railways and Telegraph-lines." (Vide Canto I., 66).

¶ विवादः—तद्विन्मसोः कौऽयमातीति प्रितकं इत्यर्थः । "अथस"मिति प्रियाविशील्यम् ।

“यूनिभासिटि”रशेष-शिक्षया
 वेदकाव्यगणितादिदीक्षया ।
 निर्दिष्टा जगति तृप्तये सुधा
 ज्ञानरत्नखणिताश्च यद्बुधाः * ॥ ६६ ॥

“हाइकोर्ट”मसृजच्च शासनं
 येन चाद्य विपदां विनाशनम् ।
 यत्र धर्म-सुविचार-पद्धति-
 वारयत्यशुभसन्ततेर्गतीः † ॥ ७० ॥

“लेति”-नाम-परिषत्सु ‡ सादरं
 भारतीयमभिमन्त्र सन्नरम् ।
 विम्वजालमकरोत् सदप्यसत्
 सत्यकालदिवसञ्च सासृजत् ॥ ७१ ॥
 विंशमेकयुतमेव वत्सरं
 गृहसख्यममुना समं वरम् ।
 सानुभय गृह-नीड-कोकिला
 कौत्सिमापदतुलामनाविला ॥ ७२ ॥

- “Universities were founded (in 1857) in Calcutta, Madras and Bombay with ‘The Advancement of Learning’ as their motto.” - *Sastri's History of India* (Vide also Canto I, 64 and 67).
- † “The Supreme Court and the Sudder Dewani Adalat were abolished and the High Court was established in their place” (in 1862 and 1865).—*Ibid.*
- ‡ लेति-नाम-परिषत्सु—The Legislative Councils. “Provisions were

सा भवेत् सुसदुःखसङ्कुले
 जन्ममृत्युभरया विसंकुले ।
 अक्षरङ्गमितमुत्तमां गतिं
 कालधर्मकलितं प्रिया पतिम् * ॥ ७३ ॥
 नो रराज विषये गतक्षमा
 सा बभूव सहसा विसंयमा ।
 आयतौ च बहुशोकसङ्गमा †
 यामिनीव सतमोघनागमा ॥ ७४ ॥
 किं करोतु विधिना कृतावशा
 सन्तताप मलिनातिनीरसा ।
 अर्द्धमङ्गमगमत् विनष्टतां ‡
 प्राप सा सपदि दीर्घकष्टताम् ॥ ७५ ॥

made for admitting three *native* members to the Imperial Legislative Council (in 1861)." - *Ibid.*

* The Prince-Consort died on the 14th December 1861.

† आयतिरक्षरकालः. "Year after year the Queen seemed to grow more and more *solitary* ; and at last the death of her son, the slow dying of her daughter, the death of her grandson in the wars—proved too much for her."—*Extract from the Metropolitan's Address at the State Memorial Service.*

‡ पतिविधोर्गादिदुःखम् । पतिर्भायाया अर्द्धाक्षर इति प्रसिद्धः । "विधिना कृत-सर्ववैशसम्" इति कुमारसम्भवे काण्विद्वान् ।

पुत्रपौत्रयुतया तथाऽनया
शोभ्यतामगतबाष्पुदासमा ।
अभ्यधारि भुवि क्लृप्ता स्थिति-
र्नटरागरसकोशसंस्कृतिः ॥ ७६ ॥

सा रहस्य विललाप मोहिता
बन्धुबान्धवदृशस्तिरोहिता ।
व्यादिशद्भुजिषु * नैव रन्धनं
नागमच्च हृदि धैर्यबन्धनम् ॥ ७७ ॥

भर्तुरन्यपरिसेवनागतं
सैन्यवृन्दमभितः स्थितं नतम् ।
व्याजहार कुररीब सा स्वयं
“कष्टमद्य विधिना गता वयम् ॥ ७८ ॥

कोऽद्य भाति विषमे स्थितो जनः
प्राणसंशयकथाविचेतनः ।
आत्मरोषद्वततुङ्गसाहसं
व्यान्वृणामि वत तं दृतागसम् † ॥ ७९ ॥

* भुजिषु—भोजनकालेषु ; विषये स्वामी ।

† “Her Majesty had already learned that the only anodyne to personal grief is sympathy with the sorrows of others.”—
Holme's Queen Victoria,

विद्युतामपि धृतिर्घटोदरे
 धारणञ्च मरुतां कलान्तरे * ।
 प्राणनामपवनस्य निर्गमा-
 नैव वारयितुमत्र के क्षमाः" ॥ ८० ॥
 शोकचिह्नसहितास्ततो जना-
 स्तां समीयुरभितो नताननाः ।
 ते विलुप्तवचनाश्च जङ्गमा
 राचिकाल इव भूविहङ्गमाः ॥ ८१ ॥
 अन्धमन्धनयना इवाखिला-
 स्तां विदीर्णमनसं शुचाविलाः ।
 नैव बोधयितुमञ्जसाऽभवं-
 स्ते च शोकजलधिं गतां नवम् ॥ ८२ ॥
 दूरवारितपिपीलिकादिकं
 तद्वपुः श्वतया गताधिकम् † ।
 निन्द्यरेव पिटकाननं नराः ‡
 शोकवह्निविधुरीकृतान्तराः ॥ ८३ ॥

* कलं—यन्त्रादि ।

† चादिः—मानसी व्यथा ।

‡ पिटकाननं—शमभानस्यस्यनाम । "The funeral of the Prince-Consort took place on Monday, the 23rd of December 1861 in St. George's Chapel. On the 18th December 1862, the remains of the Prince-Consort were transferred from St. George's Chapel to the Mausoleum which had just been built in the grounds of Frogmore."—*Holme's Queen Victoria*.

रत्नराजिपरिराजिताम्बरे
 सन्निवेश्य वरमञ्जुषान्तरे * ।
 आत्मजादिसहिता च सन्नता
 तं पदातिरभवच्च सागता ॥ ८४ ॥
 तत्प्रयाणमवितर्कमद्भुतं
 निन्दुकैरपि बभूव यत् स्तुतम् ।
 युद्धयात्रिकमिवाम्बरोज्ज्वलं †
 वाद्यडम्बरनिनादितस्थलम् ॥ ८५ ॥
 गृह्यते स्म न जनान्तिके त्रया
 सर्व्वदा विहिततत्कथाजया ‡ ।
 सात्मसन्ततिमभीक्ष्य सादरं
 शान्तिमाप शनकैस्ततः परम् ॥ ८६ ॥

• मञ्जुषा—Coffin.

† "The azure ceiling is powdered with *gold stars* and divided into panels by bands of miniature gilt *angels* rising one above the other to the roof. In the middle of the richly variegated marble pavement is a massive Sarcophagus containing the coffin of the Prince-Consort, a white marble recumbent statue of whom, clad in his *Field-Marshal's Uniform* and wearing the mantle of the Order of the Garter, lies on right lid."—अतएव युद्धयात्रिकमिवाम्बरोज्ज्वलमिच्छन्तम् । यात्रिकमिति प्रयोजनाद्यै ठञ्प्रत्ययः ।

‡ तत्कथा—पत्न्युत्थयामादि । "For 40 years there has scarcely been a day when she has not prayed for reunion with her husband."
—*Metropolitan's Speech*.

आत्मजस्य च विवाहवार्त्तया *
 रज्यमानमनसा तथैतया ।
 स्थैर्यमस्तमपि तत् समाहृतं
 राज्यशासनविधावुरीकृतम् ॥ ८७ ॥
 राजधर्मपरिपालनोद्यता
 कच्छ्रतः खलु शुचो वहिर्गता ।
 दीर्घकालपरिसुस्थमानसा
 प्राग्वदेव भुवनं शशास सा † ॥ ८८ ॥
 वर्द्धितो न च करः प्रजाऽप्रियो ‡
 नैव नैव हरणं नृपश्रियः ‡ ।
 इत्यभीक्ष्य, भुवि तत्कथां जनाः
 संजगुः सदसि विस्मिताननाः ॥ ८९ ॥

* This alludes to the marriage of the Prince of Wales with the Princess Alexandra of Denmark, 10th March, 1863. (Vide Canto VIII).

† "The Queen, strengthened by the cherished example of the loving counsellor she had lost, resolutely overcame the depression of her inconsolable grief and fulfilled those arduous duties, the performance of which she regarded as a sacred trust."—*Holme's Queen Victoria*.

‡ उभयत्र तथैति शेषः ।

अद्य चापि सततं शताननै-
स्तत्कथैव भुवि गीयते जनैः ।
विस्मरिष्यति न तां * कदाचन
क्षौणि-मध्य-वसतां सतां मनः ॥ ६० ॥

सूपकारनिरताश्च ये नृपाः
सम्यगेत्य भुवि लब्ध-तत्कृपाः ।
आकुमार-गुण-कीर्त्तनोज्ज्वलं
ते जगुश्चरित-गीत-मङ्गलम् † ॥ ६१ ॥

सस्मरुर्द्युति-भृतश्च तद्दृयां
मूर्त्तिकाश्च भुवि लुप्तदुर्नयाम् ।
चक्रुरप्यभिमतं तदुत्सवं ‡
स्वेच्छया व्ययित-भूरि-वैभवम् ॥ ६२ ॥

(युग्मकम् ।)

* तां—तत्कथामित्यर्थः ।

† तस्या इति शेषः ।

‡ उत्सवं—पञ्चाशद्वर्ष-निर्विघ्न-राज्य-शासन-जनित-शुभिली-संश्रयोत्सवादिकमित्यर्थः ।
“Not only were all living *monarchs*, her friends or kinsmen, they were in a sense her pupils. * * * By her tact, her knowledge, her simple authority, she imposed her view of Sovereignty on Europe, until all questions which affect the duties and privileges of Kingship, were referred to and answered by her.”—*Extract from “The Mentor of Kings” which appeared in the STATESMAN, February 15, 1901.*

निशम्य तस्याञ्चरितञ्च रम्यं
 नृपा ययुस्तद्भवनं सुहृद्व्यम् * ।
 सातिथ्यसत्कारनिवेदनेन
 तेभ्योऽधिकासौद्भुवि तेन तेन ॥ ६३ ॥
 जले स्थले सैन्यदले सुहृद्वले
 तथा प्रजानां समुदायमङ्गले ।
 यशोभृदुर्दारशतं † चकार या
 जनप्रियं साद्गतपार्थिवांशजा ॥ ६४ ॥
 तथैव चान्यैर्विविधैरुपायै-
 र्बहूपकारैर्बहुभिश्च दायैः ।
 शुभं प्रभृतं प्रचकार माता ;
 न तादृशी स्त्री भुवि कुत्र जाता ॥ ६५ ॥
 या हि सर्व्व-ललना-शिरोमणि-
 च्चारु-चन्द्र-सुषमा यशः-खनिः ।
 मूर्त्तिमत्यजनि सेति विश्रुता
 नापि भारत-जनाच्चिविद्रुता ॥ ६६ ॥

* The King of Prussia visited England in 1842 &c., The Emperor of Russia in 1844 and 1855, The King of the French in 1843, Sultan Abdul Aziz in 1867 &c. &c. &c.

† This śloka refers to the various "Orders" instituted during the Queen's reign, such as :—"Order of Victoria and Albert" (1862), "The Victoria Cross" (1856), "The Distinguished Service Order" (1886), "The Royal Victorian Order," (1896) &c. &c. &c.

लण्डनेऽपि खलु या यशस्तता
तां पुनर्दृष्टिरे न भारताः * ।
ईश्वरीक्षण-विधौ हि वञ्चिताः
के न वा वह्निरदृष्टतः स्थिताः ? † ॥ ६७ ॥
अद्य चास्ति ननु सा हितैषिणी
लण्डने नभसि वा प्रजा-मणिः ।
नास्तिवादि-गण-वाद-खण्डिता,
नेश्वरी जगदसत्य-पिण्डिता ‡ ॥ ६८ ॥

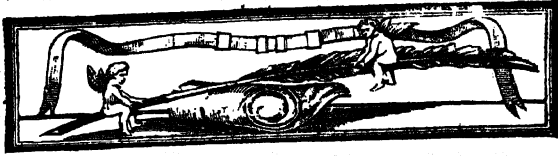
जात्यार्थ्याथ्वलापि भारतपुरादारात्स्थितापि स्वयं
येयं भूरिवला प्रविष्टकमला मान्या जगत्सन्निधौ ।
या कौर्त्या भुवनार्णवेन्दुकलिकेवैकाम्बराधिष्ठिता
सर्वत्रैव जडाजडे समकरे संहृत्य शत्रोर्भयम् ॥६९॥

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनीकाव्ये विजयिन्या
गृहधर्मपालन-भारतशासन-पतिवियोगादि-

वर्णनो नाम चतुर्थः सर्गः ।

- * भारताः—“जनपदे लुक्” इत्यनेन तद्धितप्रत्ययस्य लोपः । “लुपि युक्तवद्वृत्तवचने” इति बहुवचनञ्च । † यमादृष्टी वह्नर्भूता जना ईश्वरी द्रष्टुं न चना इत्यर्थः । ‡ अद्यापि सा लण्डने अस्तीति भावः । यदा कथं संस्थितेति संशये बाहू नास्तीत्यादि । नास्तिक्वादिखण्डिता ईश्वरी जगति क्व असत्त्वं मिथ्यावाक्यं तेन पिण्डिता भवति ? इति भावः । ईश्वरी तु न खण्डिता नापि मिथ्यावाक्-पिण्डिता भवतीति तात्पर्यार्थः ।

पञ्चमः सर्गः ।

विलसति वरखनिकाफरिका * ।

नवनवहीरककाञ्चनमणिका ॥

खनिकमलानन-

पङ्कजवीक्षण-

रसमदिरारसिकैरपरैः ।

उपत्रनकुञ्ज †

विलसितगुञ्जं

जटिलितभावमुपैति नरैः ॥ १ ॥

लवणजलधिजल-

मुग्धतभूतल-

भेदि भवद्विपुलं सदिवालम् ।

उपहितयत्नं

खनिमणिरत्नं

दर्शयते ‡ किमुं चारु विशालम् ? ॥ २ ॥

* Africa. अफ्रिका एकादशश्लोकं यावत् आफ्रिकां वर्णयति (१-१२) ।

† यस्या आफ्रिकाया इति शेषः ।

‡ दर्शयते—इत्यस्य कर्तृपदं—जलधिजलं, कर्मपदं—रत्नमिति अट्टार्यः ।

इति जनगीतं
 सुतिपुटनीतं
 त्वरितमभद्रुवने किल पूर्वम् ।
 जातमकस्मात्
 तत्पदमस्मात्
 जनगणपदभरविद्वलितदूर्ध्वम् ॥ ३ ॥

विलसितभते-
 हीरकसूते-
 स्तासु निरीक्ष्य हृदः खलु सर्वे ।
 निरसितगदनाः
 परिणतवदनाः
 भान्ति न क्वेऽपि पुनर्धनगर्वे ॥ ४ ॥

विलसति वरखनिकाफरिका ।
 नवनवहीरककाञ्चनमणिका ॥

• तत्पदम्—आफरिकाय भावः । "The flotation of the Sheba mine, and the fabulous reports from Barbarton, soon attracted a large population to the Country. The State-revenue rose by leaps and bounds."—*Rise and fall of Krugerism.*

"The gold-fields of Transvaal Republic and of the country are numerous." "The diamond-fields in the districts of the Vaal and Orange rivers north of the Cape-Colony are now steadily worked."—*Encyclopedia Britannica.*

खनिमणेः किरणैरिव सन्तै-
 विपिनघूलिघटाभ-वहिर्गतैः * ।
 विधुकलाधवल्लेव रसातलात्
 विजयते जय-तेज-इता† चलात् ॥ ५ ॥
 मणिकदम्बकदम्बरजोभमद्-
 भमरताण्डवनोत्सवमादधत् ।
 न नयते पथि कं पथिकं जनं
 मुखरितं वयसा खनि-काननम् ? ॥ ६ ॥
 इयमवाग्वनमानुषसङ्गता ‡
 सुर-नरानर-वानर-सन्तता ।
 परिहृतापि च पक्षधरैर्भ्रूषै-
 र्लवण-वारिभवैर्विलसद्सैः § ॥ ७ ॥

* "Africa appears to be a land of *dense* tropical forest. Into these forests, the sun though vertical cannot penetrate, excepting by sending down at mid-day thin pencils of rays into the gloom."—*Encyclopedia Britannica*.

† जय-तेज-इता—इता प्राप्ता इत्यर्थः, अतितेजस्विनीति भावः ।

‡ "The most important members are the Chimpanzee and Gorilla. Baboons and Mandrils are peculiar to Africa."—*Ibid.*

§ "In the course of time, more discoveries were made, *peculiar fishes*, crabs, prawns,—in fact a number of creatures all suggesting that their ancestors had been *marine*."—*From an article in the Statesman, February 3, 1901.*

अधोभुजङ्गाद्यतिकेभ्युण्डवत्
 तदूर्ध्वं देशेन्दुकलाख्यखण्डवत् ।
 मुखं दधाना खलु या प्रशस्यते
 भुजङ्ग-कन्या * भुवि सा च दृश्यते ॥ ८ ॥
 अपि यदुत्तरदिग् गिरिदुर्गमा
 कुसुमजातमधुव्रतसङ्गमा ।
 निधुवनं भजते प्रिययान्वितः
 सुरगणो गगनादिव यामितः ॥ ९ ॥
 स्फुरति भूमिरियं, सुषमाखलीं
 स्वधनगर्वभृतां खनिमण्डलीम् ।
 अचटतो दधतीव च या गदां ;
 द्युतिमती प्रभयातुलसम्पदाम् † ॥ १० ॥

(कुलकम् ।)

षड्रुतुललितदेशान् यो हसित्वा सुदेशः
 खनिकिरणकलाभिः श्याम ‡ एको विशेषः ।
 लसति ललितवामः § शीतवर्षाभिरामः
 कुसुमरचितगन्धे ग्रीष्मकोटिप्रबन्धे ॥ ११ ॥

* Such a monster was said to have been discovered in the Gold-coast a few years back.

† या (आफ्रिका) गर्वभृतां गदां दधती गर्वनाशाय इत्यर्थः ; सुषमाखली खनि-मण्ड-
 लीव गदा । अचटती—गदां दधती वा ।

‡ श्यामः वर्णतः । § वामाः—नाभ्यः ।

तस्मिन् प्रदेशे शनकैः द्यतासना-
 बुयार-नाम्ना * प्रथिता नृणां गणाः ।
 सदैकचित्ता विलसन्महाधना
 वसन्ति ते सम्भृत-सर्व्व-साधनाः ॥ १२ ॥
 पराधिकारं न विदिन्सुवस्ते †
 कर्त्तुं सहैरां खनिमात्महस्ते ।
 युद्धादिकार्य्येषु परैरशक्याः
 सर्व्वे बभूवुश्च धृतैकवाक्याः ॥ १३ ॥
 स्वत्वं पराचीन‡ मनेककालं §
 सुवर्णखन्यादिषु ते विशालम् ।
 उत्तस्युरिराजगणस्य हर्त्तुं
 खर्वा इवेन्दुं स्वकरेण धर्त्तुम् ॥ १४ ॥

* The Boers. The Transvaal was first occupied by the Boers in 1835, and the country was annexed to Great Britain in 1877.

† "Prior to the discovery of the gold-fields in the Transvaal, the Boers had no means of carrying into effect the great idea of founding a new nation ; but the germ has always existed from the time that the Cape-Colony became a Dutch possession."—*Rise and fall of Krugerism*.

‡ पराचीनं—प्राचीनम् । "The conversion of the South African Republic into a British dependency took place on April 12, 1877."—*Rise and fall of Krugerism*.

§ उत्तस्युरिणस्य क्रियाविशेषवर्णनम् । मेलुबादि(Majuba hill)-प्रदेशेषु इतः पूर्वं समरोद्योगादिभिः कृति इत्यम् ।

पितामहाद्याश्च सुताश्च पित्रा
दृष्ट्वा सुवर्णप्रसवं धरित्राः ।
वृदान्तथा हीरकखण्डमन्तः
ते संबभूवुर्ननु लोभवन्तः ॥ १५ ॥

इंराजसिन्धुं भुवि युद्धनावा
तितीर्षवस्ते कुटिलस्वभावाः ।
तुष्णीं रणायोजनमग्नचित्ता
बभूवुरासादितभूरिवित्ताः * ॥ १६ ॥

ते सान्त्वितान्नापि न शासनस्था
न नेत्युदाहृत्य सकम्पमस्ताः ।
कृत्वा न साहेबनृणां प्रशंसा
बलाद्बभूवुर्हेततत्तदंशाः ॥ १७ ॥

“धरामणेदूरकृतप्रवासा
वयं भवामोऽन्यजनस्य दासाः ।
खनिं परित्यज्य वनं ब्रजाम-
स्तथापि नैराजगणं भजामः” ॥ १८ ॥

* “Enormous importations of warlike munitions were carried on after the Raid.”—*Ibid.*

“The dream of the Conquest of the whole of South Africa was indulged in by the Transvaal Statesmen.”—*Ibid.*

इतीव चक्रुर्भुवि ते प्रतिज्ञा *
 मध्याङ्गसूर्या इव रश्मितिग्माः ।
 निशम्य तेषां वचनं सहर्षं
 स्त्रियोऽपि चक्रुः कुसुमस्य वर्षम् ॥ १६ ॥
 सन्मन्त्रदे बन्धुगणे निरस्ते
 छात्वा प्रतिज्ञावचनानि मस्ते ।
 प्रातर्विवस्वानुदयाद्रिभातः,
 ते ते समुत्तस्थुरमी सभातः † ॥ २० ॥
 अमङ्गलाङ्गस्वरपूर्णयात्रा
 नियोजिता वामगतेन ‡ धात्रा ।
 प्रौढा युवानश्च बुयारपुत्रा §
 रणाय चेलुर्विलसत्तनुचाः ॥ २१ ॥
 उपद्रवं स्वेन दलेन पुष्टाः
 प्रवेष्टनादिक्रिययाशु दुष्टाः ।
 चक्रुश्च साहेबनृणां निकेते ¶
 मुदैकवाक्याः खबलेन ते ते ॥ २२ ॥

* चाभीच्छेप बहुवचनम् ।

† Kruger's ultimatum was issued on the 10th October 1899.

‡ वामगतेन—प्रतिकूलिन ।

§ "It was why it was important to get even the youths from 18 to 20 years of age accustomed to the whistle of a rifle-bullet or the roar of a shell." ¶ इराजाधिकृतदेशेषु इति तात्पर्याद्यैः ।

¶ "The first step was the expulsion from the country of men, women and children who were of British origin."

खर्णान्युपादाय च लौहयाने
साहेबवर्गे रचिते प्रयाणे ।
जङ्घश्च तान्यर्द्धपथे बुयारा
बलात्पतन्तो रणदुर्निवाराः* ॥ २३ ॥

राज्ञी चिरस्वत्वविलोडनाद्यै- †
र्युद्धं प्रदेह्येति बुयारवाद्यैः ‡ ।
तथात्मसात्कारतया खनीना-
मसृङ्निभा साविरभूददीना ॥ २४ ॥
निशम्य सा वत्सगणस्य पालिका
खनिक्षतिं रक्तमयीव कालिका ।
महिष्यभूत् सज्जितयुद्धयात्रिका
बुयारजातेरिव कालरात्रिका ॥ २५ ॥
अयःपथे नाजनि यानवाद्यं §
द्रव्यं महार्घं, लुठितञ्च खाद्यम् ।
पक्षद्वयोर्गर्भोरतरो विवादः
प्रादुर्बभूवेति नृणां प्रवादः ॥ २६ ॥

* "This armoured train was wrecked by the Boers at Kraai-Pan, October 12, 1899.

† राज्ञी—विजयिनी । "By the convention of 1881, Transvaal was allowed complete self-rule under the suzerainty of Her Majesty."

‡ War was declared by the Boer Republic on 10th Oct., 1899.

§ यानं—Railway carriage.

¶ पक्षद्वयोः—इरामबुयारयोः । इदानीं पक्षद्वयोः समयोद्घोषो वर्धते (१६—१०) ।

दुराशयास्ते च बुयारवर्गा
 लोभात्प्रसूताहवकौर्त्तिसर्गाः ।
 अल्पेऽप्यनल्या दितिजारिकल्या
 जिघांसया तर्कितश्चुजल्याः ॥ २७ ॥

न भयसा खल्यजनस्य युद्धं
 कार्यञ्च, तन्नीतिविदां विरुद्धम् ।
 तदेव विस्मृत्य सुमन्त्रितन्ते
 गिरेः स्म शृङ्गं समुपाश्रयन्ते * ॥ २८ ॥

(युग्मकम् ।)

नारीमयाङ्गं समरेष्वभङ्गं
 पुंवद्विचित्रञ्च तद्वर्द्धमङ्गम् ।
 कृत्वा च वेशैर्युयुधेऽल्पसेना
 सन्ध्यासु साऽस्तस्थितदेवतेना † ॥ २९ ॥

पुंसा सहाभूत् समरेषु नारी
 तथा पुमानप्यभवत्प्रहारी ।
 इत्येव साहाय्यमनुप्रयाता
 वर्षाधिकं ते युयुधुर्विसाताः ॥ ३० ॥

* युद्धार्थमिति शेषः ।

† अस्तस्थितेत्यादि—अक्षीमुष्णी देवतेनः सूर्यः यासां सा तथा । सन्ध्याकालेऽपि युयुधे इत्यर्थः । “अल्पसेना”—बुयाराणामिति शेषः ।

बद्धाध्वानो * बभूव रचितवसतय-
स्तौरगास्ते खनीनां

तासां द्वारे प्रचक्रुः स्वदलबलपतिं
ये “जुवाटं” † कपाटम् ।

एकानान्यत्र देशे गतिपथमथ ते
बाधितुं द्वागरीणां

“क्रौञ्जि” ‡ सेनान्यमुच्चैरिह निययुजिरे
तेऽसिधारा बुयाराः ॥ ३१ ॥

आसीत् § तत्रैलिधानां भटपतिरपरः

प्राप्तभारो “बुलारः” ¶

सैन्यैस्तैस्तौरनेकैरपि च स “मिथुयेन” ॥

सैन्यपालो विशालः ।

- * बुयाराणां समरोद्धयोगसुल्लिख्य, इदानीम् उभयपक्षयोः सेनासन्निवेशं सेनापति-
नियोगादिकञ्च कथयति । टान्सभास्त्रप्रवेशवर्त्मनाम् अवरोधाय बुयाराः टुगेलानदी-
तीरे जुवाटं, मडारनदीतीरे च क्रौञ्जम्, इति सेनापतिद्वयं स्थापयामासुः । तदेव कथ-
यति बद्धाध्वान इत्यादिना । बद्धाध्वानः—अवरुद्धप्रवेशमार्गं इत्यर्थः । असिधाराः—
असिधारावत् तीक्षा इत्यर्थः । † General Jübert. ‡ General Cronji.
- § आसीदिति झीकेन इंराजपक्षीय-सेनापतिनियोगादिकं कथयति । टुगेलानदीतीरे
लेडिस्त्रिधास्त्रप्रदेशे, जुवाटेन इंराजसेना परिरुद्धा आसीत् । मडारनद्या उत्तरदिशि
क्लिम्बार्लिनामकस्थाने च इंराजसेना बुयारैः परिरुद्धा आसीत् । इंराजपक्षे बुलार-
नामकसेनाध्यक्षः जुवाटं बाधितुं नियुक्तः । अत्र वैपचं भौषणं युद्धमासीत् (तत्तु ३५ ।
५६ । ५७-श्लोकेषु वर्णितम्) । मिथुयेन्नामकसेनापतिरपि क्लिम्बार्लिप्रदेशस्थपरिरुद्ध-
सेनानां चापार्थम् आदिष्टः, पथि मडारनदीरस्थक्रौञ्जानां प्राप्तबाध आसीत् । अपापि
वैपचं भौषणं युद्धमासीत् (तत्तु ६१ । ६२-श्लोकयोः वर्णितम्) ।

पक्षौ द्वौ चक्रतुस्तौ समरमतितरां

द्वारयोस्तत्खनीनां *

युद्धं द्वैपक्षमासीत् जयविजयकथा-

वर्जितं तत्र भीमम् ॥ ३२ ॥

यत् “हाइलण्ड”भट†शून्यमतीव घोरं

संपश्यतामुपरि घूर्णितदृक्चकोरम् ।

त्रिस्थानपाति ‡ नरघाति तदेव युद्धं

नाद्यापि हा न च तदस्ति न सन्निरुद्धम् ॥ ३३ ॥

आसीच्चेष्टेलिशानां सरि§दपरतटे

टानसभाले विशाले

तस्मिन्नुच्चैर्भवुर्धृतसमरघटा-

बाधकास्ते बयाराः ।

तेषां कष्टं तदानीमतिशयमभवत्

पारकाले तटिन्या-

या प्राङ्-नित्यं किलासीत् स्फटिकसितजला

सा बभौ रक्तगङ्गा ॥ ३४ ॥

* खनीनां द्वारधोरिति—लेडिस्विथ्प्रदेशे, मडारनदीतीरे च इत्यर्थः ।

† The Highlanders.

‡ त्रिस्थानपातीति—लेडिस्विथ्प्रदेशे, मडारतीरे, स्थियान्कप्तानकस्थाने च इत्यर्थः । स्थियान्कप्तानकस्थानस्थयुद्धं तु ५६ । ६०-श्लोकयोः विशेषतः वर्णितम् । अस्मिन्नेव स्थानत्रये प्रधानतः तुमुषं युद्धमासीदिति कविः तदेव कथयति । (Details of these three battles have been given in ślokas 56—62.)

§ सरिदिति—इयमेव टुवेसानाकी नदी । अस्याः सन्निकर्षे एव लेडिस्विथास्यः प्रदेशः ।

अथञ्च समरोदधिर्जलधिगर्जितं स्तम्भयन्
निकाममरिभिस्त्वरेर्गमनवेगमुच्चाटयन् ।
इहैव न च केवलं * प्रवष्टधे दिशं नादयन्
सशब्दरणदुन्दुभिं तत इतश्च संवादयन् ॥ ३५ ॥

ततस्ततो युद्धमभूत् समागतं
त्रिवर्त्मगञ्चापि तदन्यतस्ततम् † ।
द्विषद्बलैर्वैरिबलं समुन्नतं
ययौ यमद्वारमवाक् मिथो हतम् ॥ ३६ ॥
तुङ्गात् ‡ कामानटन्दात्ममरबुधगणैः

सज्जितादस्तध्रमात्
घोरे तस्मिन् नृमारे श्वसनसखिसखा-
ज्ज्वलुर्हव्यवाङ् ।

ध्वान्तग्रस्ते समस्तेऽप्यपरिचितपदे
तैः प्रदग्धात्मगाचाः
तस्मिंस्तस्मिन् प्रदेशे समरफलभुजः
स्वे परे ते विषेदुः ॥ ३७ ॥

* प्रधानस्थानत्रयमुल्लिख्य इदानीं सङ्कुलभावेन युद्धं वर्णयितुम्, इतरैरपि विविधस्थानेषु यदयदयुद्धमासीत्, तदपि संक्षेपेण कथयति ।

† तदन्यतस्ततमिति—नेफ्रिक्-एम्बेवार्म-डाण्डी-प्रस्थिति-स्थानेषु चन्द्रयुद्धं यदयदासीत्, तत् सूचयति । "Some minor battles were fought at Dandee, Eland-lagate, Stormburg, Mafeking, Kroonsprut and several other places."

‡ तुङ्गादिति—अधुना सर्वेषु पूर्वोक्तपिठपदेषु यदयदयुद्धमासीत्, तत्तदयुद्धं सर्वेभ्यः

वङ्गिर्ज्वरः शब्दनिरुद्धकर्णः *

कृष्णेन धूमेन कृतो विवर्णः ।

रणस्थले तापकरः करालः

क्षिपन् स भस्मोत्करमुज्ज्जाल ॥ ३८ ॥

वाणाह्वयस्य ज्वरसृष्टिरेषा

त्वरसमाक्रान्तबलाग्रकेशा † ।

वने वने साम्प्रपियालनीपे

शिखाजटाभिः सममुद्दिदीपे ॥ ३९ ॥

अपीपतत् कोऽपि तुरङ्गतोऽधः

सेनापतिस्त्रातसमस्तयोधः ।

ततो बुयारस्य तदप्यनीकं

रुरोद सञ्चूर्णितहृद्दृषीकम् ‡ ॥ ४० ॥

सङ्कुलभावेन वर्णयति (३७—५५) । अलधूमादिति कर्पूरादिभिः रसायनैरदृष्टधूम-
दर्शनादिति कामानस्यैव विशेषणमिदम् ।

- वाणयुद्धस्य ज्वरेण सङ्घ कामानवङ्गैस्तुलनां नाटयन्नाह वङ्गरिति । वङ्गरेव ज्वरः,
पक्षे ज्वर एव वङ्गः । कृष्णेन कृष्णवर्णेन धूमेन, पक्षे कृष्णेन देवकीनन्दनेन । वङ्ग-
पक्षेऽपि वङ्गभस्मोत्करक्षेपे शक्तिरस्तीति भावः ।

† बलाग्रकेशेति—बलं सैन्यं, पक्षे बली बलदेवः । अग्रकेशेति—“इत्तायायइत्तादयो
गुणगुणिनीर्मेदामेदाभ्यां समानाधिकरणसमास इति धामनः” ।

‡ दृषीकम्—विषयेन्द्रियमिति कोषः । इत्—इदयम् ।

कस्याप्यत्रैव युद्धे प्रसभमरिजनैः

पात्यमानस्य यश्चा

चासाज्जिह्वाविष्टत्तेर्गण्डिति * निगदिते

डम्†वचस्तुङ्गमासीत् ।

तेनैको धावितः श्वा द्रुतपदमरिभिः

प्राप्तश्चित्तः पुरस्तात्

तेनानस्त्रेण पश्चात् रणभुवि विजने

किं कृतं तन्न जाने ॥ ४१ ॥

विसंछुलाऽवाग् गमने च मन्यरा ‡

गलद्रजोविन्दुविलोहिताम्बरा ।

रणस्यली नैव नृणां रतिक्षमा

बभौ यथा पुष्पवती सुमध्यमा ॥ ४२ ॥

हा तात तातेति वदंश्च वाणीं

पतन् रणे कोऽपि गतश्च हानिम् ।

आदौ द्विषत्सैन्यगिरा च बद्ध-

स्ततः परं शत्रुकरे विनद्धः ॥ ४३ ॥

* God.

† Dog.

‡ मन्यरेति—मन्यरधनं करोतीति मनुषी लुकि "तत्करोति तदाचष्टे" इत्यनेन णिचि मन्यरयतीति पदं सिध्यति । ततो मन्यरयतीति वाक्ये पश्चाद्यपि "मन्यरा" । अतएव रणस्यलीपत्ने—भूपतितान्त्रघोटकादीनां बाहुभ्यात् सुखगमनबाधादायिनौति अर्थः । पत्ने सुगमम् ।

वाग्युद्धमेको विजितोऽप्यहासीत्
 तस्यैव पश्चात् क्लयुद्धमासीत् ।
 पञ्च कपोतस्य च पञ्चलग्न
 धियामिषस्थान्यपतत्तिभग्नम् ॥ ४४ ॥
 रणे रणे यः सुदृढावघातः
 स एव तेषां खलु वज्रपातः ।
 ततो न माद्यन्ति मुदा बुयाराः
 शून्यालये क्रन्दितपुत्रदाराः ॥ ४५ ॥

तुङ्गानामभिषङ्गसङ्गमसकृत् व्यङ्गं प्रवीराङ्गनं
 तेऽङ्गीकृत्य सरङ्गमङ्गविकलानालिङ्ग्य चालिङ्ग्य च ।
 कङ्कुक्कैश्च पतङ्गभाभिरगवत्युत्पिङ्गले जङ्गले
 साङ्गोपाङ्गतुरङ्गपुङ्गवगणैः सार्द्धं रिरिङ्गुस्तदा * ॥४६॥

समष्टितो मुष्टिमिता रणे स्थिताः
 पुनर्भवन्तीव पुनर्निराकृताः ।
 असृक् यथा कृत्तकरान्निवारितं
 वहिष्कृतञ्चापि पुनश्च निःसृतम् ॥ ४७ ॥

* अभिषङ्गः—पराभवः । व्यङ्गं—विगताङ्गम् । अङ्गीकृत्य—स्वीकृत्य । सरङ्गमिति
 क्रियाविशेषणमेतत् । कङ्कुः—प्रियङ्गुः, काञ्चन इति भाषा । ते—बुयारा इत्यर्थः ।
 अगवति—पर्वतविशिष्टे । ते बुयाराः प्रवीराङ्गनं (युद्धक्षेत्रम्) अङ्गीकृत्य, अङ्ग-
 विकलांशालिङ्ग्य, कङ्कुक्कैः सूर्यकिरणैश्च पिङ्गलवर्णं जङ्गले, तुरङ्गसमूहैः सार्द्धं
 रिरिङ्गुः—इति अन्वयरीतिः । रिति—गती ।

कृत्वाङ्गनाः श्मश्रुकदम्बमास्थे
 रणे स्थिता भर्तृगणस्य दास्ये ।
 ज्ञाताश्च ताः शत्रुभिरेवभारात्
 यानेऽग्रतो वामपदप्रचारात् ॥ ४८ ॥

निवार्य ताश्चैव विभासमानं
 पद्मभमात् प्रौढतरालियानम् ।
 सैन्यं प्रचक्रुः परिपौडमानं
 कटाक्षवाणेन विनात्मदानम् ॥ ४९ ॥

या या च युद्धे कृतवीरदर्पा
 जयाय वेगेन कृतप्रसर्पा ।
 सा सा न सेना पुनरागताभूत्
 ततोऽभवद्वैरिगणे महामुत् ॥ ५० ॥

करधृतजययष्टिवैजयन्ती

पतपतशब्दमथाब्दवत् वदन्ती ।

अरिगणविजये भये परेषां

तुरगगणो व्यकृतोच्चकैश्च हेषाम् * ॥ ५१ ॥

* . अशुभा रणभूवर्षणम् चारभ्यते (५१—५५) । अब्दवत्—जलदवत् । व्यकृत—
 विकृतदृशां चकार ।

पतितनरसङ्घकैः करालैः

सुविक्रतमुखलोचनैः शृगालैः ।

भयमजनयन्त्र वाच केषा-

मवनि*रथ गलन्तरास्थिकेशा ॥ ५२ ॥

परधनमुदभूत् मनःप्रलोभि

हयमहिषाजकपोतपक्षिगोभिः ।

तदभिहृति†नियुक्तसैन्यभाराः

परिरुद्धुञ्च रणे ततो वुयाराः ॥ ५३ ॥

श्वसनगतिपतत्पताकमुच्चैः

परिपतितैश्च खलु प्रसूनगुच्छैः ।

अजनि रणपदं‡ प्रभूतदृश्यं

क्षितिपतितं § न च कौस्तदाभिष्टयम् ? ॥ ५४ ॥

* अवनिः—रथभूमिः ।

† अभिहृतिः—संघट्टः ; लुण्ठनवर्षानमेतत् ।

‡ रणपदं—रणभूः ।

§ क्षितिपतितमित्यादि—रणस्थलपतित-द्रव्यसम्भारलुण्ठने सेनानां व्ययता चासीदिति अट्टाथः । "Horses lay stretched out in various attitudes of sudden death, and every here and there was a dead soldier. Broken-down wagons and forage lay scattered about, and the whole scene told a terrible tale."—*The Friend of India*, April 26, 1900.

पिटवनमुदभूहिना नृदाहं

परिपतितास्त्रनराश्ववाजिवाहम् * ।

अपि मयमतनोन्म वाथ केषां ?

दिशमकरोत्तदहो प्रचराडवेशाम् ॥ ५५ ॥

ततः खनिपथे स्थितः पृथुबलैर्जुवाट् अन्वितः

परस्य बलवान् बलं स च चकार दत्तानलम् ।

द्विषद्वलचयाः क्षताः क्रमश एव मान्द्यं गता

बिलातपरिषङ्गता समभवच्च चिन्ता तता † ॥५६॥

“लेडिस्मि”‡दुइरणमुन्मथितात्मसैन्यं

सेनासमाकुलतया परिभातदन्यम् ।

को न स्मरिष्यति न च स्मरतीति कामं

नाद्यापि यद्व्रजति नैव पुनर्विरामम् ? ॥५७॥

* पिटवनं—शमशानम् । वाजिवाहः—अश्वसादी । तत्—पिटवनमिति यावत् ।

† अधुना समभिः श्लाकैः क्रमशः पूर्वेकथितस्थानत्रयगुह्यं विशिषभावेन वर्णयति । तत्रादौ लेडिस्मिषददेशे यदयुद्धमासीत्, तदेव कथयति दाभ्यां (५६—५७) ।

Ladysmith was besieged by the Boers with a large army: "General Buller attempted to force the passage of the Tugela at Colenso, but his guns under Colonel Long pushing too far ahead, were surprised by the enemy and were with the exception of the two captured. Buller's attack on the left under Hart, had likewise failed and he was compelled by the loss of his artillery to fall back upon Chieveley with a heavy loss." —*Statesman, January 25, 1900.* This event happened on 15th December 1899. "Some of those who witnessed the Colenso fight state that the Boer shell-fire was very effective."

‡ Ladysmith. अत्र इरेजबल जुवाट्टेन परिकुर्वन्मासीत् । तद्वलीइरणशक्तियायां बुलारः नियुक्तः आसीत् ।

“किम्बालि”*भूर्वत ! रणे परिपीतरक्ता
 नक्तञ्चरीव ननु या नरघातशक्ता ।
 नाद्यापि दृष्टिमुपयाति, बुयारजातं
 भुक्तेव किञ्च विरमिष्यति साश्रुपातम् ? ॥५८॥

“स्पियान्कपा”†ख्यानधरे प्रदेशे
 दलद्वयाभ्यां विहिते प्रवेशे ।
 बुयारनखामपि तत् समृद्धं
 युद्धं बभौ स्तम्भितबालदृढम् ॥ ५९ ॥

अधूमकामानमुखात् तनूनपात्
 चकार सर्व्वं खलु यत्र भस्मसात् ।
 अकम्पयत् तच्च ततः सुदारुणं
 जलं स्थलन्तद्रुधिरेण चारुणम् ॥ ६० ॥

(युग्मकम् ।)

* Kimberley. “Ladysmith and Kimberley, both of these places were besieged by the Boers, and heavy fightings took place with great losses on both sides. These places were not relieved, until after the arrival of Lord Roberts who, with concealed movements took the enemy by surprise, which occasioned the retreat of General Cronji from Magersfontein.” (Vide notes on 31 and 32 ślokas.) [३१, ३२-श्लोकद्वयस्य टीका द्रष्टव्या ।]

† Spionkop. एतदपि चपरं प्रवेशवर्त्म । यत्र भीषणं युद्धमासीत् । This battle took place on the 24th, 25th and 26th January 1900-“Press telegrams describe the fight at Spionkop as of a bitter

क्रौञ्चिनाऽन्यसरणौ * परिस्थितौ

मेधुयानथ बभौ पराजितः ।

सोऽभिजित्य परयोद्गृपर्षदः,

गर्वतश्च वदधे लसन्मदः ॥ ६१ ॥

विग्रहस्य यशसा वहन् धुरो

हाइलण्डभटमागतं पुरः ।

भर्त्सयन् परुषया गिरा च तं

सोऽपि † तत्र समरेऽकरोद्धतम् ॥ ६२ ॥

(युग्मकम् ।)

and bloody nature. The summit was exposed to a terrific cross-fire from the artillery and musketry. * * Smokeless powder was used by the enemy, which prevented our locating the enemy's guns. The withdrawal of our forces became necessary and was effected in good order."—*The Friend of India, February 1, 1900.* [३१-श्रीकण्ठ टीका द्रष्टव्या ।]

* अन्यसरणी—अन्यत्र प्रवेशवर्त्मनि । अत्रापि तुमुलं युद्धमासीत् । महाराष्ट्रजदीतीरे इदं युद्धमभवत् । [३१।३२-श्रीकण्ठस्य टीका द्रष्टव्या ।]

† सः—क्रौञ्चिः । अत्रैव युद्धे हाइलण्डसेनानां दारुणो विनष्टो बभूव । This is known as the battle of Magersfontein. "Mathuen attempts a movement at Magersfontein. The Highland Brigade is caught while marching in close order and Mathuen's proposed attack on the enemy's trenches is turned into a repulse with great loss. December 11, 1899." Thus Mathuen was opposed in his march to relieve Kimberley."—*Statesman, January 25, 1900.* "Just as the Highlanders were beginning to

प्रवृत्तिरिति जाग्रती प्रतिययौ महिष्याः श्रुतिं
 समादिशदथाप्यसौ सकलतुङ्गसेनापतिम् ।
 दिनैः कतिपयैस्ततः स च बभौ “रबाट्” आगतो *
 यमस्य वशतां गतो ज्वरबलैर्जुवाट् उन्नतः ॥ ६३ ॥
 तथा रबाटर्गमनस्य वार्त्तया
 स्वसेनया क्रौञ्चिरसौ भयार्त्तया ।
 निजास्यमाच्छाद्य पथि स्थितः श्रुत-
 स्ततो हिषत्सैन्यबलैरभिद्रुतः † ॥ ६४ ॥
 क्रौञ्चेः स्वगात्रान्तिकवैरिवासे
 जाते ततः शत्रुजयस्य नाशे ।
 चस्तः क्रुगारं ‡ प्रति रुद्रदेशान्
 प्रस्थापयामास स एव शेषान् ॥ ६५ ॥

deploy, the enemy at point-blank range poured in so scorching a fire that the Black-watch who were in the lead, were literally mown down in sections.”—*The Friend of India*, February 1, 1900.

- * प्रवृत्तिः—स्थानत्रये इराजबलभङ्गकथा । महिष्याः—विजयिन्याः । रबाटः—Lord Roberts. He arrived in the 1st week of February, 1900.
- † “Cronji’s army, with 1000 wagons, is in full retreat towards Bloemfontein and is being hotly pursued by General Kellykenny with the 6th division.” “The Boer force under Cronji has been effectually surrounded and though standing desperately at bay and fighting stubbornly, has little chance of escape. The main body of the enemy are enclosed in a veritable death-trap.”—*Statesman*, March 15, 1900. ‡ Krüger.

दृतः स विश्वासतयाङ्गनाभि-
 मृतस्य गन्धेन विमोहिताभिः ।
 द्रव्यक्षयात् शत्रुभयाच्च युद्धे
 भावे स्थितोऽभूदभितो निरुद्धे * ॥ ६६ ॥
 रोरुद्यमानप्रमदासभातः
 सोऽसौ त्रिजेतुः शिविरं प्रयातः ।
 चाणोऽपयानेऽप्यनसां प्रयाणे
 लेभे न कालं प्रतिरोधदाने ॥ ६७ ॥
 सुकौशलं शिञ्चितमात्मरक्षाः
 सुविस्मिता वीक्ष्य परे विपक्षाः ।
 तत्पार्श्वयोः सज्जितसैन्यराजि
 तदीक्षकैर्वीरवरैर्व्यराजि † ॥ ६८ ॥

- * "General Cronji appears to be in laager at Koodoosrand Drift and to be occupying the bed of the Modder river—a position which one account describes as a death-trap. The fire from 50 guns including howitzers and naval pieces is described as enveloping Cronji's army in an appalling green mist. By evening the Cordon round the enemy had been completed and every outlet has been closed."—*Statesman*, March 15, 1900. "Early in the day, Cronji asked for a 24 hour's armistice to bury his dead. Lord Kitchener refused to comply." "The laager is described as a warren of burrowed holes for sheltering the women and children."—*Statesman*, March 15, 1900.
- † "Shortly a group of horsemen were perceived approaching Lord Roberts' sleeping-wagon. The Seaforths formed a guard and General Pretymann rode up, presenting a sun burnt, grey-haired man in a tweed-overcoat and felt-hat, with an orange ribbon."—*Ibid*, सैन्यराजोक्ति—क्रियाविशेषणमेवम् ।

तदागमस्त्वर्द्धजयागमोऽभूत्
 विपक्षपक्षस्य तथा मनोमुत् ।
 तमागतं वीक्ष्य मुदा तदानौ
 स्वयं रबार्टोऽस्य दधार पाणिम् * ॥ ६६ ॥
 ततः पुरा कल्पितवासधाम
 द्वीपान्तरं तूर्णमसौ जगाम † ।
 सेनाधिपोऽन्तर्हितसैन्यभारः
 सपौत्रदारः स च सदबुयारः ॥ ७० ॥
 प्रागेव दर्पेण च साधितायाः
 फलन्तदिराजविरोधितायाः ।
 यो येन भावेन करोति कार्य्यं
 तेनैव तस्यास्ति फलन्त्ववार्थ्यम् ॥ ७१ ॥
 क्रौञ्चेस्तदेराजद्वतेऽपसारे
 पलायिते चैव भयाद्बुयारे ।
 जगर्ज्जं विक्रम्य रबार्ट-सैन्यं
 बुयारदृन्दच्च विवेश दैन्यम् ॥ ७२ ॥

- "Lord Roberts shook hands with him, remarking "I am glad to see you and glad to meet so brave a man." "Cronji was taciturn."—*Statesman*, March 15, 1900.
- † St. Helena. "General Cronji and a number of Boer prisoners sailed from Capetown on Tuesday for St. Helena in the transport *Milwankee*."—*Statesman*, April 26, 1900.

आनन्दजातं * सहसा बिखातं †
 बभूव वाषालितमाशुयातम् ।
 अभूत् रबार्ट-प्रतिमा-गले खक्
 जयञ्च तस्यैव ततो जनोऽवक् ‡ ॥ ७३ ॥
 प्रागेव यो § भारतवर्षमध्ये
 जातः शिशुः काणपुरे ¶ इतिमध्ये ।
 गर्भाच्च मातुर्विधितो विधातुः
 पतन्नभत्कल्पितवीरधातुः ॥ ७४ ॥
 राक्ष्मीराज्यं बलेन प्रतिदिनमभितः
 पालितं यस्य बाह्वो-
 र्यस्थान्तर्धीप्रयोगाद्भृतमथ न कणा-
 • मात्रमेतल्ललङ्घे ।
 रक्षास्तम्भोऽयमुच्चैर्विपदि विजयते
 दिग्जयेष्विंलिशानां
 सेनानृणामधीनः प्रभुरपि शरणे ॥
 † मिष्टवाग्दृष्टिदृष्ट्या ॥ ७५ ॥

* "जातकालमुखादिभ्यः परा निष्ठा वाच्या" इति परनिपातः ।

† बिखातमिति—इल्लखस्य बलदेशप्रकल्पिता संज्ञा ।

‡ खक्—उज्जगी ।

§ यः—रबार्टः पराच्यस्यते । विभिः श्रीकैलसेव वर्षयति ।

¶ Cawnpore.

॥ शरणे प्रभुरपि सेनानृणामधीनः इत्यन्वयः । तादृशीऽयं शारदसभा इति ।

होता युद्धाम्निकाण्डे रिपुफणिकवला-

दुद्धरन् दुष्टदंष्ट्रां *

भ्राजिष्णुर्घोटकस्थः परबलदलनो

घूर्णयन् वैजयन्तीम् ।

‘राज्ञीराज्यं समस्तं क्व च तव विषये’-

त्येवमेवेदमुक्त्वा

चक्रोऽवक्रक्रमस्थः परनृपनगरे

प्रोधनं वंशयष्टे † ॥ ७६ ॥

नासीन्नास्थेव कश्चित् पुनरपि भविता

भारते यो न जातो

मध्ये स्वीयप्रभावैरनुगतसकलो

वीरचूडामणीनाम् ।

सेयं भूर्भारतीया बलधरजननी

चन्द्रसूर्याग्निसेव्या

वीरैस्तैस्तैरुदारैर्जननिममवतात्

वीरसूर्वीरघात्री ‡ ॥ ७७ ॥

* दुष्टदंष्ट्रां—विषदलम् । क्वस्तात्—क्वचथा सुखादिभ्यः ।

† वंशयष्टेः प्रोधनं—द्राक्ष्यभासे जयवैजयन्तीप्रतिष्ठाम् इति भावः ।

‡ श्रीकृष्णेन प्रसङ्गती भारतभूमिं वर्धयति ।

राजानो यां निरीक्ष्य स्त्रियमिव युवतिं
 चारुकाञ्चरा मनोद्घां
 विभ्राणां कुन्तलाद्यैर्विकसितकुसुमै-
 रङ्गशीभां सहाराम् ।
 निर्निद्रा लम्बुमेनां प्रकटितकटकां
 तीव्रवैरानुबन्धाः
 श्रीश्रीमत्कामरूपां कति कति न ययु-
 र्हा ! पुरा प्रेत्यलोकम् ? * ॥ ७८ ॥
 (युग्मकम् ।)

एवं बुयारा गतशान्तिभावा
 युद्धार्णवेऽल्पीकृतसैन्यनावा † ।
 तिष्ठन्त्यथाद्यापि रूषा लसन्तः
 साहेबसैन्यं सहस्राक्रमन्तः ॥ ७९ ॥
 मन्त्रौषधिभ्यामिव कृष्णसर्पा
 विडम्बिताः सम्प्रति भग्नदर्पाः ।
 युद्धं प्रकुर्वन्ति तथापि रोषात्
 प्रक्षीयमाणा अपि बुद्धिदोषात् ॥ ८० ॥

* भारतभुवो युवतिलमारोपयन्नाह । कुन्तलः—केशः, पद्मे कुन्तलनामकदेशः । चङ्गशीभा
 —दृङ्गशीभा, पद्मे चङ्गनामकदेशः । सहारामिति—समाख्यां, पद्मे हार(विहार)-
 नामक-देशः ; हरतीति हारः. रणभूर्वा । कटकम्—अक्षहारविशेषः, पद्मे उडियायाः
 कटकदेशो वा । कामरूपः—शङ्करादिसमयवेषः, पद्मे कामरूपनामकदेशः । काक्षी—
 मेखला, पद्मे Conjiveram (Capital of Dráviḍa) । † नाकेति—हेलर्षे इतीवा ।

विपक्षविद्रोहपथानुसारिणः

प्रयाण-यानाध्वविघातकारिणः ।

लुठन्ति खाद्यानि धनानि विद्विषां

नयन्ति तेऽक्षिष्वरिचिन्तया निशाम् ॥८१॥

तेषां सदैवान्तिकगामिनीति*-

र्यानं † न जाग्रन्मुररौध्वनीति ।

अरिर्हरिः संयति रोरवीति ‡

क्षितिर्गता, सर्वत एव भीतिः ॥ ८२ ॥

(कलापकम् ।)

मारौचस्य च रामवत् द्रुतपदं

धावंश्च तेषां पदं

“किस्नार्” § सम्प्रति सूदनस्य विजयी

तत्रास्ति सेनापतिः ।

पश्यंस्तांश्च वने न पश्यति पुन-

वगेन दूरङ्गतान्

क्षुण्णो मध्यदिनेऽपि नक्तमपि च

थान्तो विलम्बायते ॥ ८३ ॥

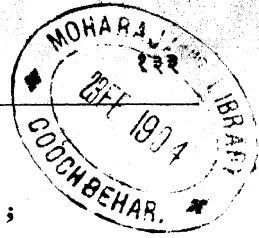
* इतिः—अन्तिकव्याश्लिषट्प्रकारिका ।

† यानं—Railway Carriage.

‡ अरिर्हरिः—उटिम्-विंशु इत्यर्थः । संयति—युञ्जे । रोरवीति—पुनः पुनः नर्चन्ति ।

§ Lord Kitchener. तेषां—नृपाराधानित्यर्थः ।

पञ्चमः सर्गः ।

शूनां दंशनमेव चेद्विलसितं
तत् जानुतोऽघःस्थले ;

का चिन्ता ? खलु लण्डनस्य विजयः,
सर्वैरिदं घुष्यते ।

शत्रूणां कमला * चिराय विगता
स्वाधीनताभिः समं

लोकानां भणितिर्मृषा न च कृशा
स्त्रीणां शिशूनामिव ॥ ८४ ॥

इति श्रीश्रीशरीये विजयिनीकाव्ये
बुयारयुद्धवर्णनो नाम
पञ्चमः सर्गः ।

* शत्रूणां कमला—बुयाराणां जयलक्ष्मीः ।

षष्ठः सर्गः ।

९९२

राक्षी तु पूर्णायुरिहैन्द्रधुर्या *
 सुतोत्सवे कल्पितराजतूर्या ।
 प्रदाय पुत्राय निजाधिपत्यं
 विवेश सा तत्र तु यत्र सत्यम् ॥ १ ॥
 सा प्रेष्य दूतं पुरतः स्वमंशं
 प्रियेश्वरे मानसराजहंसम् ।
 ययावनुस्वप्नपथेन माता
 समाधिना सत्यपथं प्रयाता ॥ २ ॥
 क्लेशादिकं कायभुवः खनिचं †
 न ; तत्तिरोधानमिदञ्च चिचम् ।
 प्रश्वासवाद्येन मतिः पताका
 व्यनृत्यदग्रेऽप्यमलेव राका ॥ ३ ॥

* इन्द्रसेदम् ऐन्द्रम् इन्द्रपदं तस्य धुर्यां भारवाङ्मनोत्सवैः । † खनिचम्—चकनिचिकः, खनीति भाषा । क्लेशाद्यभावात्तत्रयाचं विषयकरमासीदिति भावः ।

° नान्नाऽसवर्णेति * च सौधदेश-
व्याप्याम्बरं संस्थितमस्त्यशेषम् ।
अलुप्त-विज्ञान-धिया नयिन्या
पदं कृतं तत्र तया जयिन्या ॥ ४ ॥

देवैरदृश्या क्व च सा नृदृश्या !
वियच्च भवत् खनितं क्व कृष्या ? ।
न मानुषीत्येव जनप्रतीति-
र्यादर्शविम्बे प्रतिविम्बतीति † ॥ ५ ॥

आलेख्यपट्टग्रामपि मुद्रिकायां
सान्निध्यमस्या जनसंहितायाम् ।
छायाफटोग्राफः‡ विशेषयन्नात्
विलोकतेऽस्याः § प्रतिमां स्वतन्त्रात् ॥ ६ ॥

निरीक्ष्य यस्याः प्रतिमां प्रभाते
प्रजाव्रजाश्चिन्तितकार्यजाते ।
कुर्वन्ति संसारविधौ प्रयाणं,
तद्दर्शनं किं सुलभायमानम् ? ॥ ७ ॥

* Osborne Palace.

† अशुनेति यावत् ।

‡ फटोग्राफ इति—सूक्तिनिर्माणावयवविशेषः ।

§ विलोकते—जन इति शेषः ।

सा पार्श्वगैरप्यविभातदृष्टि-
 दिवः सदेवीक्षणपुष्पदृष्टिः * ।
 आकाशगङ्गास्वमलात्मभासा
 स्वर्गस्य मार्गे प्रबभौ सुदासाः ॥ ८ ॥

वृटिशनृपतिसिंहस्याधिकारे समस्ते
 विचलति सति तस्मिन् वाग्यते नम्रमस्ते ।
 तदभिगमनमासीत् साङ्गनाः सन्निधानं
 द्रुतगति नभसोऽन्तः कान्तिभास्वद्विमानम् ॥ ९ ॥

या भानोश्चक्रवाले विलसति गगने
 ताम्रवद्वर्णमाले
 पुण्ये सा जानुयारेऽर्द्धरिमितदिवसे
 नन्दनस्याङ्गि भूम्याः ।
 सायाङ्गस्यान्तरालेऽदितिमितघटिका-
 वाद्यकाले विशाले
 स्वर्गव्यग्रेव राज्ञी द्रुततरभवनी-
 त्यागमाविस्कार ॥ १० ॥

* आकाशात् देवाङ्गनाभिरीचिता सा पुष्पदृष्टिभिः सह इति तावपर्यायः ।

† तस्या जयिभ्या अभिगमनम्—इत्येव शर्तुपदम् ।

‡ अङ्गना—देवाङ्गना ।

§ January. "The Queen died on Tuesday evening, January 22nd, 1901, at 6-30 P. M."

प्रसुप्ति-शय्यासु निशां प्रपद्य
 सा जाग्रती स्वप्नमियाय सद्यः ।
 त्वरा ततोऽस्वप्नपुरं प्रविष्टा
 परान्तस्निग्ध-पथेन शिष्टा ॥ ११ ॥
 सा चैश-योगे विहितावधाना
 सद्यः समाप्तेन्द्रियदृश्यमाना ।
 राज्ञीति या सार्व्वजनीनवाणीं
 चक्रे विलुप्तं शनकैस्तदानीम् ॥ १२ ॥
 आ जन्मतः शत्रुगणांश्च जित्वा
 जगद्विषादं वत ! वर्द्धयित्वा ।
 सा पार्थिवच्छत्रतलेऽनुकूले
 जहौ वपुश्चास्तले दुकूले ॥ १३ ॥
 सुतनुरतनुरनुशीलन-धीरा
 ब्रह्म, वि-राजित-पञ्च-समीरा ।
 अविशदतीन्द्रियमिन्द्रियवाहा
 ज्ञान-बलात्कृतपातकादाहा * ॥ १४ ॥

* सा सुतनुः अतीन्द्रियं ब्रह्म अविशदित्यन्वयः । वि-राजितेत्यादि—वी आकाशे
 राजित-पञ्चसमीरा भास्वत्याद्यादिपञ्चपदमेवम् । अनुशीलनं—ब्रह्मानुशीलनमित्यर्थः ।

इदन्तु तस्याः पुनरेकतत्त्वं
 मनः पतिप्राप्तियस्तमाप्तम् ।
 द्रागेव पश्चात् परिणाम-गत्या
 निमीलितं केवलमक्षि सत्या * ॥ १५ ॥
 इदञ्च तस्याः पुनरन्य-तत्त्वं
 राजासनं ज्येष्ठसुताय दत्तम् ।
 वरेण्यदेशे तु शरण्यभूता
 याता ततो ब्रह्मसमाधिपूता ॥ १६ ॥
 अवाक् स इंराजगणोऽतिदुःखितः
 सहाश्रुपातैर्जगतां समुक्षितः ।
 प्रसार्यते न स्म च पण्यवीथिका †
 शुचा कुतोऽप्याविरभूद्विभीषिका ! ॥ १७ ॥
 तस्यास्तिरोधान-नवक्रियायां
 विषादमूत्तर्षा परिभासितायाम् ।
 व्यग्रं समग्रं जगदस्तगर्व-
 महो ‡ यथा भग्नसमस्तपर्व ॥ १८ ॥

* सत्या—साध्या तवेत्यर्थः ।

† "In all parts of the provinces, public functions were suspended and there were innumerable expressions of public sorrow. Similar utterances of grief and sympathy continue to come in from every part of the Empire, indeed from almost every part of the world."—*The Statesman*, February 12, 1901.

‡ अहः—दिवसः । पर्व—महासमुद्रस्य पर्वतः ।

घनारतञ्चापि पराङ्मुखं सुखं
जना विषखा, मलिनं जगद्मुखम् ।
प्रसन्नसन्धेयव घनाविलान्तरा
विलुप्तहर्षा च बभौ वसुन्धरा ॥ १९ ॥

अदीपदानेव च सत्यधावली
प्रशान्तनृत्येव च ताण्डवस्थली ।
पुनर्मृदां वेपनतो वसुन्धरा
प्रभग्नभावेन समैलकन्धरा ॥ २० ॥

न च क्रियादिर्न विचारपद्धति-
र्न वा नृणां हृदुकलं, न संकृतिः ।
निवेदितं वा जगृहे न कस्य कौ-
रिदं जगत् क्षण्णितवद्यदुच्चकैः ॥ २१ ॥

अब्दे नवे विंशत्यतेऽच खार्ध्ये
कलिक्रमाहर्द्वितलोकधार्ध्ये ।
राज्ञी-तिरोधानकिणाग्रभागे †
हा ! सन्ति मर्त्तत्रा न शुभेऽनुरागे ॥ २२ ॥

० अक्षय्योपनाय सुशान्तादाय धावती जनान् श्रीकाण्ठस्य अक्षय्याता य तां जयदे
इति कविना वृतम् । † किरः—चिउम् । अयमानः—दुर्ग, प्रारण इत्यर्थः ।

अमी च साहेबगणाः समस्ता *

राज्यादिकार्येषु कृताग्रहस्ताः ।

अक्रोधनाः शान्तिमुपानयन्तु

व्ययैर्धनानां शुभदाश्च सन्तु ! ॥ २३ ॥

दुःखं हि राज्ञां ध्वजभङ्ग एष

कृतश्च येनार्त्ततरोऽद्य देशः ।

उत्पातवाताः पुरतो हि वान्ति

विधीयतां केवलमत्र शान्तिः ! ॥ २४ ॥

शङ्कस्य भङ्गोऽद्य च भारताद्रे-

र्भावे न केवाश्रुजलैरिहाद्र ? ।

अौत्पातिकेष्वद्भुतशान्तिरिष्टा,

विश्वासिनस्तां रचयन्तु शिष्टाः ! ॥ २५ ॥

(विशेषकम् ।)

स कः सखे ! ब्रूहि वहिः शरीरतो †

गतः पुनर्नैव भवेत् समागतः ।

मरुत्-प्रचारेण निवेदितस्थितिः

गृहीतदेहेऽपि च तत्तदाकृतिः ? ॥ २६ ॥

* विनिरधुना कविः शान्तिकथासुतीकयन्नाह ।

† किमिः कविर्जीवात्मनः परलोकागमनात्मकं प्रत्यसुशापयति ।

वसन्वद्वारपुरे कियद्दिनं
 समुल्लसद्देहविडम्बनाकिणम् ।
 वृथा जगद्भ्रान्तिमशान्तिमुद्वहन्
 भवेद्गतायुर्निजकोटरं दहन् ॥ २७ ॥
 कियद्दिनं पद्ममृणाल-गोचरे
 भ्रमंस्ततो वायुपथे गतोऽम्बरे ।
 समाप्तलीलो जनिविस्मृतिं गतः
 क्षतो भवेद्ग्राधि-कुटुम्ब-सङ्गतः ! ॥ २८ ॥
 (विशेषकम् ।)

प्रयाणमस्या भुवि संशयस्थं,
 तत्त्वेच्छया चस्तमभूत् समस्तम् ।
 राक्षी तु सा लण्डनराजकन्या
 वियङ्गताभूद्रमणीषु धन्या ॥ २९ ॥
 अचेतनां पाण्डुमुखीं प्रसुप्ताम्
 अमानुषीं मानुष-शक्ति-गुप्ताम् ।
 महा-शयाना*मसवर्ण-नान्नि †
 पुनः पुनस्तां ददृशुः स्वधान्नि ॥ ३० ॥

* महाशयानानिति—महानिद्रावप्यधीमः ।

† The Osborne Palace.

तदङ्गमालोक्य हिमाम्बुशीतलं
 निरौन्द्रियग्राममपेतवाग्बलम् ।
 न चापि तां चेतयितुं भिषग्वराः *
 प्रशेकुरार्त्ताः सविषादितान्तराः ॥ ३१ ॥
 (युग्मकम् ।)

शोकचिह्नमलिनास्ततो जना-
 स्तां समीयुरभितो नताननाः ।
 ते विलम्बवचनाञ्च जङ्गमा
 रात्रिकाल इव भूविहङ्गमाः ॥ ३२ ॥
 दूरवारितपिपीलिकादिकं
 तद्वपुः श्वतया गताधिकम् ।
 नेतुमुद्यममकार्षुस्त्वता-
 स्ते तदा प्रबलशोकविक्षताः ॥ ३३ ॥
 सेनयार्ध्यमिव रक्षितां निधिं †
 वेलया सवनयेव वारिधिम् ।
 वाद्यवादकगणेन ते नरा-
 स्तां समूहुरथ दुःखितान्तराः ॥ ३४ ॥

* भिषग्वराः—Doctors Reid, Powell, Barlow and Laking.

† चपुना समस्तमातिपर्यन्तं श्वतद्विहङ्गनादिव्यापारी (Funeral Procession) पथंवे ।

‡ यार्ध्यं—महासूक्तं ; निधेर्विशेषचमेतत् ।

तां गताधिमरुथाजलोहितां
निद्रया चितिभिदा तिरोहिताम् ।
निर्ग्रहां * समनयंश्च ते शुचा
वस्त्रनिर्भितपथेन सदृचा ॥ ३५ ॥
साय्यगादिव सती पतिं प्रति
व्याकृतापि शयने लसद्दुःखिनिः ।
शोभितेव कुसुमस्य मालया
गन्धवस्तुभिरलं मञ्जोदया ॥ ३६ ॥
सा पुष्पवृष्टेः परतो नृगीता
कर्णोरथे † राजपथेऽभिनीता ।
भूरद्भुता, नाणुरथापि गर्त्तः, ‡
सैन्ही पताकाच § भृशं ननर्त्त ¶ ॥ ३७ ॥

* निर्ग्रहां—विशुद्धज्ञानम् । † कर्णोरथे—पुष्परथे ।

‡ संख्यातीतलोकपूर्णत्वान् तत्स्थानस्य नाणुरपि गर्त्तं चासीदित्यर्थः ।

§ इराजानां सिंहालङ्कृता पताका लोकप्रसिद्धा ।

¶ "The coffin with a white silk-pall and the regalia on top rested on a gun-carriage drawn by the eight famous creams with postillions, followed by a brilliant cavalcade of British and foreign princes. At St. George's chapel, the coffin was laid in a catafalque amid a profusion of flowers."—*The Statesman*, February 3 and 5, 1901.

स्थिरैरभूयन्त तदा स्म वाहैः *
 शुचाग्निनेवोत्थितगात्रदाहैः ।
 पशुष्वपि प्रेमदृढानुरक्तिः
 प्रमाणितैवात्र तथैव भक्तिः ! ॥ ३८ ॥
 वाहेषु तस्मिन्नचलन्तु सत्सु
 राक्षसाः शुचेवाशुजलं वहन्तु ।
 संस्थाय पोतेषु समुद्र एनां
 प्रोवाह तां विस्मितसर्व्वसेनाम् ॥ ३९ ॥
 संबभूव बद्धनालिकध्वनिः †
 पारलौकिकविधौ तदध्वनि ।
 हेषया द्विरदृष्टंहितैः समं
 ढक्कया च परिकम्पयन् यमम् ॥ ४० ॥

- प्रकृतये चटना विषयकरी चासीत् । “The Artillery-horses in the gun-carriage refused to stir and resisted every effort to move them. A Party of Blue-jackets then advanced and offered their services.”—*The Statesman*, February 5, 1901.
- † “The band played the funeral march and minute-guns were fired, so that throughout the passage, the solemn thunder of canon or the plaintive strains of music were unceasing.”—*The Statesman*, February 3, 1901.

अग्रतः सुदृढमुद्यतायुधं
 सैन्यदृन्दमुदगाञ्चलद्बुधम् ।
 मध्यतो नृपतिमण्डलं शनैः-
 र्वाहनेन शुशुभे च तैर्जनैः ॥ ४१ ॥
 यत्रैव तस्याः करधारिकान्तः †
 सुखाप, तत्रैव च ते महान्तः ।
 तां नेतुमुच्चैः खलु यत्नवन्तः,
 प्रारेभिरे राजगणा लसन्तः ॥ ४२ ॥
 अलङ्कृते धीरगणैः सवीरे •
 तीर्थोपमे तत्र समुद्रतीरे ।
 पश्यन्सु सर्वेषु सकर्णधारः
 बभौ महिष्या भवसिन्धुपारः ॥ ४३ ॥

"The coffin covered with coronation-ropes surmounted by the crown, orb and sceptre, left Osborne on a Khaki-coloured gun-carriage drawn by eight horses and driven by *Artillery-men*. Immediately behind walked the king and the Emperor William and the Duke of Connaught ; then 6 other princes and then nine royal ladies headed by the queen."—*The Statesman, February 3, 1901.*

"The interment at Frogmore of the remains of Queen Victoria was of an unusually impressive nature. In the mausoleum was interred the body of the Prince Consort, who died on December 14th, 1861."—*Statesman, Feb. 24, 1901.*

पोतैरनेकैः स्थिररत्नमुद्रः *

प्रोवाह तां हन्त ! यदा समुद्रः ।

तदा नृणान्तत्र बभूव चार-†

स्तेषां पुनश्चारुकथावतारः ॥ ४४ ॥

निनाय तां वारिपथेन वारिधिः

स ‡ रत्नभाक्, सापि जगन्मुसेवधिः § ।

चचाल सा भूपति-राजिराजिता

समुद्रनौः साग्निकलासभाजिता ॥ ४५ ॥

“नद्यं समुद्रः पयसां विकारो

राज्ञास्त्वयं जन्मसमुद्रपारः ।

पश्यन्त्विमां ब्रह्मसविम्बपातां

नभःपथे स्वर्गरथे प्रयाताम्” ॥ ४६ ॥

* “The *Alberta*, conveying the Queen’s body, will leave Cowes on Friday, steaming through a double line of *sixty warships*, with the king and queen aboard.”—*Statesman*, Jan. 30, 1901.
“Eight Torpedo destroyers piloted the Royal yacht across, between lines of stately war-vessels to Gassport. Altogether 10 miles of warships were assembled.”

† “The crowds on the northern shore are estimated at half a million.”—*The Statesman*, February 5, 1901.

‡ स—समुद्र रत्नधरः । § सा—विजयिनीत्यर्थः । सु-सेवधिः—सुखनिधिः ।

इदं जनाख्यातमिदञ्च गीतं,
 बभौ त्वरेवार्द्धपद्येऽभिनीतम् ।
 शुचां शिखायां जगदापतिष्यत्
 नवोऽधिराजो यदि नाऽभविष्यत् ॥ ४७ ॥

फ्रग्मोर*संज्ञे तु परेतदेह-
 रक्षाप्रदेशे नृपधारितेहः † ।
 यामे तृतीयेऽङ्गि जनः समस्तः
 संस्थाप्य देवौमिव ताममंस्त ॥ ४८ ॥
 अनौय पुष्पाणि सचन्दनानि
 भक्त्या प्रचक्रुर्भुवि वन्दनानि ।
 तां धूपयित्वा वत मातृपूजाः
 स्वग्निर्व्यकार्षुः किल तत्तनूजाः ॥ ४९ ॥
 एताः क्रियास्तेऽथ समाप्य चाद्याः
 दौवारिकाः साञ्जलयः सवाद्याः ।
 तस्यां गृहद्वारि विषस्वरूपा-
 स्तस्युर्मुहूर्त्तं समवेतभूपाः ॥ ५० ॥

* फ्रग्मोरिति स्मृशानस्थाननाम । "The body was placed in the Royal Mausoleum at Frogmore."

† ईडा—चेटा, मनोऽभिलाषः इति यावत् । द्रुपः—राज्या लोडः पुत्र प्रत्यर्थः ।

फ्रग्मोरसंज्ञं पिटकानन*स्तत्
 श्मशानमेतन्नगरच्छटावत् ।
 नराक्षिचूष्यं ननु निर्घनुष्यं
 विराजतेऽद्यापि परेतजुष्यम् ॥ ५१ ॥
 पार्थिवादिशवसुप्तिधारणै-
 स्तत्पदं नगरवन्निकेतनैः ।
 यच्च तद्वचनवर्जितं महत्
 द्योतते निशि दिवा च कान्तिमत् ॥ ५२ ॥
 आसीच्च यत्प्राक् परहस्तगामि
 क्रीतं ततस्तीर्थमिदं प्रणामि † ।
 राज्ञश्च राज्ञा अपि देहधारि
 प्रस्तूयते यत् जनपातकारि ॥ ५३ ॥
 (विशेषकम् ।)
 नामधेयकृतचिह्नतस्ततः
 तद्गृहाज्जनगणो विनिर्गतः ।
 राजभोगविनिवेदनात्परं
 प्रेतगीत‡मश्रुणोच्च सादरम् ॥ ५४ ॥

* श्मशानं पिटकाननमिति—Frogmore.

† "Her Majesty spent on this mausoleum nearly a quarter of a million of money."—*Statesman*, February 24, 1901. प्रणामीत्यन-
 षिनिर्मलार्थः ।

‡ भारते तु अदत्तादिषाद्यैः हरिसङ्कीर्णमादिहपम् ।

उत्सवेन सहितं निरुत्सवं
तद्दिनं मनसि कष्टदं नवम् ।
बहुकार्यमुपरुद्धविक्रयं *
निर्भयेष्विव कुतोऽप्यभूद्भयम् ॥ ५५ ॥

“न सप्तमत्वं न च वाष्टमत्वं
राज्ञो विदामो न इदञ्च तत्त्वम् ।
भवान्नृपोऽस्मिन्नृपतेऽस्मदादे-
र्वयं स्थिता एव भवत्प्रसादे” ॥ ५६ ॥

इत्येव तद्वृषिनिवासिलोकाः
प्रोचुर्मुदा संश्लथपूर्वशोकाः ।
नेदुः सु-वाद्यानि च यन्त्ववन्ति
क्षितीश्वर्या न च के भवन्ति? ॥ ५७ ॥
(युष्मकम् ।)

मध्ये जाता क्षुभितमनसां
गङ्गडुक्तिं † गतानां
दीनालोकैः ‡ प्रथमजटिला,
भूस्ततो विस्मयानाम् ।

* “The Banks will be closed and all business suspended.”—
London Telegram, January 28. “The Governor-general in
Council hereby directs that all offices of government through-
out India be closed and trusts that all subjects of His Majesty
will abstain from doing business.”—*Gazette of India.*

† God ! God !!

‡ बालीकः—दृष्टिपातः ।

भानोः श्रीवद्रथपरिगता

चन्द्राभागाकवन्धे*

राज्ञाः प्राज्ञाः सुगतिरभवत्

ऋष्याः न्यैरदृश्या ॥ ५८ ॥

एकाकिन्यबला भवाख्यजलधे-

स्तौरे पदातिर्गता

हर्षाद्बद्धपरिच्छदा शतपथं

दृष्ट्वेव चाग्रे रथम् ।

किञ्चिद्गानवतीव वारिधितटा-

दुत्कृष्टया ऋष्या

लोकानामुदगात्पुरातनगतिं

विभ्रत्युदारां द्युतिम् ॥ ५९ ॥

इति श्रीश्रीशरणीये विजयिनीकाव्ये विजयिनी-

तिरोभावो नाम षष्ठः सर्गः ।

• रथसप्तम्यां माघे चन्द्रभागाजली लक्ष्मि सूर्यऋष्यनमिति पौराणिकी लौकिकी-
च गाथा ।

† ऋष्या—ऋष्यनम् । तथाच श्लेषप्रयोगः—“पुष्पास्तीटदक्षस्सुद्रविवरेः पाताक-
ऋष्याच ताः ।”

सप्तमः सर्गः ।

दीर्घं राज्यमुपास्य शास्य-विधिना
चाश्वस्य सर्वाः प्रजा-
स्यन्द्रीयञ्च यशो विहस्य यशसा,
विध्वस्त-शत्रु-व्रजा ।
छत्वाज्ञाश्च नरेन्द्र-राज-मुकुटे
मालाः प्रफुल्लाम्बुजा
राज्ञी साद्य विसर्जनं गतवती
देवीव हा ! दिग्भुजा * ॥ १ ॥
खृष्टस्य भो विंशशताख्यवर्ष !
त्वां प्राप्य को नाद्य विलुप्तहर्षः ? ।
राज्ञीति मातेति जनेन गीता
त्वय्येव सा हन्त ! लयं परीता † ॥ २ ॥

* दिग्भुजा देवी—दशभुजा दुर्गा इत्यर्थः ।

† खृष्टीय-विंशशताब्द्या एव प्रारभ्ये विजयिन्यास्मिरीभावादितदुक्तम् ।

या सर्व्वभव्येषु * सदानुरक्ता
 कुभव्यमालीकयितुं न शक्ता ।
 सालोचयन्तीव तव प्रसूतं
 फलं, जहारात्मवपुः सुपूतम् ॥ ३ ॥
 निपीय रोगादि-विषादि भारतं
 प्रशान्तयामास च याप्यनारतम् ।
 अगोचरे तां नयता विपहृता
 कृतान्त-दुष्टेन न का क्षतिः कृता ? ॥ ४ ॥
 विना तु यामद्य वनान्तरे गजा
 भ्रमन्त्यसुस्था इव भारते प्रजाः ।
 पुनर्न सायास्यति भारतं प्रति,
 क्षताद्य हा ! भारत-भाग्यसम्भृतिः ॥ ५ ॥
 विधातुमर्हीं शिरसा नमस्क्रिया-
 मिमां स्वजं रत्नमयी "मविण्डिया" † ।
 वतेण्डियान्‍‡ यत्कृपया सुशिञ्चितः
 स्मरन् स्मरंस्तान् न च कः सुदुःखितः ? ॥ ६ ॥

* भव्यं—शुभम् । कर्त्तरि निपातने कृत्यप्रत्ययः (पाणिनिः ३।४।६८) । Vide Canto III., 12 :—"तेनैव भव्या शुभता ससाता" (एतत्तु भव्या—योग्या) । भव्यं शुभे च सखे च योग्ये भाविनि च, त्रिषु" ।

† मविण्डिया = Of India = भारतस्य । भारतस्य रत्नमालिकेवियमासीदित्यर्थः ।

‡ इण्डियान् = The Indian. भारतवासी जन इत्यर्थः ।

इयं पनः "टार्" * गगनेऽप्यविशिड्या
 भुवं समुद्दीपयते स्म सुश्रिया ।
 तथा धरासन्नतया निपाततः
 द्यतो भर्वाऽयं तमसेव चाततः ॥ ७ ॥
 अपि न सा महिषी भुवि केवलं
 जनपदेष्विव माट्टभवं बलम् † ।
 द्यतपदा कपटांश-वह्निःस्थले
 शशिकलेव जनौषधि-मण्डले ॥ ८ ॥
 जगति वत्सगणेष्वतिवत्सला
 वितमसा विधिना रचिताऽबला ।
 भववने विषमे सरला नवा
 मधुलतेव च शान्तिवनोद्भवा ॥ ९ ॥
 विषमं खलु काल-धर्षणं
 यदुदस्तीद्यत-माट्टदर्शनम् ! ।
 सहसाद्य शुचानया जगत्
 द्यतमुच्चैरथ नाम दुःखवत् ॥ १० ॥

* टार् = Star = नक्षत्ररूपिणी । इयं भारतस्य गगने नक्षत्ररूपिण्यासीदित्यर्थः ।

† इयं श्रीकामा मातेवासीदिति भावः ।

अयि ! कुत्र गता विहाय न?-
 स्तव मातर्विसुखः प्रजाजनः ।
 विलपत्यनिशं मुहुर्मुहु-
 र्गुरु-शोक-व्यथया स-हाड्डडः ! * ॥ ११ ॥
 क्व नु तेऽद्य कहीनुरो मणिः ? †
 निहितेयं क्व च वा त्वयावनिः ? ‡
 सकलं भुवि पुत्रसात्कृतं !
 ननु किं द्रव्यमितस्त्वयाहृतम् ? § ॥ १२ ॥
 अयि मातरितः क्व विद्रुता ?
 जगतः पश्य शुभे ! धृतिञ्चुप्रता ! ।
 तव पुत्रगणाश्च भारताऽ-
 श्विरकालं महिषि ! क्षतिं गताः ! ॥ १३ ॥
 यदिदं तमयस्य ते नवं
 ननु राजासनमुच्च-गौरवम् ।
 न च तत् स्थिरदीक्षितं जना-
 स्तव शोकाश्रुभिराविलेक्षणाः ॥ १४ ॥

* स-हाड्डडः—विलापध्वनिभिः सह वर्णमाल इत्यर्थः ।

† For a description of "Kohinoor," Vide Canto X.

‡ न किमपि त्वया आहृतमित्यर्थः ।

§ "जनपदे क्षुण्णितं" तद्धितप्रत्ययस्य लोपः, "क्षुण्णितवत्क्षुण्णितवत्" इति बहुवचनञ्च ।

यं यातासि भुक्ते विहाय वसतिं

को नाम देशः स ते ?

पुत्र-स्नेह-शतं निरस्य जननी

संक्रन्दयन्ती प्रजाः ।

दुःखार्त्तं सकलं न पश्यसि कथं ?

मातर्जगद्रोदिति

भ्रष्टा शान्तिरघोमुखी, कुरु द्रुपा-

मेह्येकवारेक्षणम् * ॥ १५ ॥

या च्छायाफलिनीव या च करुणा-

कान्तारमध्योद्भवा

दीनात्तीन्धन-धूम-केतन-शिखा,

या राज्यरक्षौषधिः ।

सा नास्तीति विधादितस्य जगतो

नमोत्तमाङ्गं शुभे !

का चाघ्रास्यति हर्षपूर्णहृदयम्

हा ! त्वां विना मातरम् ? ॥ १६ ॥

साशीतिद्वयवर्षभागपि नवा, *

प्रेक्ष्येव देशेतिका†-

माज्ञास्त्रेण निवृत्तत्र, शान्तिकमलां

संस्थाप्य चासीर्मुदा ।

कैर्दोषैरिदमाधिपत्यमखिलं

त्यक्त्वा प्रियाः स्वाः प्रजा

निष्कारुण्यकलेव गच्छसि ? शिशु-

क्रौडैव ते क्रीडितम् ! ॥ १७ ॥

मातर्दीनजनालिदुर्गतिदशा-सन्दोहसन्नाशने

मुक्तावस्थ-दया-कपाट-पटिके ! च्छाये ! वटस्याध्वनि‡।

मध्याङ्गार्कविमेषमण्डलकरोत्तमे जगन्मण्डले

का च्छायामवतारयेत्पृथुतरस्रेहा प्रजामस्तके ? ॥ १८ ॥

यात्रासिद्धिरदीक्षणे फलमुखी

क्षेमङ्करीवाद्य या

भूत्वैव दुःखसुखामिषे धृतरसा

सा भूचरौ खेचरौ ।

- * "Even to the end she retained the freshness, the warmth of affection and the energy of youth."—Extract from the Viceroy's Speech at the Legislative Council.

† ईतिकाम्—चतिष्ठतिप्रश्तिकाम् ।

‡ सुतोत्थारव्य पटिकीतिपर्यायं सम्बोधनपदम् । (ज्ञानानां सम्बन्धे) अध्वनि वटस्य च्छाये च्छायेव लम्,—एतदपि सम्बोधनपदम् ।

उड्डीना गगनेऽप्यलक्षितपदा *

जीर्णाद्दुर्नीडतो

हा ! याता नृपतेरनेकसहच-

र्यैकाकिनी कामिनी ! ॥ १६ ॥

सिक्ता भूर्विरहेण तेऽयुसलिलैर्नक्तं खगीवास्तवाक्,
शृङ्गं भङ्गमिवैति किं हिमगिरेर्वातेऽल्पशो वाति वा ?
गम्भीरं रुदतः शृणु ध्वनिमिमं नान्योऽद्य शब्दोऽम्बुधौ
कुर्वन्नाकुलमेव सर्व्वमटति त्वच्छत्रभङ्गध्वनिः ! ॥२०॥

मातर्मातरिति प्रमाद-पततां

संजल्पतां नित्यशः

स्रहादेव तदुक्तिरेति विवरं

नाभ्येति वा श्रोत्रयोः † ।

- * चेमङ्करीति—कल्याणप्रदः प्रसिद्धनाम्नी पक्षिणी । तस्याः सादृश्यं विजयिण्यामा-
रीपयति । उदीचये—चेमङ्करीं यात्राकाले पश्यतां जनानां सा फलप्रसवित्री भवति
इत्यर्थः । चेमङ्करी हि कामिने हृतरसीति प्रसिद्धं, विजयिन्यपि स्वर्गसुखे हृतरसा ।
चेमङ्करी यथा भूचरी खेचरी च, तथा विजयिन्यपि पूर्वं भूचरी, अपुना स्वर्गगमक-
काले खेचरी । अलक्षितपदा—अलक्षितगतिः ; पद्ये उड्डीयनकाले अन्यैरदृश्य-
चरणा ।

† मातः ! तत्र श्रोत्रयोः स मातर्मातरिति शब्दः अभ्येति न वा सम्प्रति इति
भावः ।

सा कस्माच्चिरसंस्कृतिः स्मृतिपथं
 त्यक्त्वा व्रजेद्विस्मृतिम् ?
 कष्टं किन्तु चिरायते प्रजजनं *
 संच्छाद्य नित्यं स्थितम् ॥ २१ ॥
 आकाशात्कमलालयाज्जलनिधे-
 नक्षत्रराज्याञ्च वा
 का देवी “बिबि”रित्युपाधिपिहिता
 जाता महीमण्डले ? ।
 वाग्वल्लीञ्च ततो मनुष्यविपिने
 मिथ्या-वचः-पुष्पितां
 दृष्ट्वा सत्यपरायणा किमु हठा-
 दाससे गतान्तर्हितम् ? † ॥ २२ ॥
 इन्द्राणी जगताञ्च या प्रियसखी-
 वासीः सखीनामिव
 प्रौढश्वीः शशिनः कलङ्करहिता
 बन्धुव्रजेन्दीवरे ।

* सा चिरसंस्कृतिः—प्रमादपतितानां जनानां मातर्मातरिति ध्वनिप्रादुर्भावरूपः संस्कारः । प्रजजनं—प्रजाम् ।

† सदा सत्यपरायणा तं किं मिथ्याकृतं भुवनं दृष्ट्वा अन्तर्हितासीः इत्यर्थः ।

प्राजये * विपिने फलप्रदलता
 मातेव या स्नेहद्वत्
 सा नष्टापि न नश्यसीति परया
 कौर्त्तेव संजीवसि ! ॥ २३ ॥

एकत्र प्रलयोऽन्यतः समुदयः †
 प्राग्वत् क्रियापल्लवै-
 लीलेयं जगदीश्वरस्य भुवने
 नित्या नवा घूर्णते ।

ईरूपे ‡ भुवि लण्डनादिऽसहिते
 त्वं भारतादौ पुनः

साम्राज्ये रचितासि † कुत्रचिदहो
 सम्राट्प्रिया सुन्दरी ॥ २४ ॥

सादृश्यं तव नास्ति ॥, या च कविभि-
 स्तूह्यते गीयते

सर्व्वाङ्गेऽपि च भारतस्य च भुवः
 खण्डेऽद्य लण्डे क्व तत् ? ।

* प्राजये—प्रजासम्बन्धिनि । † प्रलयः—तिरोभावः । समुदयः—चाविर्भावः ।

‡ Europe § London. ¶ रचिता—कृतजन्यपरिग्रहा सम्पत्ति ।

॥ "The British empire has had no such queen, gracious, wise, dignified, symbolising all that was most enlightened and progressive, of pure and stainless life. India, in its long cycles, has had no such Empress, tender-hearted, large-

जानक्याः कियदेव चारुचरितं,
 किञ्चिच्च धर्मस्त्रियो
 लीलायाः कियदस्ति, किञ्चिदपि ते
 तद्भानुमत्या अपि ॥ २५ ॥
 प्रागासीद्दमयन्तिका नलबधूः
 प्रातःस्मृतावङ्गना
 तद्द्राक्षसराजपट्टमहिषी
 मन्दोदरी सुन्दरी ।
 ताराद्याश्च ; हि तत्र तत्र लसिता-
 न्युद्गीक्ष्य नामाक्षरा-
 ग्यस्माभिः स्मृतिपुस्तके तव द्यतं
 नामाद्य संगुम्फितम् ॥ २६ ॥
 उत्तुङ्गैर्विभवैरनन्तसुखिनी
 दुःखं न वेत्ति स्म या
 या कल्याणपरम्पराभिरभितो
 दृष्टिं गता पीवरीम् ।

minded, just, humane, the loving parent of her subjects of
 every race and clime."—*Extract from the Viceroy's Speech
 at the Imperial Legislative Council.*

सा यच्चैव च तत्र भारतगिरि-
 स्तच्चैव भूमण्डला*—
 नीत्यालोच्य मुदा भ्रमेण च यमे-
 नाङ्गाय नीता हि सा ॥ २७ ॥
 त्वामानीय महेन्द्र-गौरवमधः-
 कर्त्तुं यमेनेच्छता
 व्यग्रेणैव ह्यतामुनासि विमला
 भूमण्डलाखण्डला ।
 स्वर्गे त्वामभिपश्यतोऽस्य च ततः
 शून्यं त्वया स्वालयं
 स्पृङ्गेण्ड्रेण हता ; लुलापकगता
 घण्टैव सा केवलम् ! † ॥ २८ ॥
 हा ! कुचाद्य धराविश्लथ्यकरणी ?
 कुचाद्य सञ्जीवनी ?
 कुचाप्यद्य तथा विषौषधमणिः ?
 काब्धेः सुधा पावनी ? ।

* तदानयमेनैव सर्वे कृतान्तनगरे आनीतं भविष्यतीति आलोच्येत्यर्थः ।

† तन्तु स्वर्गे गतवती, न तु यमालयम् ; अतः कस्यश्चिद् भाशायाः साफल्यं न इति भावः ।

कल्याणीः फलिनीर्जगज्जनपदा-
 न्नीत्वा वहिः, कुच ताः ? *
 किं नामेह द्यतं न धातरधुना ?
 शान्तिः द्यताऽवाङ्मुखी ! ॥ २६ ॥

एकस्या विरहेण सर्वमखिलं
 शश्वद्विषखीद्यतं
 स्कन्धे दुर्वहमावह स्वयमिमं
 भूराज्यभारं विभो ! ।
 स्वत्पुत्र्यां किमहो ! विधातरधुना
 साम्राज्यपायास्तुटि ? †-
 स्तेनैषा कलिता ‡ स्वया हितकरी
 श्रीराजराजेश्वरी ! ॥ ३० ॥

या काराभिधमेव बन्धनगृहं
 दंशादिकानां सदा
 कौटानामथ वारिवर्षणघटा
 यस्या बभौ प्रस्फुटा ।

* कल्याणीर्विशल्यकरण्यादिफलिनीर्जगज्जनपदी वदिनीत्वा कुच ताः स्थापिताः सम्प्रतीति कविः विधातारं खेदोत्तमा पृच्छति ।

† सामान्यपालिकायास्तस्याः विजयिन्या इत्यर्थः । तुटिः—प्रभाव इत्यर्थः ।

‡ कलिता—मन्त्रजोषं नीत्वा, तद्राज्यपालनार्थेनित्यर्थः ।

छायास्निग्धतमा च पुष्पखचिता
 सा पाटलाख्याटवी
 नष्टा हा ! मशकद्भिर्तो निजकरै-
 र्गण्डे जगन्ताडितम् ! * ॥ ३१ ॥
 दण्डे श्वासनिरोधनेन रचिते †
 या चेच्छयासीत् सुधा,
 याच्चाघोषणदुन्दुभिध्वनिरिव
 हारे प्रजानां वहिः ‡ ।
 दस्युनामथ तस्करस्य च पुनः
 कारा च या जीवनं
 सा नास्तीति जिगीषयारिरसकृत्
 कालञ्च हा ! प्रेक्षते ॥ ३२ ॥
 नणां शून्य-तमः-समष्टिरथवा
 चक्षुर्जलं शोचतां
 शूणामपि मस्तकस्य सहसा
 संस्मन्नप्रक्रिया ! ।

* या दंशमशकादीनामिक्तव-वस्त्रमलेषभृता पाटलाटवीवासीत्, इदानीन्तदटवीभ्रंसान्
 दंशमशकादीनां पुनरपि सञ्चारभौतिः सम्भवंथति । यच्छासनमहिना दस्युतस्करा-
 दीनां सचारी नासीदिति निर्गलितार्थः । मशकद्भिः—मशकादीनां इद्विभवात् ।

† श्वासनिरोधनेन रचिते दण्डे—षष्टिकाटे इति भाषा । The Gibbet.

‡ This refers to the Great Magna Charta of India of 1858
 (Vide Canto IV., 49).

कम्प्यो वा पुनरेव भारतभुवः
 कामं स-कोलाहलैः
 सर्व्वग्रासकरः कुतोऽयमटति
 त्वच्छत्रभङ्गध्वनिः ? ॥ ३३ ॥
 शुष्का स्थास्यति वा न वेति महती
 वङ्गेऽद्य गङ्गानदी !
 पद्माद्याश्च तटद्विषः कलकलै-
 रुदेजयन्ते श्रुतिम् ! ।
 पाश्चात्येऽपि च सैव दुर्द्दिनकथा ! *
 भूयः किमावेद्यते ?
 भङ्गाट्टालकगोपुरं हि जगतः !
 कष्टं किमस्मात्परम् ? ॥ ३४ ॥
 एतावत्यथ निष्ठिकेति † जगता-
 म्बुविन्दुवञ्चञ्चला ! ‡
 सर्व्वं दुःस्थमिव, अमी हि विफलो,
 देशोन्नतिः किम्फला ? ।

* दुष्टानां जगति स्थितिः, मङ्गलालयानाम् तिरीभावः । पाश्चात्येऽपि सा मङ्गलालय-
 तिरीधानरूपा दुर्द्दिनकथा सम्भति जागर्त्तीति तात्पर्य्यार्थः ।

† निष्ठिका—परिसमाधिः ।

‡ अम्बुविन्दुवत्—अम्बुविन्दुवत् इत्यर्थः ।

भो भो भारतवासिनः ! श्रुतमिदम् ?

. बभ्रन्तु चित्तं शनै-

र्ही ! कष्टं शतकोटिरोदनरवै-

र्नाभ्येति तद् यद्गतम् ! ॥ ३५ ॥

अस्मिन् ये जगदुन्नतौ धृतरसा

ये चोपकारे रता

धन्यास्ते, शुभमस्तु, ये च सततं

कुर्वन्ति चेष्टां शुभाम् ।

येनैकेन * विडम्बितं जगदिदं

निर्वाक् च सन्दूषितं

तद्गङ्गाय किमौषधं, न च सभा

तस्यार्थमाह्वयते ? ॥ ३६ ॥

खृष्टादेर्महिमादयः प्रकटिता

याः सर्वजात्यानने,

यास्तज्जातविभूतयोऽपि च, तथा

भौती कथा तद्गता ।

* येनैकेनेति—विजयिनीतिरोधानरूपेणामहसेन इति भावः ।

तद्-विश्वासगिला तु संशय-जरत्-
 कन्यादृताऽन्तश्चरी
 सर्व्वं चर्व्वति हा ! भ्रमाश्रपवधूः,
 सत्यञ्च हा ! कम्पते * ॥ ३७ ॥
 सन्देहो बलवान् न विश्वसिति को-
 ऽप्यस्मिन्नतीतां गिरं,
 याता भूतकथा विभूति-पुटिता
 दूरेऽवतारैः समम् ।
 देशा वाद-वितण्डया कवलिताः,
 सत्योद्धृतिर्दुर्लभा ;
 सा त्वं † हा ! क्व गतेदृशेऽसि विषमे
 या खृष्टविश्वासिनी ? ॥ ३८ ॥
 सन्देहादितुषारपातगलिता
 विश्वासपद्मस्थियो,
 हा ! दुःखं जनयत्यसत्यवचनं
 सत्यप्रियाणां नृषाम् ! ।

* अधुना षड्भिः श्लोकैः, लोकाणामवताराद्यतीतघटनाप्रत्यक्षे चनाश्यां कथयितुं प्रसूयते। तद्वत्ता भीती कथा—खृष्टस्यालौकिकातीतघटनापरम्परा इत्यर्थः। तज्जात-विभूतयः—खृष्टस्य कौर्तिकलापादस्य इत्यर्थः। भ्रमाश्रपवधूः—भ्रमरूपनिशाचरी-त्यर्थः। खृष्टादीनामवताराणाम् अलौकिकदृशान्नाप्रत्यक्षे सम्प्रति लोकाणामविश्वासी-दृश्यते ; अहो सन्देहात्मानः साम्प्रतिका लोकाः किमपि न विश्वसन्तीति तात्पर्यार्थः ; † सा त्वमिति—विजयिनीनभिप्रेक्ष्य उक्तम् ।

कुचैतच्च निवेद्यते ? नृप-पदे
 त्वं नासि शान्तिप्रदा !
 खृष्टादेरिव किं तवापि भविता
 दोलायिता संस्थितिः ? * ॥ ३६ ॥

कः कं स्तौति ष्टषा निरुक्तिनिकरै-
 नोद्दीक्ष्य तद्भूतिकाम् ?
 सर्व्वा एव च जातयः किमु न ता
 धान्यान्भुक्तिं गताः ? ।
 सत्यानामपि घोषणासु वदनं
 येषां विलम्बायते
 ते मिथ्याभिविलिख्य पुस्तकदले
 केऽपि श्रमानाययुः ? † ॥ ४० ॥

• खृष्टादिस्त्ववतार एष सुदृढः
 साक्ष्यैर्जगज्जातिजै-
 स्तद्भूतित्वमपि प्रतीतिविषयं
 तत्तन्निमित्तं यतः ।

• किं भविष्यति काले तवाप्यस्तित्वविषये लोकानां सन्देहो भविष्यतीति शङ्कते ।

† पुस्तकादिषु यदतीतपुरुषाणां घटना निबन्धा इत्यने, तत् मिथ्या भवितुं नाहंति ।
 ऐश्वर्यादिकं प्रत्यक्षीकृत्यैव तद्वृत्तान्ताः खिपिबन्धाः बन्धुवद्भिः, अन्यथा स्वल्पप्रियास्तै
 कथं मिथ्या रटयिष्यन्तीति तात्पर्यार्थः ।

ऐश्वर्यैरवतारताऽवतरति,
 क्षौण्या यथा राजता ;
 भूयंशे च वहिष्कृते क्व नृपता ?
 सर्व्वे समाना जनाः * ॥ ४१ ॥
 विश्वासाद्बहुदूरराज्यवसते-
 भ्रान्त्या गृहीताज्जनात्
 यस्मान्नालभते किमन्यदधिकं
 मानं स्थिरोऽपीश्वरः ! ।
 त्वत्सत्तायवतारवत् समयतः
 किन्तेन विश्वास्यते ?
 तद्भङ्गाय सकृद्भवाद्य कृपया
 स्वप्नप्रदा सूनवे † ॥ ४२ ॥
 स्त्रीजातिर्यदि कुचचिद्भुवि भवेत्
 सम्राट्पदेऽधिष्ठिता
 तद्राज्ये नृप-भक्तिभिर्जवनिका-
 पातो न च श्रेयसाम् ।

* ऐश्वर्य्यं विभूत्यादिकमभिधीयते अवतारादी लोकाः विश्वसिति, नात्यथा । नृपत्वमपि तद्वत् ऐश्वर्य्यमच्छित्तमेव लोकाप्रत्ययकारकं भवति । तन्तु सर्व्वैश्वर्य्यमच्छिता आसी-
 रती लोकाप्रत्यये सन्देहो नासीति निर्गलितार्थः । राजता—नृपत्वमित्यर्थः । भूयंशे—
 ऐश्वर्य्यांशे इत्यर्थः ।

† अविश्वासस्य दृश्य एव प्रतापः यदीश्वराक्षितमानेऽपि सन्देहो जायते । अतः लोका-
 क्षवापि अक्षितविवशये सन्देहाक्रान्ता भविष्यतीति तदपनीदनाय त्वं पुत्राय स्वप्नप्रदा
 भवेति तापव्यायः ।

एष त्वद्विरहः प्रमाणयति तत्,
 येनाभिमतो जन-
 स्वामेव स्मरतीति सर्वमनसा,
 त्वां तां पुनः शोचति ॥ ४३ ॥
 लण्डे * प्रागेलिजाबेथ † समजनि महिषी
 ख्यातकीर्त्तिः पुरैका
 तत्प्रेतात्मा कदाचिद्भवति यदि जनै-
 रप्यदृश्योऽपि दृष्टः ।
 भूपानामप्यशान्तिं भयमपि जनयेत्
 स्नावयेद्वासृजा गा-
 मित्येवाद्यापि राज्ञः पुरि फलितफला
 किंवदन्तीयुरूपे ‡ ॥ ४४ ॥
 तं दृष्ट्वा या चिर्वर्षादुपरि मृततिथेः
 किंवदन्त्या विभीता,
 श्रेयः-प्रेयेऽऽप्यथासीर्धृतमतिरसकृत्
 तत्क्षणं त्वं प्रजानाम् ।

* लण्डे—इंग्लण्ड (England), Vide note on Canto I., 23.

† एलिजाबेथ—Elizabeth (Queen).

‡ इयुरूपे—Europe. This story got abroad after the death of the Queen through the news-papers.

§ श्रेयः-प्रेये—“श्रेयाश्च विरीधः शान्तिविकः” इत्यनेन शब्दैकवद्भावः । तं—प्रेतात्मानमित्यर्थः ।

ईशध्यानाभिमग्ना प्रकृतिचयहिते

सुच्छयन्यात्मविभ्रं,

सा त्वं कुचासि मातः कस्यमयि ! गता

ताः प्रजा वञ्चयित्वा ? ॥ ४५ ॥

(युग्मकम् ।)

यस्मिंस्तिष्ठसि तिष्ठ तिष्ठ सततं

तत्रैव च खेच्छया

त्वादृश्याः पुनरीक्षणं विधिद्वतं

प्रागेव दूरीकृतम् ।

एकं प्रार्थयते प्रजा शुचिगता

संवत्सराभ्यन्तरे

पचन्स्वत्करनिर्मितं, न च कथं

तस्मिन् वदान्यायसे ? ॥ ४६ ॥

गुड्-मणिं * न भवत्यहो ! सुशिथिला

कार्ये गतिर्व्यज्यते,

प्राथं नाम धनं न चेच्छति जनात्

त्वच्छोकदुःस्थो जनः ।

एतान्येव वदन्ति केवलमिमे

लोका भृशं दुःखिताः—

‘एतार् मादार् किमविशिष्टया ? जनगति-

र्हा ! वेनिफेक्ट्रेस् तु किम्?’ * ॥ ४७ ॥

सेनाभिः परिरक्षिता नलबलैः-

रभ्रंलिह्ये मन्दिरे

वैद्याद्यैश्च सुशिक्षितैः प्रतिपदं

या चोषधैः सेविता ।

अर्थश्रीरपि यां ररक्ष सततं

पाश्र्वोपविष्टेव सा

हा ! तस्या निधने जगत्पुनरिदं

नास्त्येव नास्त्येव नः ! ॥ ४८ ॥

अथद्वेयमिदं तवाद्य निधनं,

प्रत्येति तत्कोऽन्तरे ?

या चैका प्रतिमूर्त्तिकोटिविता

वक्तीव माध्वीं गिरम् ।

* एतार्—Star. मादार्—Mother. अविशिष्टया—Of India. वेनिफेक्ट्रेस्—
Benefactress.

नल—नाशिकाजम् ।

श्रान्ता नाम किमद्य राज्ञ-धुरया
 फ्रगमोर * -सञ्ज्ञे स्थले
 निद्रास्येव सुखप्रसुप्तिरसिका
 पत्या समं सुन्दरौ ? ॥ ४६ ॥
 पुत्त्रेणैव गणाधिपेन महता
 सेनाधिपेनान्यतः †
 प्रेत्यामुत्र निषेविता च सततं
 श्रीभ्याञ्च या पार्श्वयोः ।
 आसीना बलवद्विपक्षमहिष-
 स्कन्धे विभङ्गाद्धति-
 र्हासन्नाद्य शरत्, शिवद्युतिमती
 सा कुत्र दुर्गा-पटी ? ॥ ५० ॥
 इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनोकाव्ये
 कवि-विलापो नाम सप्तमः सर्गः ।

* Frogmore (Vide Canto VI.)

† गणाधिपेन—गणेशेन ; पत्ने गणानाम् कधिपेन प्रभुषा । सेनाधिपेन पुत्रेण—
 कार्लिसेवेन ; पत्ने Duke of Cannaught. श्रीभ्यां—लक्ष्मीसरस्वतीभ्यां, पत्ने
 श्रीमाभ्याम् । शिवः—महादेवः ; पत्ने शिवद्युतिः—मङ्गलद्युतिः ।

स एष जातः समुदीर्णराज्ये
 भिक्टोरिया-रत्नगुहानिकाव्ये * ।
 ब्रह्माश्विजीवेश्वरखटवर्षे †
 नभेस्वरे ‡ मासि नृणां प्रहर्षे ॥ ४ ॥
 नभेस्वरे मासि नवे नवाहे
 मुदा सुसज्जीकृतसर्ववाहे ।
 राज्ञाज्ञया किं न बभूव ह्यथं
 दृष्ट्वा हि सन्तानमिमञ्च पित्रम् ? ॥ ५ ॥
 नाम्ना वकिंहाम§-महोच्च-हर्ष्यं
 तज्जन्मना रम्यतराच्च रम्यम् ¶ ।
 विचित्र-चित्रं, मणिरत्नहारं
 दधञ्ज्वलद्यच्च शतप्रकारम् ॥ ६ ॥

* निवाये—रुडे ।

† १८४१ खटवर्षे ।

‡ November.

§ Buckimham Palace. "Buckimham Palace, the town-residence of Queen Victoria, occupies the site of Buckimham House. The present building in the classic style was erected in 1825—35 by Nash. The Picture-gallery contains a specially fine collection of pictures by the great Dutch masters."—*Encyclopedia Britannica*.

¶ रम्यम्—वभूवेति शेषः ।

हर्षैः प्रयातेऽपि च कालजाले
 पुनश्च यस्यैव विवाहकाले ।
 अभन्मुदा पात्रगता परीक्षा
 विसिस्मिये वीक्ष्य जनोऽस्य शिखाः * ॥ ७ ॥
 परीक्षणेष्व्वात्मगुणप्रभावतः
 नमत्तुलाक्रोडिरभूत् स भारतः † ।
 ततो जहर्षातितरां सदःस्थलं
 सपाणिवाद्यञ्च बभौ कुतूहलम् ॥ ८ ॥
 डेन्मार्क‡राजेन्द्रसुता प्रहस्य
 करं दधारात्मकरेण तस्य ।
 सा वल्लभा,ऽस्याञ्च स वल्लभोऽभूत्
 ततः प्रभृत्येव तयोर्बभौ मुत् ॥ ९ ॥
 अविन्दुवस्विन्दुमिते स्वमेके
 खट्वस्य षट्कालकृतातिरेके § ।
 मार्च्¶ १ दशाहे स्फुटपद्ममस्याः
 स एड्मोयार्ड् पाणिमुवाह तस्याः ॥ १० ॥

* "The training of the Prince of Wales (the new king) was carried on under his own (Prince Albert's) superintendence ; and it may be questioned whether so much wisdom and care was ever bestowed on the upbringing of an heir to the British throne."—*Ibid.* † सः—पात्र इत्यर्थः । भारतः—दुष्यानां भारतेषु ।

‡ Denmark. § १८६१ खट्वस्य । खमीके—वर्षे । ¶ March.

डेन्मार्कराजेन्द्रसुताऽस्य राज्ञी,
 स्वयं स्वधर्म्मप्रवणञ्च वाग्मी ।
 साऽसावसावेकमतप्रपाती
 तडित्तडिद्वानिव संविभाति ॥ ११ ॥

नदीव तं प्राप्य नदीशमेषा
 दिने दिने नूतनरूपवेशा ।
 प्रव्याकृतास्यार्पितविश्वजालं *
 दिगीश्वरी सा प्रनिनाय कालम् ॥ १२ ॥

या स्वर्गजेवास्ति न लोकजेव
 यालोकजेरुडे ति † समाख्ययेव ।
 सा तस्य भपस्य विवाहपात्री
 भूसिन्धुपुत्रीव सती सुगात्री ॥ १३ ॥

सुचारुमध्यं कृशमादधाना
 या स्वर्णवर्णेन विराजमाना ।
 देवीव “त्रीवीति”‡-समाख्यया सा
 श्रिया च सन्दीप्तिमती सुभासा ॥ १४ ॥

* प्रव्याकृतं विक्रतीभूतं यदास्यं सुखं तस्मिन्नेव अर्पितं विश्वजालं येन (कालिन) त-
 मित्यर्थः । (इत आरभ्य राज्ञा यालोकजेष्वायाः वर्णनं क्रियते, १२—१६) ।

† Alexandra (Queen).

‡ त्रीवीति भावा । ईश्वरीयनारीत्यर्थः ।

या रत्नगर्भा सधवा सपुत्रा
 गृहीतसर्वोच्चविवाहसूचा ।
 अनन्यशोभा पतिवल्लभा च
 दधाति सर्वत्र सुमिष्टवाचः ॥ १५ ॥

आलेकजेण्डा सहचर्युदारा
 सा मन्त्रिणौवास्य शुभाभिसारा ।
 पट्टस्य राज्ञी च सुशंसनीया
 तथा दयामूर्तिरमानवीया ॥ १६ ॥

सैषा सुदृश्या तिलपुष्पनासा
 स्मेरा च सर्वाङ्गविलग्नवासाः ।
 क्वाथेव राज्ञोऽङ्गचरी सखीव
 प्राग्जन्मविद्या ननु सम्मुखीव ॥ १७ ॥

या सुन्दरी चारतिलोत्तमेव
 राज्ञोऽस्य भग्याथभिभाविकेव ।
 सौभाग्यकुण्डेषु कृताभिषेका
 सर्वेषु कार्येषु लसद्विवेका ॥ १८ ॥

यालोकजेन्द्रायुधपञ्चवर्णा *
 वासोभि, -रुचैर्मणिपुष्पकर्णा ।
 प्रिया च राज्ञः प्रियवाग्वयस्था
 राज्ञीषु सर्वास्वधुना बशस्या † ॥ १९ ॥
 मुखेन तुङ्गा जितवारिजेन
 धृतास्यविम्बा नखदर्पणेन ।
 स्वकञ्चुकत्विङ्भिरनेकमाना
 विदुल्लता-गौरवमादधाना ॥ २० ॥
 स्वभाग्यमुद्दिश्य सपुष्पगुच्छा
 करारविन्दे धृतमत्स्यपुच्छा ।
 नारौ वरा चारुतरा वरेण्या
 सुसज्जिता भानुमतीव वेण्या ॥ २१ ॥
 चित्तं विभूतौ प्रबलं यथाव-
 द्दोषां पुनर्मानवज्जन्मभावः ।
 मन्येऽद्य तेषामियमेव माता
 योग्या, श्रियाञ्छा भवितुं विभाता ॥ २२ ॥

* यालोकजम् इन्द्रायुधम् इव पञ्चविधो वर्णो यस्या इत्यर्थः ।

† बशस्या—“इव साङ्ग”रित्यनेन ‘माग्निताम्’ इति सम्यक्तयः । अथवा ‘स्वर्गादिभ्यो ब’इति भाष्योक्तेः यत्रस्यन्दस्य स्वर्गादिभ्यो पाठान्त, प्रतीकनापि सम्यक्तयः ।

करादिरेखा खलु तादृशीनां
 श्रियं विधत्तेऽभिमतां सुपौनाम् ।
 अगोचरे वा बुधगोचरे वा
 सा तादृशी तद्गुण-तत्प्रभावा ॥ २३ ॥

इयमेव विराजितभाग्यफला
 भवभूमिचलेव सुधांशुकला ।
 इयमेव नवा नवचन्द्रमुखी
 पतिरेवमिभामवलम्ब्य सुखी ॥ २४ ॥

श्रियश्च किं कञ्चुलिकामतल्लिका ? *
 विरिङ्गमाणा किमु हेमवल्लिका ? ।
 वियञ्चला वा किमिहेन्दुचन्द्रिका ? ;
 सुदूर-भास्वज्जय-वैजयन्तिका ॥ २५ ॥

मनोमयी रत्नकलाभिवेशितु-
 गुणं दधानाच्च, कुलङ्करि पितुः ।
 प्रजाऽवनव्यस्ततरः प्रजापति-
 चकार किं तां जगतः परा गतिः ? ॥ २६ ॥

(कुलकम् ।)

तया समं विंशशतोत्तमाङ्गे
 स्त्रियोऽतिराज्ञाः * समये च साङ्गे ।
 खट्टीयके, सम्प्रति धर्मरूपः
 सुतो महिष्याः स बभूव भूपः ॥ २७ ॥

अदृष्टदोषस्त्वय† माशुतोषः
 सागःसु यस्यास्ति न कोऽपि रोषः ।
 रुषा तटन्ने जलधावशान्ते
 क्व स्थापयेद्भूः स्वपदं वतान्ते ? ॥ २८ ॥
 यस्योन्नतिध्यानतयेव धात्रा
 सर्वाङ्गशोभा विहिता सुभाषा ‡ ।
 भाग्यं विजित्वान्वनृपस्य सर्व्व-
 मात्माङ्गुलादेर्धनवच्च पर्व्व ॥ २९ ॥

यः सङ्गुशाङ्गो मधुरोक्तिभाषी
 तथैव सद्यौवनराज्यवासी ।
 तिरोहितान्तर्व्यसनादिरेकः
 सर्व्वप्रभुषापि लसद्विवेकः ॥ ३० ॥

* अतिराज्ञीति—“न पूजनात्” इत्यनेन पूजनार्थकत्वात् असाहाय्यो न । “अतिरति-
 क्रमश्च च” इति सूत्रेण ‘अतिः’ पूजनार्थकत्वम् ।

† इत्यादौ शीघ्रवचनपरतिवचनं विद्यते (१८—४७) ।

‡ सुभाषेति—भाषा करिष्यद्, परिभाषं वा ।

वह्निः कदापीन्द्रगुणाच्च यो न,
 क्षितीशसेव्यश्च सुदृश्यघोणः ।
 यशःप्रपूर्णावनिमध्यकोणः
 स्फुरत्यसौ सन्निभया मघोनः ॥ ३१ ॥

करग्रहाष्टापदसूत्रशक्त्या
 निगुम्फिता चापि दृढानुरक्त्या ।
 आलेकजेन्द्राख्यनरेन्द्रबाला
 विधाटतस्तस्य च कण्ठमाला ॥ ३२ ॥

पदे हृदि श्रीमति चारुमस्ते
 राजाङ्गचिह्नं किल यस्य हस्ते ।
 द्वौ साम्प्रतं तेन च राजराजौ
 जगत्यमुष्मिन् धनदौ * विराजौ ॥ ३३ ॥

पठन्ति यस्येह ललाटपट्टे
 न कोऽपि सन्दैपितराज्यहट्टे ।
 खसत्सुतादेः परिभुक्तभोगं
 विधाटहस्तस्य लिपि-प्रयोगम् ? ॥ ३४ ॥

स राजमण्डासनसञ्चरिष्णु-
 र्लसन्निदानीं द्विषतो * जयिष्णुः ।
 प्रजाचुटिं यो यशसा क्षयिष्णु-
 र्नाम्ना पुनर्भारतभूमिविष्णुः ॥ ३५ ॥
 उपर्यसौ भारतनाञ्च पर्वत-
 स्तलस्थरक्षाकर एव सर्वतः ।
 इमं समुत्सृज्य जनो भवान्तरे
 सुखैश्च दुःखैश्च नियुज्यतेऽन्तरे † ॥ ३६ ॥
 सभारतानां जगताञ्च वर्ष्मणे
 गृहीतभारो भुवि योऽद्य वर्ष्मणे ।
 शुभाय वर्ष्माय जयाय विद्विषां
 शुभप्रभातेऽस्तु जयन् स दुर्निशाम् ॥ ३७ ॥
 द्विषसृनां यो भृशमङ्गमेजयः ‡
 प्रजाव्रजानाञ्च तथा शुभोदयः ।
 नृपाख्यनक्षत्रकुलैकचन्द्रमाः
 स जीवतादेष शतं शतं समाः ॥ ३८ ॥

(एकादशभिः कुलकम् ।)

- द्विषतः—शत्रुन् । “न खीकेत्यादिना” षष्ठीनिषेधात्, “गव्यादीनामुपसंख्यान” इति द्वितीया । † सर्व्वदृषां राजत एव दुःखसुखं भवतीति भावः । अन्तरि—अन्तःकरणे । भवान्तरे—भवमज्ये । ‡ अङ्गम् एजयतीति—अङ्गमेजयः, खम् ।

अनुज्ञया मातुरिलां * सुमङ्गलाः

स तामगृह्णादथ मातृवत्सलः ।

त्रिधाय भूपालजनातिसर्जनं

चकार मातुः प्रतिमाविसर्जनम् ॥ ३६ ॥

धरा तु नृणामधिदेवतेव

योषित्सु जातीयनिसर्गिकेव ।

अतोऽद्य सा सत्पुरुषानुरक्ता

न पूर्ववत् स्त्रीप्रभुताप्रसक्ता ॥ ४० ॥

नदञ्च सर्व्वं, नृपतिः पुनर्नवो

नृपान्तरेऽद्यापि न कोऽपि विप्लवः ।

उपस्थितं सम्प्रति भीतिखण्डनं

नवं धरित्रयाः पुनरेव मण्डनम् † ॥ ४१ ॥

प्राप्य श्रियन्तां वयसा सषष्टि-

र्धत्ते च शून्मथनाय यष्टीः ।

क्षेमेषु योगेषु च सम्प्रसक्तः

स्मरञ्च मातुः पदमेव भक्तः ॥ ४२ ॥

* इलाम्—शुचिभी, राज्यभारमिति यावत् ।

† मण्डनम्—मण्डपारः ।

थिया च युक्तः, प्रतिभापरायण,-
 स्तथैव मातुश्च मनोऽभिनन्दनः ।
 इति त्रयेणैव शुभेन संबभौ
 शुभक्षणे तुङ्गगते जगद्रवौ ॥ ४३ ॥
 शिखेव दीपस्य, सुवर्णभास्वरं
 ससज्जं यं सूनूमिमं नृणां वरम् ।
 पुपोष यं स्नेहशतेन दक्षिणा
 महिष्यसौ शत्रु-भयस्य भक्षिणा ॥ ४४ ॥
 बभूव स क्षत्रियवन्नरेशः
 सहादशाहाशुचिरन्यवेशः ।
 समुल्लसन्मातृदशोऽपि भूयः
 स्थितस्तदन्त्येष्टिमुखे सुरूपः * ॥ ४५ ॥
 यं प्राप्य तं गौश्व† सगौरवेवं
 जगौ स्ववत्माननतश्च गेयम् ।
 आनन्दमग्नेव विधूय शोकं
 राज्ञीकृते विह्वलितात्मलोकम् ॥ ४६ ॥

* जायन्मातृदशस्यापि न रूपज्ञानिरिति भावः ।

† गौः—पशुवती ।

इयन्धरा चारुतरात्ममङ्गलं
विचिन्तयन्तीव दधाति यत्करम् ।
स चापि तां रञ्जयितुं नरेश्वरः
स्वयं चक्रास्तीव गृहीत-तत्करः ॥ ४७ ॥

प्रेमास्य यैर्यैः प्रबभूव हार्दं
तैस्तैरघात्मीयनृपैश्च सार्द्धम् ।
मात्रे स पर्यङ्कनिमग्नमूर्त्तौ
क्षेमं जगौ प्रेत्यसुखस्य पूर्त्तौ * ॥ ४८ ॥

ततो धरापातितजानवस्ते
समावदन्नीश ! नमो नमस्ते ।
कुरुष्व कल्याणमचेतनाया
राक्षसाः परासोः पतिलोकगायाः ॥ ४९ ॥

क्षमस्व तस्या यदि वास्ति पापं
निःशेषमुद्भूय मनोऽनुतापम् ।
नियोजयैनामधुनापि साते ;
ऋजुस्वभावेषु दयाऽधिका ते ॥ ५० ॥

* सन्धिवि शीमन्नवराजकृतं नागुरन्तिम-कृतं (Funeral obsequies) वर्णयति (४८-६५)।

दोष्मान् स एवासि न यस्य बाहु-
 स्त्वां ब्रह्म चास्त्रेति गडेति चाहुः * ।
 पश्यस्यचक्षुः, पदवानगन्ता,
 चैतन्यरूपोऽसि, न तेऽस्ति हन्ता ॥ ५१ ॥

क्षुद्रादपि क्षुद्रतरोऽसि जीवः †
 स्थितां वहिर्वाक्यपथादतीव ।
 गुरोर्गरीयांश्च, तवैव याचा—
 स्वजन्मनेऽस्तीह विना विधात्रा ॥ ५२ ॥

यः केशकोटेः शतभागभाग-
 स्तुच्छो यतः स्यात् सुमनः‡परागः ।
 जीवाणुराकाशतरङ्गमज्जः
 स एव च त्वं घृतवायुसज्जः ॥ ५३ ॥

जानन् परात्मानमिवाप्तभावः
 संसारसिन्ध्वाववलम्ब्य नावः ।
 सुखे च दुःखे ह्यतथोगदानं
 ब्रह्मासि, तेऽब्रह्मतयाभिमानम् ॥ ५४ ॥

* ब्रह्मेति हिन्दवः, चास्त्रेति यवनाः, गडेति इरीयाः—वदन्ति ।

† हे ब्रह्मन्, तमेव जीवरूपेण तिष्ठसि ; जीवब्रह्मचोरमेदादिति भावः । "प्राणान्
 क्षेत्ररूपेण धारयतीति जीवः" इति ब्रह्मरभाषे व्युत्पादितः ।

‡ सुमनसां—पुण्याणाम् ।

त्वं स्वप्नमाया*—पुबषोऽसि नाष्वा
 नियन्वितः कर्ष्यफलेन दाष्वा ।
 अस्मिन् प्रपञ्चे कतिकालवासी,
 पूर्णैकतां वृष्टिद्वतेऽप्यहासीः ॥ ५५ ॥

स्त्रीमूर्त्तिमत्यै † पुबषस्य रत्यै
 नमोऽस्तु तुभ्यं स्नानकेशवत्यै ।

निरस्तमायाय सनातनाय

नमो नमस्ते पुबषोत्तमाय ‡ ॥ ५६ ॥

लभामहे नैव तवाद्य सङ्गं

नतीद्वर्तं केवलमुत्तमाङ्गम् ।

अस्माकमस्मिन् नतिबन्धमुच्चै-

र्षुहाण सर्वेश्वर ! पुष्यगुच्छैः ॥ ५७ ॥

* शहरभाष्यं, शाब्दीग्योपनिषदि ८ अध्यायः, १० खण्डं (११९।१) ।

† “लोकानामनुपकारिणी बह्वीर्मूर्त्तीर्भजते इति अनेकमूर्त्तिरीश्वरः” (सङ्ख्यानशास्त्र-
 भाष्ये, ६२ श्लोकः) ।

‡ पुबषोत्तमाभक्ति—“न निर्हारये” इति बह्वीनिषेधात्, सप्तमीसमासकारणे तु “इल-
 दनात् सप्तम्या” इति सूत्रेण पुबषेण सप्तमं इत्येवं सादृतः शेषपठ्या समासः ।
 श्रीमच्छङ्करस्य सङ्ख्यानभाष्ये इदमाह—“पुबषाणामुत्तमः पुबषोत्तमः, तत्र बह्वी-
 समासमतिषेधो भवतीति ज्ञात्वाद्यनपेक्षया समर्थत्वात् । यत्र पुनर्जात्याद्यपेक्षया
 पुबषश्च क्रियते, तथास्यसर्थात्क्रियेधः प्रकर्षणे । यत्रा ज्ञात्वा सप्तम्यस्योत्तमा, ननुजाया
 चत्तियः शरीरगतः इत्येतेषु” (शास्त्रभाष्यम्) ।

क सा शिलाचित्* कठिना दृहत्तरा ?
 क चाणवोऽस्याः कुशकोटितो वराः ? ।
 क्रियावसानेऽपि च न श्रुतैकता †
 निगद्य चैवं वत वादिनो गताः ! ॥ ५८ ॥

श्रुता कथा शोषयते च तालुं !
 कं वा ब्रजामः शरणं दयालुम् ? ।
 जगत्समूहो न शृणोषि वाचः ‡
 सास्तामतः केवलभक्तिका च ॥ ५९ ॥

नानामतं पल्लवितं सदालं
 विजृम्भते नाथ ! ततः करालम् ।
 यतस्त्विदं तत्र विलीनमस्तु
 ततो हि लब्धं न पवित्रवस्तु § ॥ ६० ॥

- * शिलाचित्—Vide योगवाशिष्ठः । चित्—परमात्मा ; चणवः—जीवात्मानः ।
 † क्रियावसाने जन्मादिक्रियावसानेऽपि उद्वेगतरङ्गाणां सङ्घ न चैकता श्रुता इत्यर्थः ।
 ब्रह्मवस्तुन एतादृशनीव काठिन्यं प्राप्तिविषये इत्यर्थः । पूर्व्वतमानां वादिनामिदमेक
 मतम् इति शेषशरणाथः (एतच्च श्रीमद्रामानुजोपनिषत्प्रतिदृष्टव्यम्) ।
 ‡ हे ब्रह्मन् ! त्वं जगत्समूहकपोऽसि ; संज्ञाकमतितुल्यानां सुद्राणां कथां न श्रुषीषि ।
 अतएव विविधवादिमार्गं, केवलीकामिकी अतिरेवाज्ञानिति भावः ।
 § इदं नामाविषमतं यद्य सङ्कलं तत्रैव विलीनमस्तु । यतो हि साहस्रमतप्रपञ्चेन
 पवित्रं ब्रह्मवस्तु न लब्धं भवतीति भावः ।

परात्परं चित्त-पद्मादगीचरे
 प्रतीतिसिद्धे जगतः शुभङ्करे ।
 वयं स्थिताः प्राप्तभयाच्चिराशया
 तव प्रसादाभिमुखप्रतीक्षया ॥ ६१ ॥
 स्थितस्य भुक्तिर्निधने च मुक्ति-
 स्तव प्रसादस्य न कापि शक्तिः ? ।
 यत्सर्वशक्तोः शुभ ! शक्तिमत्ता
 न कुण्ठिता नाथ ! महादहता ॥ ६२ ॥

काञ्चापि मूर्त्तिमनुगृह्य च भक्तजाले
 भूमा * प्रसौदति स कारुणिके च काले ।
 शक्तो भवेदथ विराड्-वचनानि सोढुं
 सार्द्धनिहस्त इह को हि पुमान् विवोढुम् ? ॥ ६३ ॥

इतीरयित्वाञ्जलिमग्रमस्ते †
 घृत्वा प्रणेमुर्धुगपत्ततस्ते ।
 शवप्रमाणैर्धनरत्नदानै-
 राक्षीमलञ्चक्रुरतीव मानैः ॥ ६४ ॥

* यो वै "भूमा" तम् सुखं, नाथम् सुखमस्तीति युतिः ।

† Vide note on Canto V., ३९, "लरासनात्तान्पचावकीश" ।

इत्येवं परिणतिमात्मनोऽम्बिकायाः
 सम्पाद्य च्छितिलक्षतस्तिरोहितायाः ।
 भूपालो निजगृहमध्युपेत्य, लोकं
 शान्त्युक्त्वा शममनयत्प्रगल्भशोकम् ॥ ६५ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनोकाव्ये
 श्रीमन्नवराजकृतप्रतिमाविसर्जनो
 नाम षष्ठमः सर्गः ।

नवमः सर्गः ।

शोकस्तु* भारतपुरे गतिमानुदारः
 सम्बाडनवोऽप्यनवचन्द्रसुधावतारः ।
 तौ द्वौ समानविभवौ रचिताधिकारौ,
 जेतुं परस्परमिमाविव लब्ध्वभारौ ॥ १ ॥

यदा यदा शोकसमाधिविस्तृति-
 स्तदा तदा नूतनराजसंस्मृतिः ।
 तयोर्द्वयोर्हर्षशुचोर्मुखं ततः
 सुधाविषं इन्द्रगतं व्यदृश्यत ॥ २ ॥
 शुचान्तिः क्षणामुखी तमोवहा
 नरेन्द्रचञ्चरी शशिशुभ्रविग्रहा ।
 अथैकतल्पे त्वनयोरेवस्थितौः
 प्रपश्यतामाविरभूच्चमत्कृतिः ॥ ३ ॥

* शोकः—राज्या वियोगजनितः ।

द्वयमपि कलिकाता वङ्गभूराजधानी
 प्रथममतिविषखा भाषते न स्म वाणीः ।
 तदनु तनुतराङ्गा तत्शुचा दृष्यमाणा
 प्रकटकृतविलापा व्याहरन्ती स्म नाना * ॥ ४ ॥

सद्यो विषखा स्म सुखं धुनौते
 बलाङ्गता केवलशोकगौते ।
 क्रयक्रियादौ शिथिलेव जाता
 नाद्यापि या प्राङ्निभयास्ति भाता ॥ ५ ॥

शुचा स्वलङ्कामदृशोऽवगुण्डनं
 न च क्व वाभूत् हरिनामकुण्डनम् ।

शुभोन्मुखी सा शुभभावमाना
 शुभाय चेष्टामकरोच्च नाना ॥ ६ ॥

क्वचित् सभा शुक्लतरा च दृष्टा
 क्वचित्पुनर्नीलरुचाभिसृष्टा ।

एकत्रतल्पे रुदितञ्च हर्षः

सद्यो नराणां हृदयं चकर्ष ॥ ७ ॥

(कलापकम् ।)

- * "From every quarter of India, news continues to arrive of unaffected grief and lamentation among all races and creeds. The feeling is that India has lost not merely a Queen but a Mother."—Extract from the *Telegraphic Correspondence that passed between the Viceroy and H. M.'s Secretary of State for India*, 26. 1. 1901.

नवनरपतिदृष्ट्वा दुर्बले शोकरीशे
जनगणहृदयान्तः किञ्चिदाश्वासयोगे ।
द्रुतमनु मनुजानां तत् स्थितानामगूढौ
युगपदभिभवन्तौ हर्षशोकौ विमूढौ ॥ ८ ॥

राजच्छत्रसरोजराजिविलस-
इल्लीतले निर्भले,

राज्यप्रन्तर्द्धतिशोकसङ्घमलिने
वङ्गादिभूमण्डले ।

चूडा सर्व्वमहीभुजां नवनृप-
स्तेनाकुलोऽपि स्वतो

मिष्टं घोषणमुच्चचार भगवान्
शान्त्यै प्रजानां ततः ॥ ९ ॥

“नवमिह मम मातुः शोकदृष्टन्दं नृभीदं

व्यथयति जगदेतत्प्रांशु तन्मामपीदम् ।

नियतिरियमुदग्रा स्यान्नवा वा नवा वा ?

वदत सकलवत्स्याः ! † तत्त्वतः सत्स्वभावाः ॥ १० ॥

This proclamation was issued on the 4th February 1901, and sent to India, addressing the princes and people of India, from the Windsor Palace by the King-Emperor.

भारतवाणिनी दपतीन् प्रजाठन्दाणि चोद्दिश्यनिर्द श्रीरघुम् ।

किमिदमतिविषया यौरवाः प्राप्तशोका
 नयनसलिलभाजः खेदवन्दोदय शोकाः । ।
 न जगति सुखमुच्चैर्दुःखमेवञ्च दत्तं
 चिरयति मनुजानामायुषस्तुल्यकक्षम् * ॥ ११ ॥
 इह हि जलमुषो ये नेत्रतः प्राप्तशोका-
 स्तदपनयत वस्त्रैर्मेवमेतन्मृलोकाः ! ।
 जगदिदमपि राज्ञा पातितं स्नेहदुग्धै-
 र्विधुरितमिव मा भूत् तैस्तु तद्भक्तिमुग्धैः ॥ १२ ॥
 नयनजलमुषां या चाग्रगण्या मदम्बा
 पुनरपि न भवेऽस्मिन्नागमिष्यत्यदम्बाः ! ।
 विगलितपयसां वो वारयेत्काद्य धारां ?
 स्वयमपनयतेमां वत्सका ! दुर्निवाराम् ॥ १३ ॥
 इयमपि मम माता स्वर्गतो गां प्रयाता
 पुनरपि दिवि देवीवाधिरास्ते विभाता ।
 इदमिह शुभदं वः श्रूयतामेकतत्त्वं
 सजस्रधिभवरारज्यं मममाज्ञाप्य दत्तम् † ॥ १४ ॥

* मनुष्याणां चाप्यरिव सुखं दुःखञ्च न चिरयतीति भाषः ।

† "Through the lamented death of my beloved and dearly mourned mother, I have inherited the throne which has descended to me through a long and ancient lineage."—
Extract from the Letter addressed by the King-Emperor to the Princes and the People of India.

विरचितकरयत्नास्तत्त्वती गां विदित्वा
 बुधरचितसभायां तन्म तन्नेति ह्यत्वा ।
 जनगणहितवन्द्ये सर्व्वतः सर्व्वचेष्टां *
 शृणुत समयमुच्चैर्धारायामो यद्येष्टाम् ॥ १५ ॥
 अधिगतपयसां † प्राक् वत्स-नृणां सरागं
 परधनमिव मत्वा स्थापयित्वाग्रभागम् ।
 इह हि भवनगर्थ्यां भूमिदेव्याः सुगव्या
 वयमिति शृणुतोच्चैः शेषभाजः स्म भव्याः ‡ ॥ १६ ॥
 शृणुत सकललोकाः ! सत्यमाज्ञापयामः
 न वयमनृतभाजोऽसत्यथे वा व्रजामः ।
 इह हि धरणिराज्ये योन्नतिर्नः प्रजादे-
 विरचितधृतिरास्तां सा पुरेवाविषादे ॥ १७ ॥
 सकरणविनयोक्ती, राजकीया च भक्तिः
 सहृदयनृपतीनां प्रीतिदा वोऽनुरक्तिः § ।
 वितथवचनगद्यं साधवो नारभन्ते
 नयनसलिलमेवं मादृशा नो सहन्ते ॥ १८ ॥
 (सुम्भकम् ।)

* Vide the extract quoted under Sloka 41 below.

† पयः—दुग्धम् । ‡ "भव्यदेव्यै"त्यादिना कर्त्तरि णिवात् । § चाहात्मिकि शेषः ।

व्यसनमपि नृपाणां चौरमटादशास्यं
 विषमयमिव तच्चैस्त्वादुषा बहुसखम् ।
 मदयति जनजातं, योजनेहात्मगर्वे
 द्रुतप्रदमथ तस्माद्दूरतः सन्तु सर्व्वे ॥ १९ ॥

श्रुतमथ सततं वः प्रत्यहं धर्म्म-नाम ?
 प्रकृतमिह नृणान्तद्रूषणस्यैकदाम ।
 फलितसुफलवृक्षस्यास्य सम्प्राप्य गन्धं
 प्रलयशतसहस्रैराविशेत्कस्तमोऽन्धम् ? ॥ २० ॥

शुक्लघुफलपुष्पेत्यादितर्कादयो यः
 स्फुरति सुखसहस्रैर्यस्य काव्योऽपि भोगः ।
 भजत न भजतेमं † नैव किञ्चिद्वदामः,
 सुखमथ न सुखं वः केवलं लोकयामः ॥ २१ ॥
 (युगमकम् ।)

प्रकृतिनिकरबाध्यो यो भवेत् सोऽत्र राजा
 ध्रुवमिति स च सम्नाट् स्तूयते भक्तिभाजा ।
 जगति विदितयेतत् वक्त्रताभिर्यदाभि-
 नैरपतिकुललक्ष्मीमाहवक्त्रोत्थिताभिः ॥ २२ ॥

* आरतीय-रूपतीर्णद्विम्ब एतद्रूपम् ।

† इत्थं—धर्ममिति यावत् ।

कर * इह चिरकालं विद्यते योऽनवीनः
 स्थिरयतु स तु तावत् त्वस्वदीर्घत्वहीनः ।
 अयमपि गुरुकासाज्ञापितोऽभन्महिम्ना
 सद्यदपि गुरुवाक्यं लङ्घयन्ते न शिष्याः ॥ २३ ॥

मृदियमिह गवीव द्योतते विश्वधात्री
 सकलजनप्रदानां मातृवद्गुणदात्री ।
 जगति बद्धलमस्यास्तत्ययोऽस्तु प्रकाण्डे,
 सुनृप इह समस्तं को नयेदात्मभाण्डे ? ॥ २४ ॥

उचितमिह प्रयोऽस्या गन्तुमन्यत्र कुण्डे
 सकलमपि तदेतत् स्थापयेत्कः स्वतुण्डे ? ।
 निखिलमनुजपेयं तत्प्रयः सत्सुधावत्
 कुनरपतिभिरुच्चैरेकलैः पीयते तत् ॥ २५ ॥

कर-हरण-विशालं स्वत्वमेकं नृपाणां
 तदपि विविधरूपं भौगिकं स्वात्मजानाम् ।
 फलमथ जलमत्स्यधेन्व विक्रय्यते तैः
 नृपतिमुखमघः स्यात्, तत् पुनर्वीर्यते कैः ? ॥ २६ ॥

* These stanzas (23—27) refer to the system of Land-assessment of India and the taxes paid by the people.

† "Endeavours are made to return to the tax-payer in the shape of roads and public works of general usefulness a large portion of the taxes paid."

स इह सरलभावः षष्ठभागः कुरीष्टि
स्फुट इति शुरुवाचा विद्यतेऽताप-रोपी * ।

नरपतिरयमेकः किञ्च कुर्व्यात् तदानौ,
धनमपि जनराजिः सैनिकं न प्रजा किम् ? ॥२७॥

ऋग-ऋगपतिभेदो विद्यते सत्यमेतत्
ऋगपतिरिति मानैर्धार्यते केवलन्तत् ।

सकलऋगमनीषा-पञ्चराभ्यन्तरस्थः

प्रभवति स च सिंहः किं नु वा नन्वमस्तः ? ॥२८॥

कान्तेनैव च रक्षणादथ बणिग्व्यापारभारप्रभोः †

सन्तोषापचयाच्च वङ्गनगरे कामं प्रजासन्ततेः ।

राज्यं मातुरिदञ्च भारतगतं यत्तत्रजानुग्रहैः ‡-

रित्येव श्रुतमस्ति पुस्तकलिपे राज्ञा ब्रुवन्त्याश्च नः ॥२९॥

* अताप-रोपीति—इतिमंलघीयः । (Vide "प्रश्नानि" in Canto VI., 53. अत्रापि इतिमंलघीयः ।)

† इदानीं बक्रादिराज्यलाभरूपिणीः पुरातनैः कथाः श्राव्यन्ते (२९—३०) ।
कान्तः—कश्चित्सेखतखुसादिव्यवसायी । अयमेवैराजानुबहात् उत्तरकाले मृतनेक-
राजवंशस्य सुखदृष्टीं बभूवेति विख्यातीत्यं कथाप्रपञ्चः । Kanta was the
ancestor of the line of the present Raja of Moorshidabad,
who helped the East India Company much.

‡ "The harassed people welcomed a power which could restore
rest to the land and give security to its ryots."

वाणिज्यायै कतिपयजनां स्वयङ्गादिंलिथानां
 बम्बाराज्यं प्रथममगमन् भारते प्रथमभारुडैः ।
 प्राक्पुंसां वः प्रणयरसिका, स्तद्गुणै राज्यभास्ते ;
 साहेबानां क्वचिदपि न तद्विस्मरिष्यन्ति वंश्याः* ॥३०॥
 उत्साहाद्या जगति विदिता सा द्रतज्ञा च जाति-
 धीत्रेच्छातो भ्रमति भवतां गाचरक्षासु यष्टिः ।
 तां पश्यध्वं नयनसुदृशा, सत्यमेकं शृणुध्वं
 तैस्तै राजा दृणवति स वः शत्रुसङ्घं समेतः ॥ ३१ ॥

क्लिष्टाः पूर्व्वं युवतिकलन-
 प्रक्रियादौरनेकै-
 रिराजानां शरणमुदगुः
 सद्वणिग्भाण्डभाजाम् ।
 दुर्व्वद्वेष्याः कुनयपतिता-
 स्ताः प्रजा वङ्गभाजो
 नान्योपाया व्यसनपतितात्
 पीड्यमानाः सिराजात् † ॥ ३२ ॥

* बम्बाराज्यम्—Bombay. "With regard to the acquisitions of territory, the first possession of the English was the island of Bombay."—Cowell's Constitution of the Courts. तद्गुणैः—
 प्रजाभासिवाद्युपहादिव्यर्थः । पुंसां—भवतामिव पूर्व्वपुरुषाणामिव्यर्थः ।

† सा जातिः—इराजजातिरिति यावत् ।

‡ Siraj-ood-doula, Nabab of Bengal, Behar and Orissa.

वङ्गास्तेषां कतिपयजनानाह्वयित्वा पदातीन्
 युद्धोद्योगे द्रुतवति प्रलाश्यास्यया वृक्षवाद्याम् ।
 प्राण-चाखे रचितमतयः केषिं तेषां जनानां
 प्रोचुः दत्त्वाञ्जलिमिदमिदं ते कुराजं सिराजम्*॥३३॥
 “श्यान्तो श्रीरस्तव समदनो विग्रहे वर्त्तमाने
 पर्याक्रान्तः समरभुवि तैर्भग्नपादोऽस्तमाप्तः ।
 इराजानां प्रणयरसिकः सैन्यराट् जाफरोऽयं,
 तादृग्भावः स कथमधुना? शङ्किता राजधानी! ॥३४॥
 “न स्यातव्यं क्षणमपि ततः श्रीमता † राजधान्यां
 राज्यं भोगा मनुज-नृपता जीवितस्यैव सर्वम् ।
 जेनाबाले‡ लवणसलिलैर्जीवितं नो धनं नो
 दुर्वाग्जाता प्रणतकृपया मार्जनीया चुटिनः ॥ ३५ ॥
 “आसन्नं यद्ध्वनति शृणु तहोरमिराजसैन्यं
 गाचोत्यानं त्वरितमधुना भूभुजोऽग्रे विधेयम् ।
 विखासाहैः सचिवनिकरैर्वेगम॥क्षेमचिन्तै-
 रेषा नीतिर्विपदि विहिता, मा विलम्बो विधेयः ॥३६॥

- तेषाम्—इराजानां क्राइम-प्रसूखानामित्यर्थः । पञ्चाशोति—Battle of Plassey. This battle was fought and won on June 23, 1757. प्राणचाखे—सिराजस्य प्राणरक्षार्थमित्यर्थः । केषिं तेषां जनानाम्—केषिं वङ्गीयाः प्रजाइत्यर्थः ।
- † समदनो श्रीरः—श्रीरजदमनाना कश्चित् सिराजस्य सेनानायकः । जाफरः—Mir-Jafar. अयमपि सिराजस्यापरः सेनानायकः । तैः पर्याक्रान्तः—इराजैः पर्याक्रान्त इत्यर्थः ।
- ‡ जेनाबालेरिति नवाबविषयम् ।
- श्रीमता—भवता सिराजस्यैत्यर्थः ।
- वेगमाः—सिराजप्रवयः ।

“अनीता नौर्विपदि नृपतेः खेयसे दुःखितैस्तै-
 राजसेहो मबसि बलवान् निष्ठुरस्यापि दस्योः ।
 तामारुह्य द्रुतगति पुनर्गोपयस्वात्मयन्त्रं *
 पश्यासन्नो वमति गरुडं द्रोहिणां † यत्नसर्पः” ॥३७॥
 इत्यन्तावद्रचितविधिना ताडिते दुर्नबावे
 साहेबानां तदवधि वरप्रैतिभाजो भवन्तः ।
 इराजास्तस्मरणविमुखा, ये वदन्तीत्यमित्यं
 तेषां वाचो भुवनभवने दूरतो वर्जनीयाः ॥ ३८ ॥

एकेऽसिं प्रवदन्ति घ्राणिततरं
 भूभारताप्तौ जनाः
 केचित् घ्राणमुदाहरन्ति मनुजाः
 स्त्रीणां सिराज प्रति ।
 ‘इराजस्य करे तु भारतमभूत्
 यत्तत्रजानुग्रहात्’
 इत्यासीद्वतमेव ‡ नः श्रुतिगतं
 मातुः प्रसन्नान्मुखात् ॥ ३९ ॥

* आत्मयन्त्रम्—देहमित्यर्थः ।

† द्रोहिणाम्—महापदैषिणाम् ।

‡ वृत्तम्—सत्यमित्यर्थः । इराजस्य करे तु इत्यादि—“The harassed people welcomed a power which could restore rest to the land and give security to its ryots.”

अस्मिन् ये मम मन्त्रिणः समुहद-
 स्तत्त्वावधाने रताः •
 स्थास्यन्त्येव च एष्ट-पोषण-विधौ
 सर्व्वे च तेऽहर्निशम् ।
 मा चिन्तां प्रथयन्तु मानसपुरे,
 तिष्ठन्तु सुस्थाशया,
 राजवेश्वरमूर्त्तिरस्ति स च किं
 नित्यं प्रसन्नो न वः ? * ॥ ४० ॥

सर्व्वं पूर्व्ववदस्तु मातरि यथा राज्यं मयीदं तथा
 पूर्व्वोक्तैर्नियमैः सुशासनविधिर्मा भूच्च तस्यान्यथा † ।
 मुद्रा या च मम प्रसूतिविलसद्ब्रह्मेन्दुविम्बोज्ज्वला
 सा भूयादिह केवलं नवनृपस्यीमन्मुखाङ्कस्थला ‡ ॥४१॥
 (युष्मकम् ।)

* शिरशावधाने गज् ।

† "I shall endeavour, following the great example of the first Queen-Empress, to work for the general well-being of my Indian subjects of all ranks and to merit, as she did, their unfailing loyalty and affection."—Extract from the letter addressed by the King-Emperor to the Princes and People of India on 4. 2. 1901.

‡ The first coin was issued from the mint on New Year's Day, 1902. मुद्रा = Coin.

तन्मातृपुत्रा * वयमद्य भूमा-
 स्तृषस्तुराणां अलदानकूपाः ।
 मा वो भयं, खीद्यतभक्तसख्या
 आर्या ! व्रजामः प्रतिष्ठरक्षाः ॥ ४२ ॥
 कर्तव्यतायामपि जागरूका
 भवन्तु सर्वे, न भवन्तु मूकाः ।
 भूभारतं प्रस्तुतहृदयकव्यं
 न किं भवद्भिः परिरक्षितव्यम् ? ॥ ४३ ॥
 सुसंस्कृतानन्दयतैर्लसच्चित्†
 स्थितिः शुभा भारतिनां नु कच्चित् ।
 सुसंस्कृता गीच्च सुसंस्कृता धी-
 र्भजत्यधैनां न तु मानसाधिः ? ॥ ४४ ॥
 सदा नृपाध्यक्षसुदृष्टिसम्बलं
 पुरेव किं भारतदृक्षजङ्गलम् ? ।
 विपत्तिदुर्वायुषलाहृष्टिष्कृतं
 तद्यैव किं पुष्पितमस्ति विस्तृतम् ? ॥ ४५ ॥

* तस्या दयावत्या मातृविजयिण्याः पुत्रा इति व्याख्येयम् ।

† अथवा भारतस्य धैर्यं दृच्छति (४४-४०) ।

उदीर्य यन्माम तथैकवासरं
 न नीतमासीच्च पुरा कृतादरम् * ।
 महामहिष्याऽम्बिकाया च मादृशां ;
 पुरेव संस्था किमु तस्य † तत्त्वेषाम् ? ‡ ॥३६॥
 चकार राज्ञी धनतश्च यत् स्थिरं
 पदे पदे निर्मितपाठमन्दिरम् ।
 परिष्कृतन्तत् खलु वर्ष-भारतं
 तथैव किञ्चास्ति महोत्सवे रतम् ? ॥ ४७ ॥
 (कलापकम् ।)

सर्वांगे प्रवदन्तु संस्कृतगिरो
 भभारते मङ्गलं §
 या तत्रैव कृतास्पदा सगगनं
 व्याप्नोति भमगङ्गलम् ।
 या ज्येष्ठा भगिनीव सर्व्ववचसं
 छन्दःशतैर्गुम्फिता
 सा पूर्वाद्यतिरस्ति किन्न च पुनः ?
 तद्ब्रूत वत्सा ! द्रुतम् ॥ ४८ ॥

* "In all matters connected with India, the Queen-Empress displayed an unvarying deep personal interest."—*Extract from the letter referred to above.* † तस्य—भारतस्येति यावत् ।

‡ तत्—इति प्रविशार्थे, चतुर्भूतार्थे वा (The King visited India in the winter of 1875). § यद्यथा संस्कृतभाषायाः शैलं पृच्छति (४८—४९) ।

या कुत्राप्यतिक्रीमत्प्रतिमधुरा वा चाष्टतस्यन्दिनी
 दिव्यालङ्कृतिरङ्गनेव च नवा प्रौढा च वा कुत्रचित् ।
 नानारूपकलेव भारतकवरेषास्यपद्मासना
 यद्वात्ता रसदा प्रिया च जगतां तां वक्तुमग्रेऽर्हथ ॥४९॥
 (धुम्मकम् ।)

श्रीमद्भिश्चिरजीवितैर्नरपतेस्तैः * एष्टपोषोद्यतै-
 रात्मानं निरुपद्रवं मघवता मन्ये च तुल्यीकृतम् ।
 युष्माभिः कृतविक्रमैः स्वगतिदृश्यन्वादिभिः † शिक्षितै-
 र्भूलोकेऽत्र निवासिभिर्भवतु च स्वर्गाकसां सङ्गमः ॥५०॥
 लोकानां गणनासु ‡ दिङ्मितशक्ते काञ्चिच्च दृष्टोन्नतिं
 ये तामात्मपरायणा भुवि जना नेच्छन्ति नेच्छन्तु ते ।
 राज्ञीगर्भगुहाखनेः सुमणयो जातास्तु ये मादृशा-
 स्तेषां तन्मतमेव नैतदिति, तत्सूत्रैरिदं ध्रुष्यते ॥ ५१ ॥

* नरपतेर्नमेति शेषः । अङ्गन प्रजायां जेन जीवते (५०—५१) ।

† दृश्यन्—दूरबीचक्षयन् (Telescope) । स्वगतिवर्ग—The balloons.

‡ The Census operations. It was ascertained in the last Census (March 1901), that the population of India has risen from 220 to 230 millions and the income of Government from 73½ crores to 108 crores of rupees.

अद्यापि प्रसमीक्ष्यते न च मया
 हित्वा च मन्मातरं
 पुत्रेभ्योऽपि दयालुबन्धतमनाः
 कापि प्रजादीन् प्रति ।
 या क्लायामभिवीक्ष्य भूपभयदां
 प्रागेतिजावेयुः*तनोः
 पुत्रादेस्तु कथैव नास्ति भुवि या
 व्यस्ता प्रजाश्रेयसे ॥ ५२ ॥
 सर्व्वस्वं नृपतेर्जयध्वजपटौ
 भूमिलिपिना निर्भिता
 भारोद्धारधुरन्धरेष्विव गजा-
 वेगप्रजाख्या प्रजा ।
 यद्वीना न विभाति भूर्न च जग-
 द्राज्यं न राज्येश्वरः
 सा † जीयाद्भिगीतराजभजना
 राजश्रिवां व्यञ्जना” ॥ ५३ ॥

• Queen Elizabeth. इयमेव किंवदन्ती विजयिन्यास्तिरीषामकाशी लक्ष्मणे भारते च प्रादुरासीत् (Vide Canto VII., 44 and 45) ।

† सा—प्रजा इति यावत् । भूमिलिपिना—विद्याया इत्यर्थः । गजावेगः—गज-
 पराक्रमः ।

अमृतवचनमेतत् शान्तिदं घोषयित्वा
 विरमति सति तस्मिन् शोकमालोकयित्वा ।
 त्वरितगतितडित्तत्तद्भिरामर्धतश्चं
 ध्वनितमिदमकार्षीत् भारते सम्प्रदत्तम् ॥ ५४ ॥
 विपदि पुनरसह्ये शोककाले कराले
 नृपपुरि परिषत्स्थे सम्मुखीने नृपाले ।
 जनगणहितसिद्धौ भूपतीनाञ्च मध्यात्*
 क इह स जगतीदृक् शान्तिवाक्यं विदध्यात् ॥५५॥

भभारते ये गुरवः सशिष्या-
 स्ते सन्मनन्दश्च तथैव निःस्वाः ।
 उद्घोषिताभून्वपार्थिवाज्ञा
 पेटुश्च तां राजपुरक्रियाज्ञाः ॥ ५६ ॥
 मुखे मुखे गड्गडित्तीरितं यत्
 करे करेऽपि ध्वनितं तदेतत् ।
 वाद्ये जनं गड्गडिति ब्रुवाणं
 चक्रूर्जना धन्यवचःप्रदानम् ॥ ५७ ॥

* मध्यात्—इति खवृत्तीये पद्यनी चधिकरथे । मध्ये उपविष्ट इत्यर्थः ।

अश्रुमज्जैरच्छलिताश्च वङ्गा
मुदा ननन्दुः सविलोखगङ्गाः ।
सम्पूर्णखञ्जश्च बभूव शोकः
शनैस्ततः स्वस्तिगतश्च लोकः ॥ ५८ ॥

दौर्घातिदौर्घसमयं शमयं* विधाय
स्वीयश्रिया जनशुचां परिपन्थिकायः ।
सञ्जीवतादयमतीव † हितानुबन्धे,
सोऽप्येचरोऽस्तु च पुनर्नवसत्यसन्धे ॥ ५९ ॥

कृतं कृते ह्यस्य ‡ संगीत-गद्यं
कबेरिदं काव्यमुदात्तपद्यम् ।
जगत्समक्षे विनिवेदितं यत्
तदद्य गृह्णन्तु महोदयाः ! सत् ॥ ६० ॥

* शं—सङ्घर्षमित्यर्थः । शमयं—सङ्घर्षसमयमिति भावः ।

† शयं—नरपाशः इति वाक्यम् । कविदेवेन श्रीश्रीमन्नरपरतर्षे शुभाशीर्वादं कर्तु-
मीति द्रष्टव्यम् ।

‡ अस्मि—श्रीमन्नरपरतर्षे इति । इदं काव्यम् उपायनकालेन श्रीश्रीमन्नरपरतर्षे
कविभिः समर्पयति कविः ।

इदन्तु कर्णाभरणञ्च कर्णे
 भृङ्गीभवद्भातु सुवर्णवर्णे ।
 राक्षः स्मृतेश्चिह्नमिदं विभूषा
 चिरायमाणो नभसीव पूषा ॥ ६१ ॥

इदं धराकम्पनभ्रम्यवर्जितं
 चिरस्थिरत्वेषु च तावदूर्जितम् ।
 अगोचरे पचतले च यत्स्थितं
 प्रगातुमर्हत्यथ कण्ठलम्बितम् ॥ ६२ ॥

(विशेषकम् ।)

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनोकाव्ये
 श्रीमन्नवरराजीयघोषणाकथनो
 नाम नवमः सर्गः ।

* "कुगतिप्रादयः," "उर्यादिचिह्नाचरेति" च—समासः ।

दशमः सर्गः ।

जयत्यसौ लण्डन*नामदेशः
श्विया गरिष्ठः सकलाद्द्विशेषः ।
तटे समुद्रस्य स दृक्षरूपः
स्वर्गस्य कल्पद्रुमवत् समूपः † ॥ १ ॥
यः सार्वभौमो नगरत्रस्तानां
निवासभूमिश्च तथा प्रजानाम् ।
फलानि हीराणि, वसन्ति कौरा—
यत्रापि साहेबगणाः सुवीराः ॥ २ ॥
आश्चर्यभतः ‡ स च दृक्षराज-
श्लायाप्रकाशीकृतदिवसभाजः ।
शङ्के च यस्य प्रथित-स्वभिख्या
पुरोदिता राजकलाऽबलाख्या § ॥ ३ ॥

* London.

† सुपिन सङ्घ वर्तमानः—समूपः ।

‡ आश्चर्यभूतः—“श्रेष्ठादिराजतिमश्च इति प्राक्कटायन इति” मत्स्यपुराणे, “श्रेष्ठा-
दयः कृतादिभि”रित्यनेन उभासः । अथवा आश्चर्यं भूत इति वाक्ये सुसुपेति
उभासः । अथवा इवीपमानार्थे भूतशब्द इति निबन्धनासः ।

§ विजयिणीति भावः ।

रत्नस्य भारैरिव पीड्यमानो
 भारं लघूकर्तुमिवेहमानः ।
 अथैव किं न्यस्य स रत्नजालं
 सिन्धुर्नरीनर्त्ति समस्तकालम् ? ॥ ४ ॥
 अधीनताश्चङ्कलकर्षणेन
 तिरोहितं क्षिप्रमकिञ्चनेन ।
 सुवर्णमुद्रापरिचालकेन
 प्रक्रीडितं तत्र मुदा जनेन * ॥ ५ ॥
 स्त्रीणां सुवाङ्मसमुवर्णकम्बू
 प्रक्षालने चारविभास्यदम्बू ।
 प्रियस्य कण्ठे घटितौ च पाशौ
 शिल्पादिदक्षौ समृणालभासौ ॥ ६ ॥
 बन्धुङ्कशय्यादरूपसम्पदा
 विभान्ति नार्योऽच निसर्गशर्षदाः ।
 प्रायेण च प्रेमकलालसत्किणा-
 न धर्तुमर्हन्ति तनुं धवं विना ॥ ७ ॥

अधीनतायाश्च तिरोहितं भयं
 जयेन पूर्णं भवनादि वृत्तयम् ।
 ब्रुवन्ति मेवाश्च तद्येतरे जनाः
 करं प्रदेहीति गिरा विलक्षणाः * ॥ ८ ॥
 तथापदां वृन्दमुदीर्णसङ्कटं †
 स्पृशत्यमुस्मिन्न घटं मठं पटम् ।
 निरस्यतेऽसंस्कृतद्वारसञ्चलं
 ततः क्षणादस्तमुपैत्यमङ्गलम् ॥ ९ ॥
 विशेषसंस्कारघटासुसंस्कृते
 तथा शरीरेऽपि गृहे सितासिते ।
 सदा चिकित्सालयकार्यकारकैः ‡
 प्रलायते व्याधिरितोऽर्त्तिहारकैः ॥ १० ॥

* "Even from the time of Henry I., the citizens (of the City of London) enjoyed exemptions from the Danegeld and from similar obligations."—*Encyclopaedia Britannica*.

† एतत्तु लक्ष्मणस्य मुनिविद्याल- (Municipality) संस्कारं मनसिन्नस्य कथितम् ।
"London is the wealthiest municipality upon the face of Globe."—*Review of Reviews, February, 1902*.

‡ "Every year over 1,600,000 persons receive treatment, either as in or out patients at the London hospitals and dispensaries. There are 85 hospitals and 50 dispensaries scattered fairly evenly over the city."—*Review of Reviews, February, 1902*.

प्रकम्पयत्यत्र भुवश्च यो नरः
 स लखने भाति यथा पटच्चरः ।
 तथैव यो निन्दति भारतं वरं
 तमेव निन्दन्त्यथ लखना * नरम् ॥ ११ ॥

अस्मिन् गृहाणां † द्वितलादि-मञ्चः
 शय्याद्युपारोहविधौ कलश्च ‡ ।
 भोज्येऽपि चर्चरादि तथैव चूष्यं
 घण्टाध्वनिर्ज्ञापयते मनुष्यम् ॥ १२ ॥
 ध्वजैः पताकाकलसैश्च सन्मठाः
 सदा विराजन्त्यथ यत्र कर्णमठाः ।
 निशामयन्तः पृथु वक्तृतावचः
 स्थिता विनीता इव तेषु के न च ? ॥ १३ ॥

तत्तद्गृहाणां द्वितलप्रकोष्ठं
 घराङ्गनानां प्रतिदिम्बितोष्ठम् ।
 दृष्ट्वैव साक्षादतिविस्मितानां §-
 मापद्यते धीश्च जडोपमाना ॥ १४ ॥

* लखनाः—लखनदेशीया जना इत्यर्थः ।

† यद्यथा गृह-वर्णना चारभ्यते (११—१२) These slokas refer to the various buildings, halls, towers and the churches like St. Paul's and Westminster Abbey.

‡ कलं—यन्त्रादि इत्यर्थः । मञ्चः कलसंस्तुभयत्र कर्णीति शेषः । “कलि मवतिपरः प्रथमपुरुषेऽप्रयुज्यमानोऽप्यस्तीति भाष्यकारः ।” एवं सर्वत्र द्रष्टव्यम् ।

§ “It breaks on the visitor with all the effect of a sudden surprise.”—*Encyclopedia Britannica*,

न लङ्घनं पाद-सुख-प्रदाया-
 विभाति सोपानपरम्परायाः ।
 विधिः कलेनैव * लसच्छलेन
 प्रदृश्यते तत्र सदाचलेन ॥ १५ ॥

क्षणादसौ नूतनतां प्रयाति
 प्राग्ब्रह्मकोठी न च संविभाति ।
 प्रकृत-शिल्पस्य लसत्प्रमाण,-
 माकाश-दोलेव विराजमानः ॥ १६ ॥

तेष्वेव गेहेषु महामहोत्सवः
 सतां प्रसङ्गस्य तथा समुद्भवः ।
 मुदा विराजन्ति च तेषु दीक्षिताः
 परस्परं प्रेमणि भान्ति शिञ्चिताः ॥ १७ ॥

क्वचित्तदेकेश्वरवादिनां मतं
 निरीश्वरं क्वापि च विस्तृतिं गतम् ।
 क्वचिच्च खट्वानुगतेन दर्शना
 नृणां वरीवर्तिं मुदा प्रवर्त्तना ॥ १८ ॥

तथेश्वरध्यानचिकीर्षयासने
 विराजिते तत्र दिने नभोमण्डलेः * ।
 प्रसादयन्त्येव मनांसि पाठकाः
 स्त्रियाञ्च पुंसामपि सत्य-हाटकाः ॥ १९ ॥
 इदन्त्विदं रत्नगृहं सुभास्वरं
 ततोऽपरं दर्पण-मन्दिरं † वरम् ।
 जगद्वरा लखन-शिल्प-पण्डिता
 द्युतीक्ष्णैनापि सृजन्यखण्डिताः ॥ २० ॥
 काचोऽपि ‡ भाभीरजतावतंसः
 सुशिल्पचातुर्थ्यमुपेयिवान् सः ।
 यो विद्विषां भक्षितहृत्प्रसादः
 परश्चिया क्लिष्टधियां विषादः ॥ २१ ॥
 इदं § गरीयो द्वितलादिविस्तृतं
 सुतुङ्गशृङ्गं रजताद्रिवत् स्थितम् ।
 तथाविधं कस्य न दृश्यते वपु-
 स्तदद्भुतं, नो रजतं न च तपुः ॥ २२ ॥

* नभोमण्डले दिने—रविषासरे इत्यर्थः ।

† पञ्चमिर्दशमनिर्मितमन्दिरं वर्णयति (२०—२४) । This refers to the Crystal Palace at Sydenham opened during this reign. It was originally erected in Hyde Park from the designs of Joseph Paxton.

‡ काचोऽपीति वसु मन्दिरक्षिति शेषः ।

§ इदं—तत् मन्दिरम् इति वाच्यम् ।

आरुह्य वत् तन्मगदं सुभाकरं
 विलोक्यते सादृतिचारुत्वम् ।
 तरङ्गिणी उद्भूतरापि सा * कथा
 संसंक्रमा ग्रीष्मकृतौ यथा निशा ॥ २३ ॥
 जना न पश्यन्ति तमद्य दर्पणं
 पदान्तरे † तेन हत प्रसर्पणम् ।
 यदीयविम्बे पतिता हठान्नरा-
 भवन्ति वक्त्रैरिव चारुवानराः ॥ २४ ॥

अस्मिन् जयिन्याः पुनरेकमन्दिरं ‡
 वरस्य यत्नेन हतं भुवि स्थिरम् ।
 इहानङ्घ्र्येकतमास्ति सुन्दरी
 विभाति या शिल्पिनृणां यशस्करी ॥ २५ ॥
 प्रजानुरागाञ्जनताभिरेकं
 यन्मन्दिरं दत्तधनप्रवेकम् ।
 अकारि सद्भैमकदम्बवारि-
 शोभं चतुर्द्वारि कपाटधारि ॥ २६ ॥

* सा तरङ्गिणी—समसेति प्रसिद्धा नदी च विलोक्यते इति शेषः ।

† पदान्तरे—स्थानान्तरे इत्यर्थः ।

‡ विजयिन्याः पतिमन्दिरवर्षाभं क्रियते पद्यभिः (२५—२६) । "The first stone of the Albert Memorial Hall at Kenington adjoining the gardens of the Horticultural Society was laid by the Queen and the building was finished in 1871."—*Holmes' Queen Victoria*.

निषेदुषी कासरवीरपृष्ठे
 प्राग्देशिवेशाभरणेन दृष्टे ।
 एकैव तद्द्वारि गतास्ति बालाः
 लावण्यमूर्त्तरिव चारुशाला ॥ २७ ॥
 द्वारद्वयेऽन्यत्र तथैव दृष्टे
 गजोद्भयोः सज्जितचारुपृष्ठे ।
 द्वयं युवत्याः सह देशिदासैः
 स्मेराननं भाति विनीतहासैः ॥ २८ ॥
 वृषोपरि द्वारगतैवमेका
 स्फुरन्मुलावण्यद्वताभिषेका ।
 रूष*प्रदेशप्रभवास्ति कान्ता
 स्वदेशिभूषां दधती च शान्ता ॥ २९ ॥
 शून्यः प्रदेशः खलु यः प्रभाते
 स किञ्चिदकै गगनं प्रयाते ।
 नृणामुपालक्ष्यत एव हृष्टैः †
 स्फुटप्रसूनैः क्षतचारुखटैः ॥ ३० ॥

* Russia.

† अयं दृष्टादि-(Market place)वर्षनामकः शीतः । "The existing Markets are :—Smithfield (poultry and game), Billingsgate (fish), Covent garden (fruits, flowers and vegetables) &c. &c."—
Encyclopedia Britannica.

यो नाटकादेरभिनेतृवर्गैः * -
 रूपासितः प्रत्यहश्चावसर्गैः ।
 अध्येष्य हृदयेन च यो विशेषः
 स्वर्गोपमः श्रेष्ठतमः प्रदेशः ॥ ३१ ॥
 सुगीतविद्याम्बुधिपारदर्शिभिः
 पदे पदे कर्णरसप्रवर्षिभिः ।
 निषेव्यते यो गुणिनां प्रहर्षणै-
 र्धनव्ययैश्चापि धनोन्नतैर्जनैः ॥ ३२ ॥

(युग्मकम् ।)

मृदाम्तले याति तथैव यानकं
 तडिद्वलेनैव महौयमानकम् ।
 निरन्तरं भूपरि-यान-वर्त्मना
 विमिश्रभावेन च यत्प्रवर्त्तना † ॥ ३३ ॥

* हास्यां नाटक-भवनं वर्धयति (३१ - ३२) । "London at present possesses 30 Theatres. Melo-drama and domestic drama win large support. The plays of the older dramatists are revived occasionally at Drury Lane and the Princess's."—*Encyclopaedia Britannica*.

† विविधानां यानानां वर्धना क्लियते । Hackney coaches, Omnibuses, Cabs and Railway carriages are described by this śloka. "The Metropolitan Railway lines run partly underground."

यानकम्—इति स्वार्थे कन्प्रत्यये । महौयमानकम्—इति इवार्थे कन्प्रत्यये ।

"During 1902, there were 351,000,000 Railway passengers, 356,245,560 Omnibus-passengers and 535,000,000 Cab-passengers."—*Donald's London Manual*. "There are 3685 Omnibuses, 7531 Hansoms, 3721 Cabs and 215 miles of Railway within the County of London,"—*Ibid*.

विलासिनी पण्यवनं श्रिया घनं
 धनैर्जनैः सन्निगतगोचराननम् ।
 प्रविश्व चान्धानमुखी श्रमातुरा
 पथिभ्रमात् कापि विभाति मेदुरा * ॥ ३४ ॥
 शिचागृहा† यत्र विभान्ति नाना
 लसद्द्वनान्निन्तितृन्ददानाः ।
 प्रत्यब्दमेभ्यो यशसां सपथ्या
 विज्ञत्वमभ्येत्य विभान्ति वथ्याः ॥ ३५ ॥
 इहैकतः पुस्तकरत्नकोषः ‡
 प्रदृश्यते यत्र सताम्ब तोषः ।
 श्रुतौ भ्रमन्नेव न यो विषस्यः
 मुखेन पञ्चादिह सन्निषस्यः ॥ ३६ ॥

- This refers to the beautiful Parks of London, such as Hyde Park &c. The following may be read in connection with what is said in the śloka—"Battersea Park contains a subtropical garden which, during August and September, possesses much of the witchery of an ideal Fairy-land."—*Encyclopedia Britannica*.
- † This refers to the various schools and colleges of London. "There are almost 900,000 children of school-age within the Metropolitan area, the average daily attendance is over 600,000."—*Review of Reviews, February, 1902*.
- ‡ चयना नवनिः पुस्तकालयः (British Museum) लण्डनम् (१६—४५) । "British Museum ranks in importance before all the great Libraries of the world, with the single exception of the

सरस्वतीं कालभुजङ्गदटां
 पत्राख्यग्रथ्यासु गतां विनष्टाम् ।
 आश्वत्थ तामप तु यः क्रमेण
 संस्थापयन् भाति मुदा अमेण ॥ ३७ ॥
 सा पुस्तकानां वसतिः सुवर्णा
 यदाख्ययोङ्गीवमनुष्यकर्णा ।
 विजृम्भते तावदतीतजीव-
 खृष्टादिहस्ताक्षरधारिणीव ॥ ३८ ॥
 सरस्वती सुप्तगृहेऽप सुप्ता
 गुप्तापि पाठैर्न च यास्ति गुप्ता ।
 पल्लव्यादिं समयं प्रपद्य
 द्रष्टृगणं प्रतिभाति सद्यः ॥ ३९ ॥

Library at Paris. Its departments are :—Printed books, Manuscripts, Oriental MSS., Zoology, Oriental antiquities, Greek and Roman antiquities and engravings, coins and medals, Prints and Drawings and Ethnography." "The Library consists of about 1,550,000 printed volumes and 50,000 manuscripts. The Hebrew books number over 12000, the Chinese nearly 27000, and books in other oriental languages about 13000 volumes. Musical works comprise 11000 volumes and the Maps are 116,000 in number."—*Encyclopedia Britannica*.

तद्विभ्रं तत् पुस्तकरत्नपूर्णं
 धनन्तथा कोश्याधिकं सुवर्णम् ।
 दधच्च माणिक्यमणेः कदम्बं
 रत्नवज्रैस्त्रैरपि भात्यदम्भम् * ॥ ४० ॥
 चतुर्थवर्षीयमिहैव राज्ञाः
 पश्यन्ति हस्ताक्षरमथभिन्नाः † ।
 गीताञ्च ‡ तां संस्कृतिशोभमानां
 भूभारतीयां द्रुतयत्नदानाम् ॥ ४१ ॥
 कोषः स सन्ध्याभ्रमरौचिधारी §
 श्रोत्राध्वना सर्व्वधराविहारौ ।
 जलाग्निकोटै रभितोऽस्ति ह्रीनः
 राज्ञश्चया सेवकवान्द्रदीनः ॥ ४२ ॥
 अहो नृणां तत्परता विभाति
 यद्याचते तत्क्षणतस्तदेति ॥
 तत् क्षिप्रकारित्वमहो स्मृतिश्च
 तेषां प्रयत्नो नवसंस्कृतिश्च ॥ ४३ ॥

* "The Library, apart from the enormous number of volumes, contains extraordinary quantity of rarities."—*Encyclopedia Britannica*. † Vide notes on stanza 6, Canto II.

‡ गीतेति—भारतीया श्रीमद्भगवद्गीतापि च न सुसंस्कृता रचितानि ।

§ कोशितवर्षेणैकरचितानाम् तद्गुणश्च ।

¶ इदं पुस्तकं द्रष्टुमिच्छामीति उदाहृते तत्पश्चमीव तस्मात्तरुणपुस्तकसमाकुर्वीति वत्.

आस्तोऽधिराजस्य च तन्निधानं
 दत् पुस्तकाद्यैः परिपूर्णमाख्यम् ।
 जीवन्ति ते मृत्युगतास्त्वमुष्मिन्
 तैरक्षरैस्तैर्वचनैश्च तस्मिन् ॥ ४४ ॥
 भूभारतेऽद्यापि नृखञ्जरीटा-
 द्रामावतारस्य सुवर्णवीटा ।
 श्रुतास्ति भक्तेष्वेव विनृत्यमाना-
 देका समुद्राजति दीप्यमाना * ॥ ४५ ॥
 क्रीता न साद्यापि † स कोऽत्र हेतु-
 र्गृहाधिपैस्तैरिव रत्नकेतुः ।
 तद्विप्रतो यच्च निधानमेतत्
 आज्ञास्ति राज्ञाः क्रयणेऽपि तत्तत् ॥ ४६ ॥
 शतेन सोऽभून्न च संप्रदातुं
 स्थितः सहस्रेण धनेन हातुम् ।
 तद्राममूत्तरी घटितं निधानम्
 अस्पृष्टरामाख्यमिदं प्रधानम् ॥ ४७ ॥

पुस्तकालये । "It excels the Library at Paris in the systematic arrangement and accessibility of its contents."—*Enc. Brit.*

* एषा कथा रामराजप्रदेशवासिनः कश्चिन्मुखात् श्रुता । सा रामसुद्रेव वर्धिता चतुर्भिः (४५—४८) ।

† सा रामसमयप्रचलितमुद्रा कथं लण्डनीयपुस्तकालये (British Museum) न रचिता इति कविः इच्छति । As a thing of rarity and antiquity,

रामादिभक्ताद्यतसाध्यदानं
 दोषयतेऽद्यापि च तन्निधानम् ।
 कालेन नष्टीकृतमौवमूल्यं
 न किं भवेद्वन्त श्रवेण तुल्यम् ॥ ४८ ॥
 अस्मिन्महिष्याः पथुराज्ययागे
 प्रजाव्रजैश्चैव द्यतानुरागे ।
 अध्वर्यवो मन्दिगणाश्च तस्या-
 होची च संसत् सचिवाः सदस्याः * ॥ ४९ ॥
 सभा च सा न्यायपथावलम्बिनी
 क्रियान्विता सङ्करसानुसङ्गिनी ।
 चकास्यल भाविफलाभिकाङ्क्षिणी
 सतीव या लखडनसिद्धयोगिनी ॥ ५० ॥
 कोलाहलो नैव न चास्यमङ्गलं
 सदःस्थितानां न मनोऽस्ति चञ्चलम् ।
 सदैव गम्भीरतराकृतिप्रभा
 भयप्रदा वैरिनृणां महासभा ॥ ५१ ॥

this coin might be preserved and kept in the British Museum.

एतेन राज्यस्य यशस्यतां व्यनक्ति । तस्याः—विजयिण्या इत्यर्थः । संसत्—
 पार्लियामेण्टनामो विख्याता सभा ।

वृष्भिः श्रीशैः पार्लियामेण्ट-सभां चर्चयति (५०—५५) । *The nation is
 actually governed by the two Houses of Parliament, whose

दूराच्च यस्या द्वितलादिशोभा *
 तद्दर्शकानां नयनप्रलोभा ।
 विभाति यस्यां वसतां सदा धौ-
 च्छिन्तानिमग्नेव पराहताधिः ॥ ५२ ॥
 सुवर्णवर्णा खलु यत्र लेखनी
 करस्थपत्रेष्विव नृत्यखञ्जनी ।
 बुधैः सदाचिन्तितराज्यमङ्गला
 सदाजयोदन्तलसत्कुतूहला ॥ ५३ ॥
 सवागवाक् चारुविचारकानना
 वरासना बोधवती महाजना ।
 वराम्बरा धीर-शरीर-मण्डिता
 मितापि या बुद्धिबलैरिवामिता ॥ ५४ ॥

laws form the statutes of the realm. The Parliament consists of the two Houses, described as upper and lower, or that of the Lords and the Commons."—*Encyclopedia Britannica*.

- * "The new palace of Westminster, built in 1840—67 for the Houses of Parliament is a vast and ornate building in the Tudor-Gothic style, covering an area of 8 acres. Towards the river, it presents a very richly adorned and effective facade. At the north-east corner is the Clock-tower and Victoria-tower surmounts the Royal entrance."—*Enc. Brit.*

विविच्यते यत्र विधिः क्वचित् स्त्रिया
 पलायते वैरिगणस्तथा भिया ।
 विघ्नूर्णितवास्ति सदा महाधिया
 यशोवतां कार्यवशात् पुरस्कृत्या ॥ ५५ ॥
 नानाप्रभाणामुपवेशपौठं
 वर्णैर्विचित्रैर्जितदिव्यकीटम् ।
 मध्ये विनिक्षिप्तसुवर्णवीटं
 विराजते यत्र च तत्किरीटम् * ॥ ५६ ॥
 न विद्यते रत्नमनेन तुल्यं
 यह्योतते भारततोऽतिमूल्यम् ।
 श्रिया यदुह्नीमयतेऽद्य लण्डं †
 तदुज्ज्वलं हीरकचन्द्रखण्डम् ॥ ५७ ॥

अधुना एकादशमः श्लोकैः कश्चिदुराख्य-मणिवर्णनं क्रियते (५६—६६) । वीटा—
 ताञ्जूरवीटिकावत् तदाकृतिसुवर्णविशेष इत्यर्थः । "This famous Koh-i-noor
 was the private property of Queen Victoria, who had it
 made into a Brooch, which was kept at Windsor and worn
 occasionally at State functions. It was exhibited at the
 great exhibition of 1851, and at that time was valued at
 £140,000. In its original uncut state it weighed 800
 carats, but after being cut and recut, its weight is now only
 some 106 carats."—*The Statesman, February 24, 1901.*

लण्डं—इंग्लण्डदेशम् (पद्यमसंगस्य २१ श्लोकस्य टीका इत्यस्या) ।

माणिक्यमेकं प्रतिभातमस्मि-
 न्नुदारमेतत्तदुदार-रश्मि ।
 दृषन्मणिः सोऽत्र च नीलकान्तः
 प्रदीप्यते विस्मितलोक-शान्तः ॥ ५८ ॥
 शतद्वयादप्यधिका च मुक्ता
 गुर्वी च लघ्वी च तथाच युक्ता ।
 इदं पुनः पाटलवर्णह्रीरं
 श्रियाधिकं धारयते शरीरम् ॥ ५९ ॥
 नीतं पुरा यच्च नवैर्जयोत्सवै-
 रनेकरत्नैश्च निधानपुङ्गवैः ।
 उपास्यते तैश्च विभाविभासितं
 विलोहितं यच्च सितं तथासितम् ॥ ६० ॥
 यो भूषणं प्राग्रणजिन्नृपस्य *
 मणिर्बभौ भूमिभुञ्जी भुजस्य ।
 खजातिगर्वं स तु खण्डखण्डं
 दत्त्वा पदं दीपयतेऽद्य खण्डम् † ॥ ६१ ॥

* पञ्चमाख्यप्रदीपाधिपते रचयित्वा नामक-रूपक ।

† खण्डं पदं—इत्युक्तद्वयम् ।

भुजात् शिरोवासमवाप्य मानं
 करोति तत्रैव स सन्निधानम् ।
 नारी प्रजाश्चैव निधिञ्च यस्य
 करं गताः स्युर्वशगा हि तस्य ॥ ६२ ॥

रणस्य जेता स जहार यं बलात्
 क्व वास्य मूलं कुत एष वा स्थलात् ।
 स चान्यतश्चेति स चाप्यथान्यतः
 क्रमाद्विधातारमुपस्थितस्ततः ॥ ६३ ॥

निपीयते यस्य मण्डेर्हृत्कथा
 स लखने भाति नृचक्षुषां पथा ।
 द्युतिञ्च यो भारतवर्षपर्षदः
 स साम्प्रतं लखनजस्य हर्षदः ॥ ६४ ॥

इयं सखीभिः सह सा मण्डेः प्रभा
 पिरं प्रकाश्यैव च भारते सभाः ।
 पितृर्गृहाद् भर्तृर्गृहं सुतानता
 यथाः समाहर्त्तुमिव द्रुतं गता ॥ ६५ ॥

प्रभोरधैकत्वमभीक्ष्य चेतसा
 प्रयातवान् * लण्डनमेवमोजसा ।
 मनःसु सान्निध्यमुपेत्य भारते
 शुभञ्च शंसन्निव यः समीहते ॥ ६६ ॥
 भूर्त्स्वरेयं समयेऽप्रभते
 शस्यं यशस्यं बहुधा प्रसूते ।
 शस्यानि लक्षार्द्धमितानि वर्षे
 प्रायः प्रसूते निरता च हर्षे † ॥ ६७ ॥
 सौधाद्यलङ्कारचमत्कृताङ्गै-
 रनन्तलावण्यदृष्टरङ्गैः ।
 अमङ्गकान्त्या च विराजमाना
 नारीव या भूर्त्स्विलसत्प्रमाणा ॥ ६८ ॥
 क्षायामयीयं जनदृन्दमाया
 हरत्यधेन्दोरपि भां सुकाया ।
 लसत्फलानामिह या कलानां ‡
 शतं शतं धारयतेऽमलानाम् ॥ ६९ ॥

* अयं कहिनुराख्यः सचरिति शेषः ।

† प्रतिवत्सरं लक्षार्द्धमितवीकसंख्यापि व्यसनया उक्ता द्रष्टव्या । भूः—लण्डनभू-
 रिण्यर्थः । "The population of London is one-seventh of that
 of England and Wales."—"The County of London contains
 4,536,063 persons and covers 118 square miles."—*Review
 of Reviews, February 1902.*

‡ भूः—लण्डननगरीण्यर्थः । § कलानां—दृश्य-शीलादिविद्यानामित्यर्थः ।

सुचारुरूपैर्हृदयङ्गमान्तां
 सङ्घान्निरीक्ष्यामि तथातिशान्ताम् ।
 विस्मृत्य देशान्तरमाहृभावं
 यस्यां जनो योजयते स्वभावम् ॥ ७० ॥
 न तादृगन्यत्र भवेदतोऽतः
 विनिर्भितो वारिविहारपोतः ।
 तथा जगत्यां जलयुङ्घनावः *
 लण्डप्रदेशो हि तथाप्रभावः ॥ ७१ ॥
 पशौ विहङ्गे च तथैव मानवे †
 न तादृशं शिञ्चितमौञ्चितं भवे ।
 अहो तदध्यापकता च साऽद्भुता
 समस्तलोकैरपि विस्मितैः स्तुता ॥ ७२ ॥

This śloka refers to the various Art Galleries of London, such as "The Royal Academy of Fine Arts (founded in 1768), The Grosvenor Gallery, The Bridgewater Gallery" &c. &c.

- रण-पोतादिकं वषण्यस्यनेन । (Various war-ships and armour-clad vessels). "London is the greatest sea-port in the world."
- "Ship-building has long been an industry of great importance in England. The principal centres are :—The Thames, The Tees, the Tyne, Sunderland, Liverpool and Whitehaven."—*Encyclopedia Britannica*,

† अश्वना लक्ष्मीय-पशु-पक्षि-मात्रवादीनामसाधारणत्वं ज्ञापयति ।

कपोतदूतो जलपोतमध्यात्*
 वहिर्भवन् शीघ्रगतिं विदध्यात् ।
 मुखेन चादाय रणस्य पत्नी-
 मुद्धीयते व्योमपथात्पतत्री ॥ ७३ ॥

सुशिक्षिता भ्रम्विलङ्घितद्विषः
 स्पृशन्ति भूमौमथवा न तत्स्पृशः ।
 अवन्त्युदारेऽपि रणेऽकुतोभया-
 वहन्त्यथारूढजनञ्च ते हयाः† ॥ ७४ ॥

प्रत्येकवाटीषु च वीरदृष्टिः‡-
 भवेन्न वेत्येव सदास्ति दृष्टिः ।
 तेनैव पूर्णा नियमेन शरै-
 र्महानगर्थस्त्रधरैरदूरैः ॥ ७५ ॥

“नित्यं पराधीनतया § नतानां
 गतिं विजानन्तु निरस्तमानाम् ।
 गात्रस्य चोत्थानमतः कुरुध्वं
 राज्यं हि वीरस्य करे निरुद्धम् ॥ ७६ ॥

- * एतेन पश्चिमसाधारणशिक्षाचातुर्यं प्रदर्शितं दृष्टान्तेन ।
 † एतेन परमानसाधारणशिक्षाचातुर्यं प्रदर्शितं दृष्टान्तेन ।
 ‡ एतेन मनुष्यान्वामपि असाधारणशिक्षाचातुर्यं प्रदर्शितं दृष्टान्तेन ।
 § बाह्यां स्थापीनतायाः प्रसंसा श्लेषते (७६—७७) ।

वीरा भवन्तः प्रभवन्तु सर्व्वे
 संस्थातुमिच्छा यदि जातिगर्व्वे ।
 नालस्य मूर्ध्न्यधिरुह्य पाद-
 मायान्तु सर्व्वे क्रमशोऽवसादम्” ॥ ७७ ॥
 चारूपदेशं पृथुमेवमेवं
 विश्राव्य नश्यत्परपादसेवम् ।
 संग्राम-शिक्षासु नियोजयन्ते
 ते शिक्षिता भूरिजयं लभन्ते ॥ ७८ ॥ *

(विशेषकम् ।)

तरुत्वचोष्णीषभृताञ्च तेषां
 श्व-साहचर्य्यं पुनरस्ति येषाम् ।
 न चापि भीतिर्विजनेऽप्यथास्ते
 वेचञ्च येषां परिभाति हस्ते ॥ ७९ ॥
 धमान्धकारे विगताधिकारे
 मृचक्षुषां वैरिरणावतारे ।
 गर्जन्ति येषां कलनादभेर्य्यः
 वाद्येन माद्यन्ति तथाश्वतर्य्यः ॥ ८० ॥
 सर्व्वेऽत्र सर्व्वस्य जनस्य सर्व्व-
 मथात्मकार्य्यञ्च नवञ्च पर्व्व ।

* विभिर्पिराजानां समरशीमर्षं वीरत्वादिष्व कथयति (७८—८०) ।

जानन्ति सम्पादकपत्रजातै-
 दिने दिने नेत्रपथं प्रयातैः ॥ ८१ ॥*
 प्रगे समुत्थाय विलोकयन् रविं
 प्रष्टुत्तिमाप्नोति जनोऽत्र मानवीम् ।
 उदन्तपत्रायमुदन्तकीर्त्तने
 विभाति यन्निर्त्यनवा जने जने ॥ ८२ ॥
 दिदृक्षया यस्य धनार्पणैर्जना-
 स्त्रिलक्षतः सन्त्यधिकं ह्युदाननाः ।
 तद्धित्पथैर्वाष्परथैश्च वागतः
 क्षणादुदन्तः स भवेज्जने ततः ॥ ८३ ॥

(विशेषकम् ।)

समरजयपताकानर्त्तनैरेव साकं
 कलजलधरवाद्यैर्ज्ञापयन्तीव नाकम् ।
 भुवननगरलक्ष्मीमानयित्वात्महस्ते
 विलसति नगरौयं राज्यरत्ने समस्ते ॥ ८४ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनोकाव्ये
 लण्डनवर्षानो नाम दशमः सर्गः ।

* वार्तावाहकपत्रवर्षानं (News-papers) क्लियते विभिः (८१—८३) । "The number of News-papers delivered in 1876 was 12,50,65,800." —*Encyclopedia Britannica.*

एकादशः सर्गः ।

—११—

इल्लगडभद्वैरिव दृष्टिरम्या
 वह्निर्नृणां बुद्धिगिरामगम्या ।
 महेन्द्रनारायणः धामयुक्ता
 विराजते सम्परिभातमुक्ता † ॥ १ ॥
 इल्लगडभः किञ्च दिवो वयस्या
 बधूर्वशी कान्तिमती सशस्या ।
 सुवर्णमुक्तामणिभिः सुभूषा
 नक्षत्रजातैः सततं यथोषा ॥ २ ॥
 इल्लगडभद्वैरिव भूषिता ‡ सा
 निषेविता चैव महार्घभासा ।
 मरुत्शिखिध्यामतिरञ्जितश्रीः
 प्रपश्यतां यत्र जडौकता धीः ॥ ३ ॥

- * पचे नाराः—चापः, तेषामयमं जलगडहमित्यर्थः । पचे महेन्द्रः—नरपतिः । एतेन.
 † यस्मिन् जलगडं राजगडश्च वर्तते इति गम्यते ।
 ‡ सुषेति—एकत्र गजमुक्तादि, अन्यत्र जीवन्मुक्तादयः ।
 † भूषितेति—पचे भूष्यासुषिता, भूषादिभीत्यर्थः ।

या मन्दिरैः सप्ततलैश्चदारा
 सुभूरियं कुण्डलिताम्बिहारा ।
 अयस्फुरद्राक्षसजातशङ्का
 विराजते स्वर्णपुरीद लङ्का ॥ ४ ॥

समुद्रवक्षःस्थितपोतपाचा
 स्थले तथा राजितलोकयाचा ।
 यन्त्रोत्थधूमैर्जनितान्धकारा *
 हर्ष्यध्वजावद्धमरुत्प्रचारा ॥ ५ ॥

वाचां स्थलेऽस्यां लिपिपत्रमस्ति
 हृद्येऽपि शब्दो विरलश्चकास्ति ।
 या जन्मभूमिर्वरसुन्दरीणां
 जेया तथा नैव कदाप्यरीणाम् ॥ ६ ॥

या तुङ्गरूपा भवनैरनेकैः
 परिस्फुरद्भैरववारिसेकैः ।
 स्निग्धस्वभावा परिवहारावा
 बसन्ति यस्यां विविधाश्च भावाः ॥ ७ ॥

- * "The average daily consumption of coals in domestic fire-places produces a *cloud of smoke* resting for days over the central districts of the town and shutting out the sun."—*Encyclopedia Britannica*.

दृश्या च वा चारुतया प्रथिव्या-
 मुदग्रलेन्द्रपुरीष दिव्या ।
 इमां न ये सम्परिलोकयन्ति
 ते व्यर्धनेचाणि हि धारयन्ति ॥ ८ ॥
 ग्रीष्मावसानेऽपि जडप्रधाना
 विदुल्लता यानवहेच्यमाणा ।
 क्वचिन्नृणामाकुलिता च घोषैः
 कदम्बिता क्वापि सरत्नकोषैः ॥ ९ ॥
 उद्यानवापी*मुकुरादिगेहैः
 सुरञ्जिताकारकुमारदेहैः ।
 इयं स्थले साधितसन्निवेशा
 स्वर्गदुतिर्भूमिगतेव सेशा ॥ १० ॥
 लोकातिशय्यात् परिचेतुमस्या-
 लोकान् लोकः प्रभवन्ति यस्याः ।
 इयं धियं हन्ति समागतानां
 दिशां भ्रमादौरतिविस्मितानाम् ॥ ११ ॥

उद्यानम्—Gardens and Parks, and open Spaces, वापी—Canals,
 Water-places, Baths and various Conduits,

वर्धन्ति सर्वोपरि पश्यथाला *
 नानाधनैः सज्जितरत्नजाला ।
 रक्षाप्रयत्नेन रहोगतानां
 ज्वलन्ति नाङ्गानि निगूहितानाम् ॥ १२ ॥
 या सृष्टिरद्यापि न भाति रोके †
 नैतादृशी भूः क्वचिदस्ति लोके ।
 न चापि नद्या इह तामसायाः ‡
 समा नदीनस्य नदी च जाया ॥ १३ ॥
 अत्रापि वानीरनिकुञ्जसत्ता
 स्मरार्चनायास्ति यदर्थवत्ता ।
 विराजते प्रान्तरचारकुञ्जे §
 विलासिनीहासविलासपुञ्जे ॥ १४ ॥

* "London possesses ample width, and the *splendour of its shops* to some extent atones for the plain monotony of its regular architecture."—*Encyclopedia Britannica*.

† रोके—हिरे ।

‡ The Thames.

§ Read the following in this connection :—"With its fine expanse of grass, its bright flower-beds and clumps of shrubbery, its noble old trees, its beautiful ornamental lake super-fine, its broad avenues crowded with equipages,—The Hyde-Park, in the height of the season, presents a scene which in brilliancy can be paralleled nowhere else."—*Encyclopedia Britannica*.

इहापि चापेष्टुधरो मनोभवः
 स्वयं समुज्जृम्भितकोकिलारवः ।
 रतेरिहासङ्गचरौव किन्नरी
 सदा प्रजागर्त्ति मनुष्यसुन्दरी ॥ १५ ॥

विद्याधरौभ्रान्तिवहाः सुगात्रः
 विभान्त्यमुष्यां हि विवाहपात्रः ।
 अथस्ति सा यौवनरत्नशोभा
 वाङ्कोकिलानां वरचित्तलोभा ॥ १६ ॥

यो बाहुबीर्यादतिदूरवर्त्ती
 राजासनं काङ्क्षति चक्रवर्त्ती ।
 न तस्य तद्राज्यमिहास्ति भोक्तुः
 शस्यं यथा गोर्न, हलप्रयोक्तुः * ॥ १७ ॥

बलेन सैन्यस्य च राज्यभारं
 गृह्णाति यो वात्मबलैरुदारम् ।
 न तस्य तस्यापि च राज्यरत्नं
 चिरं वरीवर्त्ति ह्यतप्रयत्नम् ॥ १८ ॥

* रत्नशोभनीराणां पराक्रमं कुञ्जबलच कथयितुं प्रयत्नते चतुर्भिः श्लोकैः (१७—१८) ।

बलेन बुद्ध्या च सुकल्पितं यत्

तदेव राज्यं निरुपद्रवं सत् ।

न केवलेनैव बलेन शक्यं

तद्रक्षितं यन्न धियाप्तमैक्यम् ॥ १८ ॥

निश्चयतेऽद्यापि द्युतप्रकाशः

बुद्धेर्बलादेव वनेतिहासः ।

आरण्यकैर्दत्तजयोपहारः *

शशोऽपि सिंहस्य जयञ्चकार ॥ २० ॥

चतुर्दिशः शत्रुभयेऽप्यखण्डे

कोलाहले युद्धभुवि प्रचण्डे ।

भङ्क्त्वा भयं बुद्धिबलादनन्यं

जयत्यहो लण्डनदेशि सैन्यम् † ॥ २१ ॥

या सार्वभौमासनसार्वभौमं

दधाति सम्मानशतेन भौमम् ।

नानाननैरुल्लिखितप्रतिष्ठा

सुभूरियं सर्व्वभुवां करिष्ठा ॥ २२ ॥

* द्वितीयदेशादियं कथामुच्यते ।

† सैन्यवर्धनं क्रियते । (The army.)

इंराजवीरैः कृतदिग्भयस्य
 यस्थं लसद्गैरिपराजयस्य ।
 महामहिष्या इव राज्यबन्धु-
 र्वाद्यान्यहो वादयतीव सिन्धुः * ॥ २३ ॥

राज्ञग्राञ्चतुर्थः स इवैष कोषः
 कल्पान्तकालेऽपि न यस्य शोषः ।
 रत्नावलीभिः परिपूर्ण एकः
 जलाम्बरच्छन्ननृद्वक्प्रवेकः ॥ २४ ॥

इयं पताकाशतसङ्कुला भूः
 समुद्रतीरे खलु यत्र सा पूः ।
 इंलण्डनाम्नी नतवैरिवर्गा
 शोभाकदम्बेन समग्रसर्गा ॥ २५ ॥

यस्याः पुरो द्वारि कृतप्रयत्ना
 छविः समुद्रस्य निकामरत्ना ।
 नित्यं नरीनर्त्तिं जलांशुजाला
 सफेनहासा बड्वाग्निमाला ॥ २६ ॥

रत्नं समुद्रेऽधिकमत्र वेति
 तन्निर्णयं नाद्य जनः समेति ।
 नदी, नदीनः स, महिष्य*भीमा,—
 न विद्यतेऽस्य चित्तस्य सीमा ॥ २७ ॥
 राजश्रियः शीलमहामहिष्या-
 नावाद्यतेः सम्प्रति मन्त्रिशिष्याः ।
 प्रजादिरक्षासु द्यतावतारा
 राजन्ति यस्यामिव कर्णधाराः ॥ २८ ॥
 इल्लण्डना'दि' भुवि 'राज'राजं †
 वर्णं प्रगृह्यैव समाजभाजम् ।
 "इंराज"नाम्नां प्रबभूव सृष्टि-
 र्यन्नामभाजोऽद्भुतराज्यदृष्टिः ॥ २९ ॥
 आस्तां कथा दूरतरा जनानां
 यस्यामनालस्यविराजितानाम् ।
 अकर्माकर्ता न शिखी न वायु-
 निरर्थकं तिष्ठति यावदायुः ॥ ३० ॥

* महिषी—विजयिनी (Victoria) । नदी—तमसा (The Thames) । नदीनः
 —सागरः । † इदानीम् इंराजानां चरितवर्धना क्रियते ।

* केशेन वेशेन च दक्षताभिः
कुलेन शीलेन च पक्षताभिः † ।
यस्यां सदैकाद्यतयः समाना
लसन्त्यथेराजगणा हि नाना ॥ ३१ ॥
पाश्वानुरक्ते शकटे च बन्धौ
सान्निध्यमचास्ति दिनस्य सन्धौ ।
वस्त्रेण च प्रादृतगुल्फनाभिः
त्रियाङ्गनानां प्रवराङ्गनाभिः ॥ ३२ ॥
पुष्पादिभिः सज्जितचारुखटुः †
दोधूयते स्त्रीबहुलोऽत्र हृदुः ।
सुहृत्सौगन्ध्यसुखस्य हेतुः
प्रोत्थाप्यते यत्र च पुष्पकेतुः ‡ ॥ ३३ ॥
यस्यां रणाय प्रभुणा कृताङ्गः
प्रियानुमत्यै रण-संहिताङ्गः ।
कश्चिद्गृहे सज्जितचारुकाचे
प्रियां निरीक्ष्यानुमतिं यथाचे ॥ ३४ ॥

वपता— स्वपता, Nationality.

पुष्पकेतुः—पुष्पधनः ।

† पुष्पादिवर्षना क्रियते ।

रणे जयं यानमपि श्लाघाने
 प्रिया विचिन्धेति रणाय याने ।
 नाञ्जामनाञ्जाञ्च ददौ प्रियाय
 प्रगाढमास्त्रिष्टकलेबराय ॥ ३५ ॥
 राज्ञश्च धातोश्च तथाङ्गुलीनां
 स्त्रीनाममुद्राय नभःस्यत्तीनाम् ।
 सा चन्द्रमुद्रा च लसत्समुद्रा
 सुभूरियं राजति पञ्चमुद्रा ॥ ३६ ॥
 दिने दिने नूतनमूर्तिभास्वराः
 कलादिकानां * प्रतिभान्ति चाकराः ।
 विधीयते यैर्जगदेकमङ्गलं
 नलाज्जलं तच्च सुचारनिर्भलम् ॥ ३७ ॥
 अपादचारा गतयो नृणां त्वरा-
 कल*प्रभावात् प्रभवन्ति सादराः ।
 सुविस्तृताङ्घ्रानमतीत्य सादरं
 कलं मुहूर्त्तादिव याति सत्वरम् † ॥ ३८ ॥

* कल—यन्त्रादि (various machines).

† This refers to the Bicycles and Tricycles.

अतैलदौपाः * खलु यत्र भास्वराः
 निजाञ्चिषा दीपितदिग्दिगन्तराः ।
 निशामुखे दर्पणगेहगामिनः
 समुञ्चलन्त्यर्ककरप्रभाविनः ॥ ३८ ॥
 उपाधिभिर्ये विलसन्ति भूपाः †
 भूभारतेऽस्मिन् प्रवरस्वरूपाः ।
 तन्मूलमेतन्नगरं विशालं
 नानाननैः सज्जितपण्यशालम् ॥ ४० ॥
 उपाधिवृष्टिर्नरचक्रवाले
 प्रत्यब्दमग्रे खलु पर्वकाले ।
 अस्ति व्ययात्तावदुपाधिराजे-
 रतज्जनैर्भूर्विरला समाजे ॥ ४१ ॥
 वाहादुरादिं वृहतामुपाधिं
 नरा लभन्ते व्यवधूय चाधिम् ।
 भुवं नगं खञ्च मुदा भ्रमन्ति
 वाद्यादिशब्दैः परिपूरयन्ति ॥ ४२ ॥

* "The first Exhibition of Windsor's system of lighting the streets with Gas took place in 1807, June 4."—*Encyclopedia Britannica*.
 † भारते उपाधिदानप्रथा गीवते पिभिः (४०—४१) ।

मनुष्यसाध्योन्नतिभिर्दृष्टरै-
स्तथार्थसाध्योन्नतिभिर्नरैर्वरैः ।
विधीयते नाम समर्थनावधि-
र्भवोन्नतेर्यत्र महामहो विधिः ॥ ४३ ॥

सरिञ्च नाम्ना भुवि तामसेति *
हिताय तद्देशिनृणामुदेति ।
या सुन्दरीणां प्रतिविम्बमर्त्ति-
रत्नच्छटाम्बोजवनं विभर्त्ति ॥ ४४ ॥

समुद्रसंलग्नजलप्रवाहा
यद्दृष्टिभाजां न च चर्मादाहाः ।
यस्या दृढः सागरमर्त्तृकाया-
स्तलोऽस्ति सेतुर्जलमृत्तिकायाः ॥ ४५ ॥
मीनाश्च पीना जलजालवद्वा-
भुजङ्गवत्तीरगतस्तथाध्वा ।
द्युतिश्च दीपस्य तमो घनाना
दिवानिशं तिष्ठति यत्र नाना ॥ ४६ ॥

* River Thames. तमसावर्षणं पश्चिमिः त्रियते (४४—४८) ।

+ "A *Subway* under the Thames from Towerhill to Tooley street was constructed in 1869 at a cost of £16,000." "The Thames *Tunnel*, begun in 1825 and completed in 1843, at a cost of £468,000, is now used as a Railway-tunnel."—*Encyclopedia Britannica*.

या चातिशीता पशुपक्षिपीता
स्तुतिश्च यस्याः पृथगस्ति गीता ।
दौपच्छलात् किं स्वयमत्युदारं
सेतुः स बभ्राति सुवर्णहारम् ॥ ४७ ॥

न कापि तस्या इह तामसाया-
स्तुल्या नदीनस्य नदी तु जाया ।
यद्भूतलान्तर्बणिगापणाली
स्वयं तद्दृष्ट्वं प्रबला जलाली * ॥ ४८ ॥

दृढो वरीवर्त्ति स सेतुपर्वतः †
श्रियः कदम्बैरचितस्ततस्ततः ।
तमो बलान्नैगङ्गेहमागतं
नियथ्य वीरैरिव बन्धनङ्गतम् ॥ ४९ ॥

समुद्रदृत्तान्तशतानुबन्धः
विराजते यत्र च वारिबन्धः ।
आदर्शगेहे धृतडिम्बभारै-
रुज्झम्पितं मत्स्यगणैरदारैः ॥ ५० ॥

* आपणाली—अस्तीति शेषः । क्षयनिव्यादि—क्षयन्तु जलरात्रिसंख्या इति भावः ।

† अर्थां तमसाया उपरिनिर्मित-सेतुवर्णनं क्रियते । "There are 12 bridges over the Thames, besides the Railway bridges, the most easterly being the London Bridge and the most westerly the Hammersmith Bridge."—*Encyclopedia Britannica*.

विद्यानिवासा बहवोऽत्र सन्ति *.

छात्राः प्रभृताश्च तथा वसन्ति ।

उच्चैस्तरां वेतनतः सुशिक्षाः

भृशं विभान्त्यत्र च कार्य्यवीक्षाः ॥ ५१ ॥

यस्यां कृताचारलसत्शिश्नानां

विजृम्भतेऽस्यां समजः पशूनाम् † ।

विकल्पलोपेन च वानराणां

कुलं वरीवृत्तिं च वा नराणाम् ॥ ५२ ॥

दूरीकृते दृश्यचनाप्रवेशे

तद्दर्शकानां विरहोऽन्यदेशे ।

द्रष्टा च बोद्धा च जनोऽपि नास्ति

सा तादृशौ क्वचिन्मता चकास्ति ॥ ५३ ॥

* पाठग्रहादि बन्धते (The Universities.) "It was the leading aim of the Educational reformers in Parliament both to deepen and widen education, giving the largest possible number the best instruction and a variety of measures were passed for this purpose."—*Encyclopedia Britannica*.

† यस्यां—इत्यस्यसुवीत्यर्थः । This refers to the Zoological Department of the British Museum, or to the Regent-Park containing the gardens of Zoological Society and of the Royal Botanic Society.

यद्देशिहस्ते प्रथमं कुनीयान्*
 ज्वरज्वरः प्रादुरभूजरीयान् ।
 नीरं समीरञ्च सुखाय भूते
 राजान्नया किं त उभे न भूते ? † ॥ ५४ ॥
 वाणिज्यः‡ मादाय बलञ्च बुद्धे-
 रिराजमागात् तदवाच्यद्वेः § ।
 अनुग्रहस्तावदतः कलानां ¶
 पाश्चात्यवीरेषु लसत्फलानाम् ॥ ५५ ॥
 उत्साहमुत्साहवतामनन्यं
 पराक्रमञ्चापि तथैव धन्यम् ।
 इराजनाम्नां मनुजोत्तमानां
 न के प्रशंसन्ति वराङ्गनानाम् ? ॥ ५६ ॥
 अस्मिन् प्रदेशे गणितस्य चर्चाः,
 खे खेचरः खेलति चारुवर्चाः ॥ ।

* कुनीयान् - Quinine (Medicine) विभिः प्रसङ्गतः इराजानां वाणिज्यादिकम् उत्साहवलादिकञ्च कथयति (५४—५६) ।

† ते उभे (नीरं समीरञ्च) भूते जीवे किं सुखाय मङ्गलार्थं न भूते ? इति काकुः ।

‡ "In the Trade of London, there is a large excess of imports over exports."—*Encyclopedia Britannica*.

§ अवाच्यद्वेः—अवाच्या अनिर्वचनीया द्वेः उन्नतिर्यस्याः इति, बुद्धेर्विशेष्यतेतत् ।

¶ कलानां—The fine arts.

| Astronomical instruments are described in this śloka.

दिनेक्षणं नाविकपञ्चिकाभिः
समुद्रपोतेऽपि समुद्रताभिः ॥ ५७ ॥

निर्वारिदेशेऽमलवारिकूपः
सृष्टोऽस्ति लौहैर्विवरस्वरूपः * ।
तन्मोहनास्त्रञ्च जनेऽणुमाचं
यत्स्पर्शनं कम्पयते च गात्रम् † ॥ ५८ ॥

स्वेच्छानुसारेण नभोऽन्तराले
चेष्टास्ति याने परमा विशाले ‡ ।
जातेऽत्र यत्ने सफले, जनानां
सुखं दिनं भावि भवे स्थितानाम् ॥ ५९ ॥

पदान्तरं याति कलेन हर्म्यं §
मनुष्यबुद्धेरिदमस्त्वगम्यम् ।
ब्रूते कलं कण्ठजवाक्यजालं ¶
स्वरानुरूपं सनृहस्ततालम् ॥ ६० ॥

* Tube-wells are referred to by this sloka.

† तन्मोहनास्त्रञ्चैत्यादि—‘तत्’ प्रसिद्धार्थे, मोहनास्त्रञ्च सृष्टमस्तीति शेषः । The last two lines speak of the *Electrical* machines, such as Ramsden's machines, Quadrant electrometers, &c. &c.

‡ श्रीमद्यामन्यचर्म (The Baloons).

§ कलेन—यन्त्रप्रभावात् इत्यर्थः । पदान्तरं—स्थानान्तरमित्यर्थः ।

¶ This refers to the Phonograph.

चित्रस्य वाक्यं किमिहास्ति चित्रं
 पटे पटे भाति विचित्रचित्रम् * ।
 प्राणप्रतिष्ठा च भवित्रमुष्मिन्
 चेष्टाव्रजाः सन्ति पदेऽद्य तस्मिन् ॥ ६१ ॥
 सौधस्य शृङ्गे नवकेतुसङ्गे
 समुद्रवातस्य सुचारुरङ्गे ।
 शतह्रदावेगबलेन यानं †
 क्वचिद्भवत्येव हि धावमानम् ॥ ६२ ॥
 सौधस्य शृङ्गेऽध्वनि धावमानं
 दिवा च रात्रावपि वाष्पयानम् ‡ ।
 चलत्पताकं चलतीति वार्त्ता
 वङ्गादिके यस्य न सृष्टिकर्त्ता ॥ ६३ ॥

चित्रालयवर्णनम् । "The most ancient and influential institution in London connected with Painting and Sculpture is the Royal Academy of Fine Arts."

तद्दिशान (Electric carriages)-वर्णनम् । "The first attempt to apply Electric power for propulsion on Railway was made by Mr. J. Davidson, who in 1842 tried on the Edinburgh and Glasgow Railways an Electro-magnetic locomotive."—
Encyclopedia Britannica.

जईयानवर्णनम् । [The suspension bridges and stone arches are referred to by this śloka, like London Bridge and Britannica Bridge.]

तेलैस्त वा चित्रविचित्रधातः
 रथस्य यानं शकटेतिनाम्नः * ।
 हिरण्यहारादिविभूषितायाः
 स्त्रियश्च पुंसामपि तत्र कायाः ॥ ६४ ॥
 धमायमानाः ककुभोऽत्र यन्त्रै-
 जिंहीषं वोऽरौनिव मन्त्रतन्त्रैः ।
 नक्तं दिवा चापि समानभावाः
 स्फुरत्यकाशेऽपि तमःप्रभावाः † ॥ ६५ ॥
 कलादिविज्ञानविधौ सुबन्धं
 हृद्यीदिष्टे ग्रथितं स्वतन्त्रम् ।
 नानाविधं स्पन्दितकण्ठकं तत्
 शब्दायते स्वेन बलेन शश्वत् ॥ ६६ ॥
 स्नानं तथास्निन् प्रभवेन्न नित्यं ‡
 नृणां तथापि व्ययितश्च वित्तम् ।
 निमज्जनस्नानविधिश्चकास्ति
 मुदाङ्गनानां गतिरत्र चास्ति ॥ ६७ ॥

* तैलवाहनवर्धनम् । [Coaches, cabs and omnibuses are referred to by this sloka.]

† वायुं नानाविधयन्त्रादिवर्धना क्रियते (६५—६६) ।

‡ स्नानागार (Bathing places)-बनारसपाठशास्त्रादिवर्धनम् । "On a hot Sunday, as many as 25,000 bathers have been counted in Victoria Park."

सन्तारशिक्षासु च पाठशाला
 क्वचिज्जखे भातितरां विद्याला ।
 तत्रापि नारीमुखचन्द्रविम्बै-
 र्जखानि भास्वीव च चन्द्रडिम्बैः ॥ ६८ ॥
 यस्मिन् चतानां छवयो निवेशिताः *
 शुभे पटे प्रास्तरिके सितासिताः ।
 हरन्ति चेतांसि च्छता इवाश्छताः
 समादरैर्ये प्रवरासने कृताः ॥ ६९ ॥
 एकञ्च पाण्ड्यग्रहणं प्रसिद्धं
 नारीद्वयं यन्नृपतो निषिद्धम् ।
 ततः सपत्नीकलाहप्रबन्धः
 नास्त्येव, नास्त्यत्र जनोऽपि मन्दः ॥ ७० ॥
 निमौलितेवात्र जडेन चेतना,
 जडोन्नतिसास्तरा महाधना ।
 पदार्थविद्याभिः रुदन्तकौलिता
 श्रुतिस्पृहा तीव्रतरास्ति शीलिता ॥ ७१ ॥

पाषाणद्विरचितसूक्तिंकाख्यवर्णनम् । "The monuments in the north
 and south aisles of Westminster Abbey are of a very mis-
 cellaneous character and commemorate musicians, men of
 sciences, travellers, patriots and adventurers."—*Encyclopaedia
 Britannica*. खण्डितम्—५०-श्लोकान्तं "प्रदीपे" ।

पदार्थविद्या—Physical Science.

अलं निरुक्त्वा, न च वस्तु खर्वं
 राज्यानुमेयं भवनञ्च सर्व्वम् ।
 तैस्तैर्धनैर्यत्परिपूर्य्यमाणं
 यत्ते प्रमाणाधिकमात्ममानम् ॥ ७२ ॥

यद्देशिनामीश्वर-दृष्टिदृष्टः

विश्वास-भाजां स बभूव खटः * ।

यः पञ्च-पुपेन † बहुप्रमाणा-

दृष्टिं पुरानेकमुखीं ततान ॥ ७३ ॥

सेरीति ‡ नाम्नास्य बभूव माता

या स्वर्गतो गामिव सम्प्रयाता ।

स्वदेशवाग्भिर्घटितावधानः

गर्भेऽप्यसौ ब्रह्म-गिरं ततान ॥ ७४ ॥

गर्भेऽस्य मातुः द्रुतकर्णदानात्

शुधाव काचिद्वनितानुमानात् ।

* अथवा सर्गसमितिं यावत् श्रीश्रीमद्द्वीपखट-(Jesus Christ) वर्णना क्रियते ; तस्मात्कीचिकक्रियाकलापादिकञ्च कथयति ।

† "When I brake the *five loaves* among *five thousand*, how many baskets full of fragments took ye up? They say unto him twelve."—*St. Mark, Chap. VII, 19.*

‡ Virgin Mary. "And the angel said unto her, Fear not, Mary :
 * * Thou shalt conceive in thy womb, and bring forth a son,
 and shalt call his name Jesus."—*St. Luke, Chap. I., 31.*

शिशोर्मुखादीश्वरनामवाणीं
 पवित्रसूक्तेष्विव “पावमानीम्” * ॥ ७५ ॥
 अथैकदा दुर्दिनमद्भुतोदयं
 निरीक्ष्य शिष्याय ददौ च सोऽभयम् ।
 समुद्रप्रांते विहरन्नांविह-
 स्ततो बभौ स्मरमुखो मरुद्भिः † ॥ ७६ ॥
 न वारयामास स शूलदातुः-
 नथास्मरदयो भुवि सर्व्व-मातृः ।
 अघं समादाय जगज्जनानां
 शिवप्रदोऽभ्यरितापितानाम् ॥ ७७ ॥
 अत्रैदिकेनैव पथागतं नरे
 यमब्रुवन् श्लेच्छिकमीश्वरं परे ।
 तद्येतरे प्राङ्गरिमं जितान्तरं
 दिवस्वप्रतं सिद्धनरं वराहरम् ॥ ७८ ॥

* “And it came to pass that when Elizabeth heard the saluta-
 tion of Mary, the babe leaped in her womb.”—*St. Luke,*
Chap. I., 41.

† “And there arose a great storm of wind and the waves beat
 into the ship, so that it was now full. And he arose, rebuked
 the wind and said unto the sea, Peace, be still : And the
 wind ceased, and there was a great calm. And he said unto
 them, Why are ye so fearful, how is it that ye have no
 faith ?”—*St. Mark, Chap. IV., 37, 39, 40.*

‡ “And when they were come to the place, which is called

परेऽशुवन्वीश्वरदूतमेनं
 पुनर्जितस्त्रःपुरसिद्धसेनम् ।
 यद्दर्शनाद्दुद्रुबुरेव रोगाः-
 स्तद्यातनाभिः सह दीर्घभोगाः ॥ ७९ ॥
 श्रीश्रीश्वरस्यैव मनःप्रसूतं
 यं पुत्रमाङ्गर्नृशरीरभूतम् ।
 सम्पर्शमात्रेण विनष्टशोके
 नानाकथा पल्लविताच लोके ॥ ८० ॥
 अनेकमित्यादिकमित्यमद्भुतं
 तदीयकर्माभिनिरीक्ष्य सत्स्तुतम् ।
 विसिद्धिये द्वीपनिवासिभिर्नरैः
 स तुल्यतेऽद्यापि तथा सहेश्वरैः † ॥ ८१ ॥
 सोऽयं महान् लखननामदेशः
 सर्वप्रदेशादपि यो विशेषः ।
 यो भारतात्पश्चिमसिन्धुपारे
 सदा वरौवर्त्ति नृणां प्रचारे ॥ ८२ ॥

Calvary, there they crucified him."—*St. Luke, Chap. XXIII., 33.*

- "Now when the sun was setting, all they that had any sick with diverse diseases brought them unto him ; and he laid his hands on every one of them, and healed them."—*St. Luke, Chap. IV., 40.*

† श्वरैः—The devas, Gods.

भाष्यन्तौ भविभागे चितहृदयगतौ

घूर्णयन्तौ द्रुमादिं

दूरस्थैः सर्वलोकैर्हृतमतिभिरखं

वीक्षितौ विस्मितयौ ।

यद्वाज्ये वाष्पयानौ * भुवनतलगतान्

जेतुमुन्मत्तरूपौ

वायू द्वौ स्पर्शवन्तौ किमु गगनतला-

द्वावितौ प्राक्प्रतीच्योः ? ॥ ८३ ॥

निस्तैलतैलमधुकोत्य-मधूत्यगव्य-

स्रेहादिभिः शिखिशिखाः खलु दीपसंज्ञाः ।

उद्दीपयन्ति नगरस्य वरां धरां तां

ज्ञानाग्निभा इव सभां भुवि विचाराज्ञाः ॥ ८४ ॥

इति श्रीश्रीश्वरोये विजयिनोक्ताय्ये इलच्छ-

वर्णनो नाम एकादशः सर्गः ।

- * अर्धवादिगणपाठात् वानशब्दस्य वैकल्पिकपुञ्जिता । This is a description of two Railway carriages running side by side in the opposite directions.

द्वादशः सर्गः ।

सखीमिवासाद्य मनःप्रियक्रियां *
 वशङ्गता भूर्न च भारती भियाम् ।
 नवेव सासीञ्च सखीद्यतादरा
 न जीर्णभावाक्रमणेन मन्यरा ॥ १ ॥

विराय पुंस्कृत्तृविरक्तभावा
 स्त्रीराजतायामिव बद्धहावा ।
 क्षाराञ्चिहारा नृदियं सवङ्गा
 रराज सा या परिभास्वदङ्गा ॥ २ ॥

अयःप्रलम्बाद्यतिमेखलाभि-
 र्मीर्गोपरिन्यस्तरथप्रभाभिः ।
 धूमावली-कालकचैर्विशिष्टा
 नारीव भूषावलिभिर्घनिष्ठा ॥ ३ ॥

* राज्ञा विजयिन्या जीवितकाले भारतभूमिलक्ष्याः सखीमासीदिति मनसिजन्य
 पक्षमिभारतभूमिं वर्णयति (१-५) ।

वङ्गादिपुत्रैः प्रणतैश्च माता
 सखीद्वतस्त्रेहगता विभाता ।
 करं प्रदायात्मसखीकराभ्यां
 ननन्द तैस्तैः सह वन्दिताभ्याम् ॥ ४ ॥
 निशागमे वाष्पमयैः प्रदीपै-
 हारोपमैर्ध्वस्तमस्त्रतीपैः ।
 नवेन शाखानगरेण भयः
 ललास या दृदुतिकाम् विधूय ॥ ५ ॥
 (कुलकम् ।)
 सिराजदोषोऽद्य गुणाय मन्ये
 येनेह राज्ञाः कमला निनिन्ये * ।
 प्रजाविरक्तिर्यदि नाभविष्यत्
 कुतो जयिन्याश्चविरागमिष्यत् ? ॥ ६ ॥
 अशेषसौभाग्यभृदग्रगण्यां
 मान्यां वदान्याञ्च तथैव धन्याम् ।
 राज्ञीं हि लब्ध्वा स्थिरवाक्प्रतिज्ञां
 कथं न नन्दाम इमाञ्च विज्ञाम् ? ॥ ७ ॥

* सिराजः—Sirajooddoola, Nabab of Bengal, Behar and Orissa.
 राज्ञाः कमला—राजसखीः विजयिणीत्यर्थः ।

राजन्ति साह्वेवसमाख्यया ये* ।

राज्ये जयिन्या नृवराः समाजे ।

तेषां सतामेकधियङ्गतानां

भङ्गोऽस्ति नैषां सहसा मतानाम् ॥ ८ ॥

निवार्यते स्वात्मजनेष्वकार्थं

मुदैकवाक्याः परिपान्ति राज्यम् ।

नृणां सहस्रेण परौच्य कार्थ्यं †

कुर्वन्ति यत्तन्न भवेदनार्थ्यम् ॥ ९ ॥

न मन्त्रणानां क्वचिदस्ति भङ्ग,-

स्तेषां मनोऽश्वेः शुभगस्तरङ्गः ।

प्रबोधगम्यो न च यः कदाचित्,

जागर्त्ति यस्मिन्न वहिर्नृ-संवित् ॥ १० ॥

प्रजाहितेभ्यो लिपिमाहिताज्ञा-

स्ते चारुचेष्टा रचयन्त्यभिज्ञाः ।

मुद्राङ्कितां तां परिघोषयन्ति

वङ्गादिदेशेष्वपि नोदयन्ति ‡ ॥ ११ ॥

* इदानीं जयभिः इराज-राज-पुरुषाणां जन्मसाप्रकारं कार्यकरचरीतिषु कथयति (८-१६) ।

† The Government of India is divided into 7 departments : The Military, the financial (including post office, telegraph, trade, commerce &c.), the foreign, the legislative, the home (including education, medical and sanitary measures, police, jails &c), the revenue and the Public works departments.

‡ एतेन मुद्रायन्त्रैरहित पत्रादिभिः (official correspondence, despatches,

सप्ताङ्गचिन्ताविनिमग्नचित्ताः
 पत्रेषु संख्यौघतराजवृत्ताः ।
 ध्यायन्ति तेषुर्थांश्च तेषुर्थासार्थाः
 प्रयान्ति यान्ति प्रभुमङ्गलार्थाः * ॥ १२ ॥
 ये[†] स्यावरा अप्यपदप्रचारा-
 स्तथापि याने सुरगप्रकाराः ।
 द्रवन्ति वेगैरिव जात-रङ्गा
 यथा समुद्रस्य चलास्तरङ्गाः ॥ १३ ॥

(युग्मकम् ।)

तेषाञ्च “भोटस्य” निगम्य रावं †
 स्वार्थात्मको गर्त्त ऋतेऽपि नावम् ।
 विलङ्घ्यतेऽन्याधिपतेर्हि भोटै-
 र्भूम्येन सिंहध्वनिनेव घोटैः ॥ १४ ॥

भोटैतिसंज्ञां प्रवदन्ति यस्य
 मतन्तदेतत् स्मृतिसागरस्य ।

reports, resolutions, statements &c. &c.) राजकार्यपरिपालनरीतिः
 प्रदर्शिता ।

चर्चान् ध्यायन्ति—एतेन इराजानामवेगीतिशास्त्रे (Political Economy) पार-
 दर्शिता उक्ता ।

ये—“चर्चा” इति वाच्यम् । अनेन लोकेन जनस्य चर्चसत्त्वां वर्णयति कविः ।

लोकसभेन नक्षत्रासभासु (Councils and meetings) राजपुरुषाणां मन्त्र-
 रीतिः प्रदर्शिता । भोटैति—The Voting system,

स्मृतेरयं क्षुद्रतरङ्ग एकः
स्वयं भवेत् संशयहृद्विवेकः ॥ १५ ॥

(युग्मकम् ।)

निरस्त-तन्द्राः किल गूढ-मन्त्राः
सयत्न-सञ्चिन्तितराज्यतन्त्राः ।
ते सन्ततं कार्य-शतानुबन्धै-
रवन्ति राज्यं नियमैरबन्धैः ॥ १६ ॥

(नवभिः कुलकम् ।)

उपानहाडम्बरमन्यकाले *

नैतादृशं नाम भुवोऽन्तराले ।
न केऽप्यपश्यन् शकटं सुखाय,
पञ्चाग्निं† मथत्यधनं प्रदाय ॥ १७ ॥

ईदृक् न शिल्पी, न च शिल्पवस्तु
निरीक्षितं कैरपि पूर्वतस्तु‡ ।
अल्पेन मूल्येन च दीयते तत्
सुखं भवेत् सम्प्रति किं तदन्यत् ? ॥ १८ ॥

* इदानीं शीघ्रभिः शोकैर्भारतस्य इराजकृता विविधसुखसाधन्यादिकषया कौर्यते ।
(१७—१९) । [For other benefits conferred on India by the
present rulers, vide Canto I., 38—69 and Canto IV.,
66—71.]

† पञ्चाग्निरिति—refers to the cheap postal system.

‡ "Cotton and Jute-mills, the trade in tea and coal and many
other branches of industry are altogether due to the British."

भोगैर्विशालरिह भीषयन्तः
 महापथा दीर्घतरा लसन्तः ।
 चियोजनादूर्ध्वमुपात्तसङ्गाः
 पथक-प्रयाणा इव ते भुजङ्गाः * ॥ १९ ॥
 विभान्ति यानाय सुखस्य हेतवः
 महामहिष्यर्थचयेन सेतवः ।
 समस्तपृथ्वीग्रहंणोऽपि यद्बलं
 प्रगृह्य तत् किं गिरयः स्थिता अलम् ? * ॥ २० ॥
 अल्पव्ययेनाद्य सुखं यदाप्तं
 बहुव्ययान्नव पुरा तदाप्तम् ।
 जाग्रत्-सुखं भारतवर्षमद्य
 जनेन मानेन धनेन सद्यः ॥ २१ ॥
 करप्रदानाय न च त्वरास्ते
 मृदां क्षतिर्हस्तगता यदास्ते ।
 न पूर्वणामियमेव नीति-
 रासौत्प्रजाकायगता च भीतिः † ॥ २२ ॥

* "Roads, canals, bridges are constantly on the increase through the activity of the P. W. Department." सेतवः गिरय-इव स्थिता इत्यर्थः ।

† अशुना भूमिकरपक्षप्रथा वर्ण्यते ; तत्रादी विभिः पूर्वकाशीनकरपक्षप्रथं विवक्ष्यति (१२-१४) । "The ancient remedies for default of payment of revenue were imprisonment and corporal punish-

ते * वेष्टयित्वा खपुर-त्वचाङ्गं
 तत्रापि कृत्वावरण-प्रसङ्गम् ।
 भीताः करं दातुमुपाययुः प्राक्
 करचुटिर्यष्टिभयावहा द्राक् ॥ २३ ॥
 लब्धव्यमर्थं करदेन नीतं
 विलोक्य च न्यूनतया परीतम् ।
 न तत्र यष्टिर्विदधेऽनुकम्पां
 ददौ च तद्गात्रविलाय भ्रम्याम् ॥ २४ ॥
 फलत् सुचातुर्थ्यमिदं नृलोके
 न याति लोकः खलु तेन शोके ।
 पुरा न केषामपि वा नराणा-
 मयं क्रमः प्रस्फुरितः करारणाम् † ॥ २५ ॥
 करचुटौ भूमिमताञ्च तद्विदः
 परक्रयं ये प्रदिशन्ति तन्मृदः ।

ment. The remedy for arrears of revenue is now the sale of the estate or tenure,"—*Phillip's Land-tenure of Lower Bengal*. यत्—यथाज्ञेतिरित्यर्थः । कदा चतिः—i. e. by sale.

* ते—पूर्वकाशीना नराः, प्रजा इत्यर्थः । “अत्र वेष्टयित्वा” इत्यादि तु यष्टिपात-
 मयाहित इत्यर्थम् ।

† विभिरधुनातनकरयष्टिप्रथा वर्धते (२५—२७) । सुचातुर्थ्यं—भूमिकथकपमित्यर्थः ।

तदीयदुःखैरनु भान्ति सव्यथाः
 भ्रमन्ति यद्राज्यविधेर्हि ते पथा * ॥ २६ ॥
 काखी पताकाद्रियते तदानौ
 यदा प्रजोपैति निलामहानिम् † ।
 ते तेन मन्ये नृपकार्थवन्तः
 ध्रुवं न विन्दन्ति सुखानि सन्तः ॥ २७ ॥
 शिक्षा न धत्तेऽन्यजजातिजां वृणाम्
 उपात्तविद्याधनमन्दिरं नृणाम् ।
 प्रदृश्यते सम्प्रति यन्वतानते
 जने जनेऽतः सुखमेवमेधते ‡ ॥ २८ ॥
 उपद्रवो नास्त्यधुना, प्रकारुडं
 शान्तान्तरं भारतराज्यखण्डम् ।
 पुरा प्रजावृन्दमभूत्सचेष्टं
 तस्या वयं प्राप्तफला यद्येष्टम् § ॥ २९ ॥

* अनु—पश्चादित्यर्थः । प्रजानां विलाम-(Sale)-जातदुःखेन सव्यथासे इराजाः भान्तीति ; यतसे राजकृतमिषये भ्रमन्ति, यतः किं कुर्युरित्यर्थः ।

† निलाम—Sale of land for arrears of revenue. ते—इराजा इति यावत् ।

‡ “The colleges and schools are open to *all classes* of people.”

§ “One of the most marked features of the history of the British rule in India is the *abiding peace* which it has established throughout the country.”—*Mukherjee's History of India*. सचेष्टं—पक्षाशीलेने इराजानामानयने इति शेषः ।

यदाज्ञया सद्बणिजां प्रसादात्
 समुद्धृतं भारतमात्मसादात् ।
 राज्ञीं विनिन्दन्ति य एव मङ्गा-
 स्ते बालिशाः सन्तु निहत्तचूडाः ॥ ३० ॥

ऋणत्वेनादत्तं वृधुषविधिना पुष्टमपि तत्
 धनं येभ्यस्तेभ्यः पुनरपि ददात्यद्य दयया ।
 क इराजादन्ये परहितगुणग्रामधवलाः
 स-जापानास्तिब्बद्रुषनृपति-चीनेश्वरमुखाः ? * ॥३१॥

नोटाख्यानल्पकल्पद्रुमविपिनवरो-
 द्याननिर्म्माणदक्षै-
 रिराजैर्भारते तैः कति कति न क्षताः
 सूपकारप्रबन्धाः ? ।

मुक्ता लोकाः स्वभाराद्धनवहनपरा-
 दस्युमध्येऽपि सन्तो
 वस्त्राणां कोटरान्तर्दृढतरकटयो
 नोटरिकथं वहन्ति ? ॥ ३२ ॥

* This śloka refers to the Post-office *Savings-Bank* system in India. चादत्तं—दत्तमित्यर्थः । वृधुष—i. e. interest, सुद इति भाषा । ददातीति—इराज इति शेषः । जापान = Japan ; तिब्बत् = Tibet ; रूष = Russia ; चीन = China.

† This śloka describes the advantages derived by the Indians from the use of the *Paper-currency*. स्वभारात् मुक्ताः—पतवहन-भारादिमुक्ता इत्यर्थः ।

सदैकता चावतरा जितद्विषां
 जगज्जयिन्येव निकाममिंलिशाम् ।
 ययास्पदेऽन्यत्र तथेह भारते
 शुभाशया कोऽपि न च प्रजायते ? * ॥ ३३ ॥
 धात्रा पुरा भारतमेतदिष्टं
 सृष्टं तदक्षय्यगुणैर्गरिष्ठम् ।
 न वेपते यच्च धुराञ्चयेन
 न पीड्यते वापि बद्धव्ययेन † ॥ ३४ ॥
 समस्तभू-मानव-मानवीनां
 भुजिक्रियामात्मरुचेरधीनाम् † ।
 ददच्च यद्वर्षमुपैति शश्वत्
 तद्भारतं नाम पदं हि भास्वत् ॥ ३५ ॥
 लगडास्तथान्येऽपि विदेशजाताः
 निमन्विता एव मया, विभाताः ।
 कुर्वन्तु सान्निध्यमिदं चकास्ति,
 क्षतिस्त्रिलाह्नैर्न समास्य नास्ति ॥ ३६ ॥

एवं षोडशभिः श्लोकैः इराजकृतं भारतस्य विविधमुख्यमात्मन्यादिकसुखिष्य, —
 सम्प्रति इत आरभ्यासर्गसमाप्तेभारतवर्षवर्णनं कर्तुं तदेव प्रकुर्यते । “दक्षिणा” —
 s. e. of the English, इराजानामिच्छः । यथा—एकतया इच्छः । प्रजायते
 — प्रजा इव आचरति कर्तुं प्रत्ययः ।

“India is a large country, rich in natural resources, possess-
 ing a huge population, claiming as her sons many races of
 men.”—*The Citizen of India*.

अविस्तृते राज्यपदे वसन्तः
 न तृप्तिभाजः खलु ये भवन्तः ।
 आयान्तु ते तूर्णं, मिदं चकास्ति,
 क्षतिस्तिलाद्धेन समास्य नास्ति ॥ ३७ ॥

(युग्मकम् ।)

जगज्जनानां सह दृष्टिपातै-
 स्तैस्तैरदारैरपि शीतवातैः ।
 समुद्र-कल्लोल-घटा-प्रवाहा-
 वर्षन्ति यस्मिन् वरवारिवाहाः ॥ ३८ ॥

यतो दरिद्रस्य दरिद्रताया-
 नास्ति प्रवेशो बद्धुः खदायाः ।
 समाह्वयच्चास्यतृषट्कमुच्चै-
 र्यद्बद्धमध्यं पृथुधान्यगुच्छैः ॥ ३९ ॥

सदोर्व्वरा भूर्हलिनोऽस्ति कोमला
 स्मरप्रवीरस्य यथा वराबला ।
 षड्त्तुषस्थेन धनेन शोभिता
 सदात्तदुग्धेव च कामधुक् स्थिता ॥ ४० ॥

क्वचित्क्वचिद्भूः खलु देवमाटका
 प्रसादभावैश्च लसद्दिधाटका ।
 न याचते वारिवहान्ततः पयः
 नृताश्च शस्यचुटिसंज्ञकारयः * ॥ ४१ ॥

पदे पदे यत्र वनानि सन्ति
 फलैश्च पुष्पैरपि गन्धवन्ति ।
 गर्जन्ति येषु प्रबला वृकाद्या-
 येषां मनुष्याश्च नृगाश्च खाद्याः ॥ ४२ ॥

जम्बीरकान्तारकदम्बमाला
 भृङ्गस्य भृङ्गशास्य विहारशाला ।
 अन्यानि यस्मिन् गहनानि सन्ति
 शतैः फलानां नवकान्तिमन्ति ॥ ४३ ॥

वने तथा व्यञ्जितपुच्छकेशा
 पदार्पणात् † पूततरप्रदेशा ।
 सदागतिप्रोत्थितपादरेणु-
 र्यस्मिन् वरीवर्त्तप्रथ कामधेनुः ॥ ४४ ॥

* "The highlands, plains and lowlands of India present a great variety of climates and of the earth's product."—*The Citizen of India.*

† पदार्पणात्—इत्यसौ विश्वरथादित्यधः ।

व्याघ्रा वराहादिगिरा लसन्तः

शब्देन भूमिं परिकम्पयन्तः ।

वराहमारथ्य सभां पशूनां

विलोकयन्तीह न केऽव्यसूनाम् ?* ॥ ४५ ॥

चतुष्पदाः पर्व्वततुल्यकायाः

समष्टयो भृष्विव कृष्णतायाः ।

द्रुमान् विमर्हन्ति धृतद्विदन्ताः

सिंहोऽपि येषां न भवेच्च हन्ता ॥ ४६ ॥

तेषां क्रयैर्विक्रयणैरदारं

जना लभन्ते बद्धरिक्थभारम् ।

वनेऽपि सङ्कीर्णलतान्वकारे

नेचे नृणां कूपविलप्रकारे ॥ ४७ ॥

वायोः प्रभावान्नतमस्तकायाः

फलानि गृह्णन्ति† लताबलायाः ।

विदूरिते द्राक्षशके सदंशे

फलस्तनायाः फलिते च वंशे ॥ ४८ ॥

(युग्मकम् ।)

* अव्यसूनाम्—अश्वतमानां, प्राणविच्छिदानामिति यावत् ।

† जनाः चतुष्पदानां (पूर्व्वश्लोके उल्लिखितानां) क्रयविक्रयणैरिक्थभारं लभन्ते, बद्धीर्ण-
लतान्वकारे वनेऽपि लतायाः फलानि च गृह्णन्तीति श्लोकवचनान्वयरीतिः ।

वनञ्च कल्पद्रुमवुल्यकृच्चं
 फलैर्जगद्भोजनदानदक्षम् ।
 दूराच्च लक्ष्यं बद्धतालतालं
 क्षचिच्च पुष्पाञ्जलताजटालम् ॥ ४६ ॥

तरुस्तथाम्बस्य * गुरुश्रिया लसन्
 नवा नवोद्यानधरासु संवसन् ।
 करोति रम्यं मुकुलैः स भूषयं
 मधुद्भव-घ्राणगुणैश्च दिग्जयम् ॥ ५० ॥
 मधुस्रवेणापि ततोऽधिकेन
 फलेन नूनं प्रीणयति क्षणेन ।
 जित्वा द्रुमान् भूमिभवान् विराजः
 प्रकाशते यः फलराजराजः ॥ ५१ ॥
 वाद्येन शृङ्गाननसम्भवेन
 फलाय धावत्खगयाचकेन ।
 छनीक्षताकेन्दुरिवोत्तमाङ्गे
 राजेव यो राजति भारताङ्गे ॥ ५२ ॥

* चतुर्भिः पादपञ्चवर्षेण क्रियते (५०-५२) ।

यद्दर्शनायापि च भारतान्तात्
 फलानि राजन्ति तथा दिग्मन्तात् ।
 एकञ्च जम्बीरफलञ्च पीतं
 न चैति, कालेन च तद्गृहीतम् ॥ ५३ ॥

या सूतवंशा भुवि पावनानि
 भूत्वा स्वयं भोजनभाजनानि ।
 परोपकारे गलितात्मदम्भा
 यस्मिन् सदा भाति फलेषु रम्भा * ॥ ५४ ॥

अवारितद्वा इव सर्व्वकाले
 फलेन पूतेन च लोकजाले ।
 त्वचा पलाशेन च लोकयाचाः
 प्रवर्त्तयन्तीव छाता विधात्रा ॥ ५५ ॥

मूलेष्विवारक्ष्य निजावघातं
 या धारयेन्मूर्ध्नि वज्रपातम् ।
 सदा फलेनैव विधाय पूर्त्तिः
 फलत्फलेयं फलिनीन्द्रमूर्त्तिः ॥ ५६ ॥

फलैर्जलैश्चैव तथातिवेल-
 मितस्ततो राजति नारिकेलः * ।
 तथान्यमूर्त्तग्रा विलसहलानि
 मूलान्यनन्तानि तथा फलानि ॥ ५७ ॥
 सितासितं पुष्पमथात्र लोहितं
 यदीयगन्धेन जगद्विमोहितम् ।
 यदुल्लसद्गामरभ्रम्भङ्गति-
 र्निवारयेत् पान्यनृणां क्षणं गतीः ॥ ५८ ॥
 विदन्ति यच्चापि † निकुञ्जकोटरे
 निगूहितं पत्रलतान्तरोदरे ।
 चलन्नराः सौरभदीपदर्शनात्
 मधुव्रतानाञ्च कृताभिसर्पणात् ॥ ५९ ॥
 इयं धरा ‡ सर्षपतैलमूला
 कार्पासजम्बोन्तिसहुकूला ।
 महौषधीनां प्रसवेऽनुकूला
 सर्व्वप्रदेशस्य तथैव चूडा ॥ ६० ॥

* विभिन्नारिकेलवृक्षवर्षेण क्रियते (५७—५९) ।

† मत्—पुष्पमिति यावत् ।

‡ इयं धरा—भारतभूमिति यावत् ।

विशुद्धहेमेटकजातधात्नां *
 सुखाकराणाञ्च सुवर्णानाम्नाम् ।
 विनापि दीपादिभिरेव येषां
 निभा विभान्तीह निशासु तेषाम् ॥ ६१ ॥
 अद्यापि यस्मिंश्च सभासकाशे
 निदाघकाले धनिनां निवासे ।
 षट्ते प्रदीपात् कुरुते तथाश्म-
 खण्डं * त्विषा द्राक् तमसाञ्च भस्म ॥ ६२ ॥
 अयं प्रदेशो विगतात्मनिन्दः
 यस्मिन् गिरौन्द्रः प्रतिभाति विन्ध्यः ।
 तथैव संसार-समुद्र-तथ्यः
 सप्तालये † जाग्रति सप्तनार्थ्यः ॥ ६३ ॥
 हिमाम्बुवर्षैर्दृग्-पक्षि-हर्षै-
 रवि-प्रतापस्य तथाभिधर्षैः ।
 तद्भारतं रक्षति गोंचराजः ‡
 ततः प्रवृत्तश्च नृणां समाजः ॥ ६४ ॥

• "Mineral wealth of India in gold and coal is considerable."—
Lee Warner.

† सप्तालये—“अयोध्या मथुरा नावा काशी काशी कनकिका । पुरी द्वारवती येव
 सप्तैते मुक्तिदाः क्षुता” इति । “अयं प्रदेश” इति—भारतवर्षमित्युच्यते ।

‡ हिमाचलवर्षनामकोऽयं शीतः ।

स्वर्णं विवर्णं न च गृह्यते हि तत्
हतादरं काननसीम्नि लोड्रवत् ।
निरीक्षणादेव रसाब्जतालुका
सरिच्च यचास्ति सुवर्ण-बालुका * ॥ ६५ ॥
यस्मिन् पवित्रादपि सा पवित्रा
गत्या निबद्धेव तथा भवित्रा ।
नृणामघं सागरयातसङ्गा
भिनत्ति तीर्थैः सह तीर्थगङ्गा † ॥ ६६ ॥
येयं शतास्यैरिव चारुहास्यैः
तुङ्गैस्तरङ्गैः प्रमदेव लास्यैः ।
समुद्रमूर्त्तरहि-रत्न-हार-
रुद्रस्य कण्ठं तरसा दधार ॥ ६७ ॥

(युग्मकम् ।)

मुक्तिप्रदैः कोटिमितैश्च लिङ्गैः
विभाति यस्मिन् गृहवुङ्गशृङ्गैः ।
गङ्गाजलैः श्लोककलैः प्रसिद्धं
घनं सदानन्दवनं समृद्धम् ‡ ॥ ६८ ॥

This refers to the river *Suvarna-rekhā*.

हास्यां गङ्गां वर्णयति (६६-६७) ।

‡ एतेन काशीं वर्णयति ।

अस्मिन् वरीवर्ति सदा नदीनः *
 यो रत्नजालैर्धनवान् दौनः ।
 प्रतिग्रहैरप्यथ यो विहीन-
 स्तरङ्गकैर्नित्यनवैर्नवीनः ॥ ६६ ॥
 स्फोतां जलैः पुष्टयते च बेलां
 दधञ्च नित्यं नवनाद्यखेलाम् ।
 अमो न चात्रास्ति न वा विरक्ति-
 र्वपुःप्रमाणानि वचांसि वर्त्त ॥ ७० ॥
 विहाय तातं गिरिमूर्त्तिभातं
 मात्रा च दत्तं सुखसन्निपातम् ।
 उन्मथ्य नृणां दुरितानि सद्यः
 यस्मिन् विराजन्ति समस्तनद्यः ॥ ७१ ॥
 भूत्वा तदन्तःसलिलाञ्च नद्य-
 स्तं यान्त्यगात् जन्म पुनः प्रपद्य ।
 धातुर्जलाकर्षणयन्त्रमेतत्
 ख्यातं सरस्वानिति संज्ञया तत् ॥ ७२ ॥

नादैरघः कृत्य स सिंहनादं
 तन्वन्निवाग्ध्वनिभिश्च वादम् ।
 दधज्जलेन्धं बड्वाग्नितेज-
 स्त्रासाय पृथ्व्या इव ठौकते यः ॥ ७३ ॥

ऋषादिकान् चेतयते निजोदरे
 क्षिपंश्च शस्याय जलं तटे वरे ।
 परोपकाराय विलासभाग्यं
 जयश्च यस्यास्ति, न चास्ति यद्भयम् ॥ ७४ ॥

यो राजधानी जलदेवतायाः
 पतिश्च गङ्गादिसरिह्वटायाः ।
 मरुत्-सखि-प्रेरितवारिचारः
 जलावलीं तारुडवयत्युदारः ॥ ७५ ॥

प्रतिग्रहायं निधिरप्यनेयः
 कबन्धबन्धो न च यस्य पेयः ।
 विभात्यसेतुः क्षपणोऽपि दाता
 समुद्रनाम्नायमपां विधाता ॥ ७६ ॥

(पृष्ठाभिः कुसुमम् ।)

दूहेव * यज्ञैर्विविधैः समीजिरे
 भृशं नृपाः कीर्त्तिषु चापि रेजिरे ।
 महत्प्रषीणां परमार्थचिन्तया
 गतिर्बभौ ब्रह्ममुखी यथेष्टया ॥ ७७ ॥
 अगणितगुणराशिर्भारतीयाम्बिकेयं
 सुरनरहृदि यस्याः सूक्तमख्यञ्चगेयम् ।
 त्रिविधसलिललीलापूतयद्भुविभागः
 विलसति द्रुतपूर्वब्रह्मयागः प्रयागः ॥ ७८ ॥
 क्ला(द्र)वस्यापि † च दोगतापि विधिवत्
 मौर्जाफराधिष्ठिता ‡
 दूरादन्यकटाक्षितापि बद्धधा
 भूरङ्गवङ्गादिका § ।
 तैरन्यैश्च पुरादृतापि वसतिं
 तेष्वेव या नाकरोत्,
 भोक्तुं यस्य च भाग्यमस्ति धरणी
 तस्येति सत्यं वचः ॥ ७९ ॥

* दूहेव—भारते इत्यर्थः ।

† Lord Clive

‡ Mir Jaffar (Nabab of Bengal, Behar and Orissa.)

§ चक्रवर्गादिका भूः—समग्रभारतभूमिति यावत् ।

प्राप्ता तां*मपरान्तद्विक्कमलिनी-भूपाल-सीमन्तिनी
भाग्यादेः क्रमतो महामहिमतः श्रीमज्जयिन्यथसौ† ।
या चास्यां निरतापि नाम यशसा संव्याप्य सर्व्वं जगत्
सा जीवत्यधुनापि गीतगरिमोद्गारैः प्रजानां मुखे ॥८८॥

(युग्मकम् ।)

विधोः कला गगनतले सदाऽमल्ला
तडिल्लता घन-पुलिने तथाचला ।
द्वयोरियं परिणतिरीश्वराद्यतः
स मे चिरं प्रभवतु मानसे ततः ॥ ८९ ॥

इति श्रीश्रीश्वरीये विजयिनीकाव्ये
भारतवर्षवर्णनो नाम
द्वादशः सर्गः ।

समाप्तमिदं महाकाव्यम् ।

* तां—समयभारतसुवमित्यर्थः ।

† जयिनी—विजयिनी, Queen Victoria.

कवेः परिचयः ।

नग्नायकेशाऽखिलदेवतेशा
 पदारविन्दे निपतन्महेशा ।
 ललाटपट्टेन्दुकृतप्रवेशा
 साऽपायतो रक्षतु नग्नवेशा ॥ १ ॥
 वङ्गेतिनाम्ना प्रथितोऽस्ति देशः
 यः सूक्ष्मधान्यादिधनैर्विशेषः ।
 नोरैः समीरैः सरितां प्रतिरै-
 स्तीर्थैरघं कन्तति यश्च धीरैः ॥ २ ॥
 उदग्दिशः सीमनि तत्र रंपुरं
 स्वमूर्त्तिलेखाविलसत्पुरापुरम् ।
 यदद्य शाखानगरं वृहद्गिर-
 स्तथैव लङ्गस्य च गर्वितं शिरः ॥ ३ ॥
 इटाकुमारीति जनप्रसिद्धा
 भूरस्ति तत्रैव गुणेन विद्धा ।
 इलाकुमारी-सरिदंशुकेन
 विभूषिताङ्गीव सुशोभितेन ॥ ४ ॥
 नेङ्गेव वर्ध्मर्त्ति विलं फडिङ्गा
 यदीक्षयाऽदूरगतास्ति शिङ्गा * ।
 ताभिः पयोर्जैर्विलसन्मुखीभिः†-
 र्जागर्त्ति येयं तिस्रभिः सखीभिः ॥ ५ ॥

* नेङ्गा-फडिङ्गा-शिङ्गेति विद्यानां नामानि । † चापेक्षतेऽपि गमकलान् सभासः ।

सा जम्भूरस्य कवेरुदारा
स्वया त्रिया लङ्कितदेवदारा ।
या रंपुरे सत्कषिरत्नसूति-
धीरैः सुतैश्चैव लसद्भिभूतिः ॥ ६ ॥

भूमौ पूर्वं वरेन्द्रे समजनि भगवानाख्यया रामकृष्ण-
सूडारत्नं बुधानां दशदिशि शशिवद् यच्च देदीप्यमानः ।
भट्टाचार्य्यो य आर्थ्यः प्रचुरतरतपाः पावने ब्रह्मवंशे
धीरा रुद्रैश्चराद्या जलनिधिसदृशा जज्ञिरे यस्य पुत्राः ॥ ७ ॥
कापाख्यः प्राक्कुलो नो गुणगणविभवैरेकएवाहितियो
यस्योदीची-मुख-श्रीः शतरुचिरभवज्जम्भना कर्मणा च ।
येनाकार्य्यार्थ्यशास्त्रेऽधिकरणजलधौ कौमुदी-चारुशोभा*
यां दृष्ट्वाद्यापि विद्वन्मनसि शशिसमे प्रादुरास्ते प्रसादः ॥ ८ ॥
(युग्मकम् ।)

यज्जगत्पुत्रो भुवि नाम रुद्रो
विद्या-समाधेः खलु यः समुद्रः ।
सङ्कोर्त्तयाम्यद्य तदीयवंशं
भूभारते पूतकथावतंसम् ॥ ९ ॥
ज्यायानभृद् भ्रातृचतुष्टयानां
यो रामकृष्णस्य सुतोऽनुजानाम् ।
रुद्रेश्वरो यस्य सुतः प्रसूतः
जीवेश्वरो नाम समाधिपूतः ॥ १० ॥

* 'अधिकरण-कौमुदी'ति रामकृष्णप्रचीतः अति-वन्द्यः ।

चितिश्वरोऽभूदमरादिषु चित्
जीवेश्वरार्कप्रमवाह सचित् ।
कविश्च काव्यश्च स तस्य पुत्रः
श्रीश्रीश्वराख्यो नवसंख्यसूत्रः ॥ ११ ॥

वक्त्रेऽन तेऽपीश्वरशब्दयुक्ताः
सर्वे सुधीराः कुयशोविमुक्ताः ।
व्याख्यातरङ्गेषु तथैव विप्राः
काव्य-प्रवाहेऽपि नदीव सिमा ॥ १२ ॥

उपाधिमन्तः खलु ते च सर्वे
पापे वसन्तो न च ये सु-खर्वे ।
सभां जयन्तो यशसा लसन्तः
विरैजिरे ब्रह्मसमाधिमन्तः ॥ १३ ॥

गताधियोगास्तु समाधिलग्ना-
बभुवुः ये हृदयपथेऽपि मग्नाः ।
कालेन गावोऽपि भवन्त्यहम्बाः*
वाल्या न संसार-मुखे स-दम्बाः ॥ १४ ॥

अभूत्समाधिः सहसा सुपात्रे
श्वरोद्गमो यद्दिहर्चगात्रे ।
भवोऽपि चक्रे न च यस्य हानीः
क्षणात्समाधिः क्षणतोऽन्यवाप्सी ॥ १५ ॥

* 'हृन्वेति'—गवां कण्ठजनिः । अहम्बाः—हृन्वेति-रवविहीनाः इति यावत् ।

येषां सनमिश्चरग्रन्दबुक्तं
 चरितमप्यस्ति कुसङ्गमुक्तम् ।
 निपीय तत् सत्त्ववर्णाभिरामं
 वास्येत्यर्थं को बुबुधे न कामम् ? ॥ १६ ॥
 इटाकुमारी-प्रभवास्त ईश्वरा-
 द्युसञ्चरा वा भवभूमिसञ्चराः ।
 भवेन्न कोषामपि चित्त-दर्षता
 ॥ सताञ्च तेषां प्रियसन्निकर्षता ? ॥ १७ ॥

मग्ना सन्देहचक्रे क्षति-तति-पतिता स्वागतं प्रार्थयन्ती
 गात्रोत्थानं बुधेभ्यो रचयति परिषद्भक्तिनम्राथ येभ्यः ।
 पीष्टारण्यनकाणामिव कुलपतयो ये स्ववज्ञातमूल्या-
 स्तानेतान् केऽपि वीक्ष्य क्वचन न च जना विस्मिताः सम्बभूवुः? ॥ १८ ॥

दृश्येतेऽस्य कवेर्यशःप्रशधरौ सर्वेश्वरानुग्रहात्
 गोपालेश्वर-कोकिलेश्वरतया स्थातावुभावङ्गौ ।
 सुभ्राचीरनयोस्तयोरनुजनस्वैवं श्रियाभीक्षितौ
 ब्रह्म-ज्ञान-समाख्यया सुतद्वधौ स्तः, सन्तु सर्वेऽप्यमी ॥ १९ ॥

